

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Міністерство Культури і мистецтв України
Музей історичних коштовностей України –
Філія Національного музею історії України

Музейні ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
грудень 2001 р.*

Київ 2002 р.

*Редакційна колегія: Клочко Л.С.(відп.ред),
Березова С.А.*

Статті та розвідки, вміщені в збірнику, присвячені різноманітним проблемам вивчення та збереження музейних цінностей, дослідження археологічних пам'яток, архівних документів тощо. Широке коло питань, глибина їх висвітлення у книзі робить її цікавою для фахівців, студентів та всіх, хто не байдужий до історії та культури.

ЗМІСТ

ПЕРСОНАЛІЇ

Н.С. Абашина М.Ю.Брайчевський про періодизацію історичного розвитку та зміну археологічних культур	6
--	---

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

О.П.Підвисоцька, І. Т. Черняков Технологічні спостереження над середнім ярусом пекторалі із Товстої могили.....	17
---	----

О. Триколенко Скіфські золоті прикраси зі скарабеями	27
---	----

В.О.Рябова, І.Г.Черняков Призначення та походження великих золотих скіфських “ворвар- ок.....	41
---	----

М.В.Русяєва Мистецтво гліптики Херсонеса Таврійського перших століть нової ери	61
--	----

С.А. Березова Золоті вінки з античних некрополів Північного Причорномор'я	74
--	----

В. М. Хардаев, О.М. Приходнюк Полихромные изделия гуннского времени из коллекции музея историче- ских драгоценностей Украины	83
--	----

О.Є. Черненко Церковне начиння з Княжої гори в фондах ЧОІМ імені В.В.Тарновського	97
---	----

Ж.Г. Арустамян К вопросу об атрибуции серебряных изделий с клеймом “И.Е.З.”	105
---	-----

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

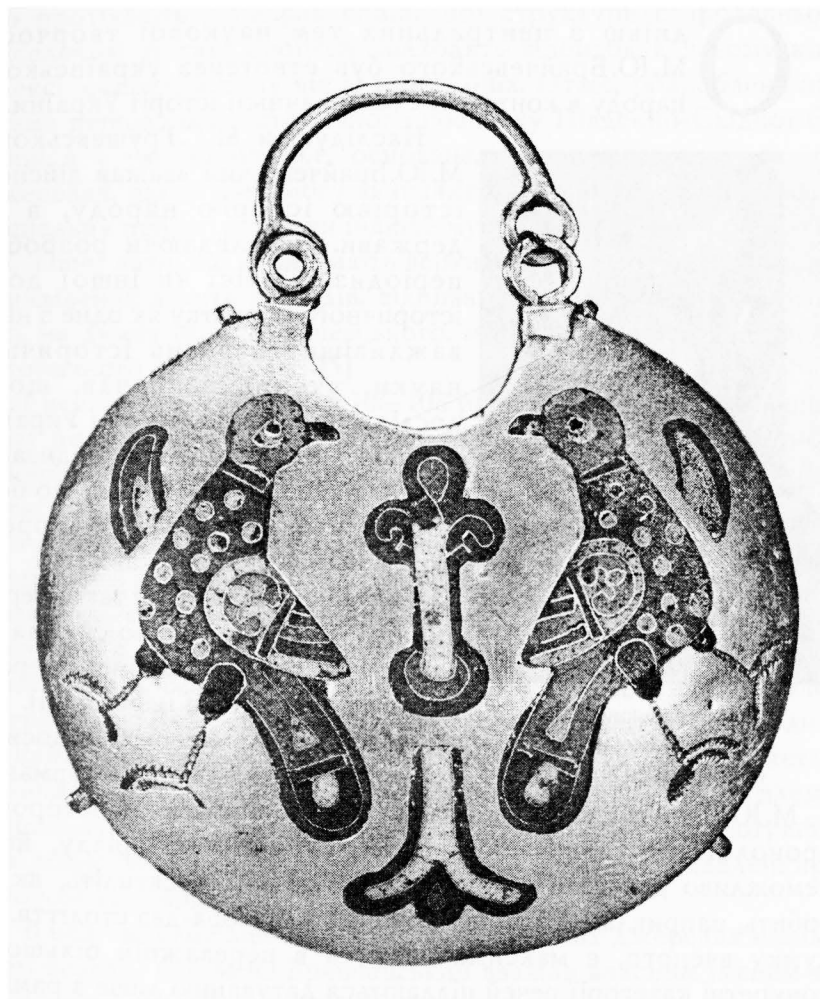
Лысенко С.С. Подвески белогрудовского типа	116
---	-----

А.И. Кубышев, С.А. Куприй Окружение братолюбовского кургана (скифские курганы у с.Ольгино)	126
--	-----

С.Д.Лысенко Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в киевской области	129
---	-----

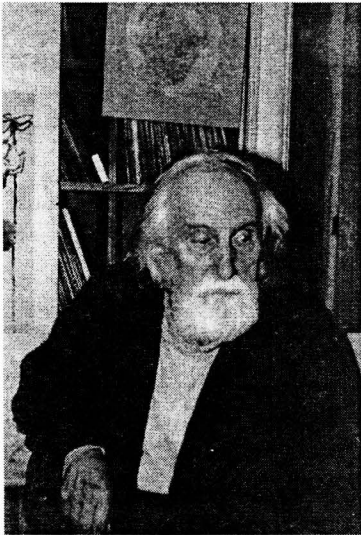
І.С. Вітрик, Н.М. Данилко Поховання знатної скіфянки у “Великому кургані” М.І.Веселовського	138
А.С. Клочко, З.О. Васіна Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у “Великому кургані” М.І.Веселовського	150
Ю.В.Болтрик, О.Є. Фіалко Тайники у поховальній традиції скіфів	169
С.Пі.Пачкова Фибулы латенской схемы из могильников зарубинецкой культуры	174
А.В.Вакуленко Торгові шляхи та експортні товари у зовнішній торгівлі населення карпат у III -V ст.н.е.	190
Р.Д.Михайлова Шийні гривни у складі речових скарбів X – початку XI ст. з галицько- волинських земель	199
Корпусова В.М. Поховально-вівтарні плити в історії християнського поховального обряду Криму (за матеріалами некрополів Золоте, Осовини. XIII-XVст.)	207
І. Р. Михальчишин До історії виникнення держави в Україні	222
Т.Е.Романовская Жизненный путь: Свадьба в еврейской традиции	233
М.Н. Варшавская Исчезнут ли “чтецы” – секта караимов?	251
Т.И.Слепова Венецианский монетный двор в XII-XV веках	260
А.В.Иваницкий Античные мотивы в современном николаевском гобелене и пэчворке	268
Вітаємо !	276
Список скорочень	282
Наші автори	283

Персоналії

М.Ю.Брайчевський про періодизацію історичного розвитку
та зміну археологічних культур

Однією з центральних тем наукової творчості М.Ю.Брайчевського був етногенез українського народу в контексті схеми ранньої історії України.

Брайчевський М.Ю.
(фото Ю.Кухарчука,
публікується вперше)

Наслідуючи М.С.Грушевського, М.Ю.Брайчевський вважав дійсною історією історію народу, а не держави. Розглядаючи розробку періодизації тієї чи іншої доби історичного розвитку як одне з найважливіших завдань історичної науки, вчений зазначав, що у дослідженні давньої історії України особливо актуальною є періодизація історичного процесу в часи, що безпосередньо передували утворенню Давньоруської держави.

Складність у розробці такої періодизації насамперед пов'язана із джерельною базою. Писемні джерела не дають достатньої інформації.

Археологічні матеріали є досить специфічним джерелом інформації.

М.Ю.Брайчевський, доводив, що, попри всю просторово-хронологічну визначеність археологічного матеріалу, його неможливо датувати з точністю до кількох десятиліть, як це робить, наприклад, Г.Еггерс. Точність у півтора-два століття, на думку вченого, є максимальною, а в переважній більшості конкретні категорії речей піддаються датуванню лише в рамках цілої культури. Вчений зазначав, що ні фібули, ні поясні пряжки, ні кістяні гребінці, не кажучи вже про керамічні форми, не несуть хронологічної сигнатури – відповідну інформацію вводить до них дослідник. Врешті решт все зводиться до використання ну-

мізматичного матеріалу, який дає змогу визначити діапазон часу карбування монети, але не час її функціонування [1, 14-15].

М.Ю.Брайчевський наголошував, що визначення хронологічного рубежу в археології має значення лише в тому випадку, коли зміни в культурній типології відбивають глибинні процеси, що протікають в надрах соціальної структури стародавнього населення. А такі процеси знаходять відбиток в усьому комплексі джерел, в тому числі і писемних. Отже, розроблена ним схема періодизації історичного розвитку Південно-Східної Європи в I тисячолітті н.е. основана, насамперед, на писемних джерелах, що дають змогу визначити корінні злами, які, маючи соціальну природу, так чи інакше мусили відбитися і в археології. Точні дати, що позначають верхню та нижню межу кожного з виділених десяти періодів, відбивають реальні явища та події, що, на думку М.Ю.Брайчевського, мали вплив на загальний хід історичного поступу [1, 15].

I період вчений датував 106-108 рр. Виходячи з розробленого ним положення про стрибкоподібний розвиток історичного процесу, коли періоди соціальної статичності (стабільності) чергуються з періодами соціальної динаміки, М.Ю.Брайчевський визначив останні століття до н.е. і перші два століття н.е. як період соціальної динаміки, коли усталені форми суспільної організації зазнають корінної ломки, коли руйнуються існуючі системи зв'язків, а на їхньому місці виникають нові. Величезні маси населення знімаються з насиджених місць і здійснюють далекі міграції, що часом набувають фантастичних масштабів. I одним з найважливіших наслідків цього майже завжди виявляється етнічне переоформлення: різні за походженням групи племен перемішуються, асимілюють одна одну, зникаючи з етнографічної мапи світу, схрещуються, змінюючи історично складені просторові кордони [2, 160].

В цей час слов'яни з'являються в писемних джерелах під іменем венеди, яке М.Ю.Брайчевський вважав власним іменем так само, як і анти, і склавіни. На його думку, венеди – це етнічна реалія 2 ст. до н.е.–I ст.н.е. Згідно письмових джерел, вони мешкали між Балтійським морем на півночі, Надвіслянщиною на заході, Карпатами на півдні та верхів'ями Дніпра на сході [3, 149-151]. Археологічним еквівалентом венедів вчений вважав

зарубинецьку культуру на сході і пшеворську – на заході, оскільки саме ці пам'ятки були поширені на означеній території у вказаний час [4, 129].

Вчений зауважував, що в інтеграційний процес було втягнуто не увесь венедський племінний масив, а лише його південну частину, обмежену лісостеповою зоною. З точки зору археології – це зарубинецька-київська культура в Подніпров'ї та пізньопшеворська в Надвіслянщині. Таким чином, венеди дійсно були предками антів і склавів, але водночас їх північна частина продовжила існування як особливий третій етнічний елемент східно слов'янського регіона [5].

Вчений робить висновок, що саме переоформлення 2 ст. спричинилося до виникнення двох великих об'єднань – склавінського і антського, а відтак антський період, на його думку, починається не в 3 ст., а в 2 ст. Відсутність письмових свідчень про антів раніше 6 ст. М.Ю.Брайчевський пояснював відсутністю інтересу візантійських письменників до них до початку активного руху слов'ян на південь [4, 129].

Вчений вважав очевидним, що не лишити по собі матеріальних слідів такий великий народ, як анти (із спорідненими склавінами), не міг. Отож, поза всяким сумнівом, антська культура повинна становити собою цілковиту історичну реальність. Вона має охоплювати широке поле пам'яток, що налічують сотні й тисячі комплексів. Всім цим вимогам відповідає черняхівська культура і, на думку М.Ю.Брайчевського, лише вона [6;7,395-396]. Монолітність та сталість культурного типу свідчить, що черняхівська культура відповідає третьому періоду соціальної стабільності. Два попередні він пов'язував з Трипіллям та скіфами, наступний з Давньою Руссю.

М.Ю.Брайчевський зробив висновок, що черняхівська культура виникла внаслідок етнічного переоформлення у 2 ст. на базі злиття в єдиному етно-культурному організмі кількох попередніх: зарубинецької, пшеворської, липицької – в лісостеповій зоні, пізньоскіфської і сарматської – в степовій [4]. На думку вченого, це свідчить про поліетнічність генетичної основи будь-якої археологічної культури. Для прикладу: зарубинецька склалася на основі пізньоскіфської, мілоградської, юхнівської за активної участі прийшлої поморської (підклошової).

М.Ю.Брайчевський вважав, що археологічна культура є археологічним еквівалентом народу (у розумінні конкретного етнічного утворення) [2, 148-149; 3, 22-23; 8, 50]. Виразом таких реальних культур, котрі, на думку вченого, існували об'єктивно, на відміну від тих, що виділяються на підставі випадкових критеріїв (наприклад, культура мальованої кераміки) є групи пам'яток, спільність яких полягає в усій сукупності ознак, а не тільки в окремих, довільно вибраних деталях, що можуть бути зумовлені випадковими моментами або навіть і стадією історичного розвитку [2, 149]. Така спільність може бути лише відображенням всебічної спільності суспільного життя [8, 50-51; 9, 5-6; 10, 57].

Ідея етнічного змісту, як єдиної реальної інтерпретації археологічної культури, на думку М.Ю.Брайчевського, базується на таких методологічних засадах: в умовах первісно-общинного ладу єдиним принципом суспільної організації є генетичний. Інших структурних утворень, крім етнічних (плем'я, союз племен тощо), в той час не існувало. А отже, і ніякого іншого змісту археологічної культури, крім етнічного, шукати не доводиться [10, 58].

Таким чином, під археологічною культурою М.Ю.Брайчевський розумів такі комплекси археологічних явищ, яким безумовно відповідають етнічні єдності. Культура, якій би не відповідала одна і тільки одна етнічна спільність людей, не пізнавалась ним за культуру, тобто вчений принципово заперечував існування "багатоетнічних культур" [9, 5-6; 10, 57].

М.Ю.Брайчевський вважав, що в історії Східної Європи 2 ст. н.е. – переламний момент. Саме в цей час формуються черняхівська і київська культури. Процес їх формування був проявом змін і зрушень в соціально-економічному розвитку племен лісостепової смуги Східної Європи. Історичний сенс процесу складний і багатолінійний. В 106 р. Траян завоював Дакію, внаслідок чого рубежі Римської імперії наблизились безпосередньо до східнослов'янських земель. Вчений вважав, що особливу вагу має економічний аспект — наявність спільного кордону з імперією зумовила встановлення тісних торговельних взаємин з римлянами, що відіграло вирішальну роль в історії Лісостепу, "можна твердити, що черняхівську культуру породила хлібна торгівля з імперією" [1, 15]. Почався приплив римської срібної

монети на територію черняхівської культури. В 180 р. помер Марк Аврелій – останній імператор, який утримував натиск варварів. Його правління ознаменувалося рядом військових конфліктів. Цим, серед іншого, вчений пояснював зміни політичної карти Європи [1, 15] II період: 180-270, тобто до остаточної втрати римлянами Dakii за Авреліана. М.Ю.Брайчевський вважав, що визначальними факторами були криза в імперії та слов'яно-готський альянс, внаслідок чого слов'яни беруть безпосередню участь у Готських (Скіфських) війнах, а відтак черняхівська культура поширюється на лівобережжя Дунаю.

III період; 270-375 рр. – до гунської навали. В імперії реформи Діоклетіана – Константина Великого зробили можливим поступовий вихід з кризи. На думку вченого, у Східній Європі – оформлення Антського царства. Це відбулося у піднесенні черняхівської культури та її поширенні до південного Прикарпаття і Наддунайщини, що було складовою частиною більш широкої колонізації, спрямованої на південь, до надчорноморських степів, на схід, в область Лівобережжя – аж до Надсеймщини включно [1,15]. Це твердження М.Ю.Брайчевський обрентував своїми демографічними розрахунками, згідно яких фонд вільних земель уже був практично вичерпаний і надлишкова частина мешканців змушена була шукати нових земель.

На нових землях переселенці знаходили місцеве населення, взаємини з яким могли складатися по-різному. Археологічні матеріали, на думку М.Ю.Брайчевського, свідчать, що матеріали черняхівського типу нашаровуються на наявні поселення, що належали місцевим племенам: фракійцям у Прикарпатті та в Наддунайщині, готам – у Надчорномор'ї. Це може свідчити, про симбіоз, тобто співжиття аборигенів і переселенців, а не винищення або витіснення перших або других [4, 131]. Носії вельбарської культури (М.Ю.Брайчевський заперечував проти ототожнення їх з готами) і сармати являли собою своєрідну діаспору – неслов'янське населення серед черняхівських племен [7, 127-129].

Верхнім рубежем IV періоду М.Ю.Брайчевський вважав Каталаунську битву (451 р.) і крах гунської епопеї. У Східній Європі ліквідація Готського королівства і відхід готів на захід

привели до знищення готської культури в Надчорноморщині, з якою вчений пов'язував пам'ятки типу Госпітальної вулиці в Керчі. Натомість Антське царство, що уникло гунського погрому переживає піднесення. Від рубежу 4-5 ст. починається активний рух черняхівських племен на південь, у спустошені надчорноморські степи, в зону колишнього готського розселення. На його думку, саме в цей період виникає переважна більшість черняхівських поселень степової зони [4, 131].

М.Ю.Брайчевський констатує той факт, що середина 1 тис.н.е. також була переломним моментом в культурно-історичному розвитку Східної Європи. Доба так званого переселення народів докорінно перекроїла етнографічну карту Європи і знаменувала перехід від античної цивілізації до середньовіччя [1, 15-16]. Проте вчений вважав, що на відміну від 2 ст., у Східній Європі у другій половині 1 тис.н.е. фактично зберігаються ті ж територіальні ареали, що і в попередній період, - тобто етнографія регіону в основному зберігає свою територіальну структуру. А отже, значних переміщень населення тут не було.

Положення про зміну територіально-хронологічних координат як віддзеркалення зміни археологічних культур М.Ю.Брайчевський вважав принциповим і винятково важливим для дослідження етнокультурного процесу. Виходячи з того, що археологічна культура є еквівалентом етносу, вчений зазначав, що хронологічні рамки її існування визначаються часом існування цього етносу (і навпаки), оскільки жодна культура не існує без її творців і носіїв [10, 59]. Отже, формування і розпад кожної конкретної археологічної культури являє собою одну з проєкцій етнічного переоформлення — формування чи розпаду етнічного утворення, що відбивається у зміні територіально-хронологічних координат. В іншому випадку мова може йти не про нову (чи нові) археологічну культуру, а про нову стадію раніше існуючих [10, 59-60].

Таким чином, виходячи з антської атрибуції черняхівської культури, М.Ю.Брайчевський вважав, що черняхівська культура в середині 1 тис. н.е. не припинила своє існування. Зміни у матеріальній культурі вчений пояснював внутрішнім розвитком, загальною тенденцією до нівелювання, що охопила більшу частину східноєвропейських земель. Зокрема, припинення виробництва

гончарного посуду, на його думку, було пов'язане з розповсюдженням токарного верстату і виробництвом дерев'яного посуду [4, 127-129]

Взагалі, на думку М.Ю.Брайчевського, ступінь подібності чи відмінності в характеристиці попередньої та наступної культури має мінімальне значення в плані ствердження чи заперечення генетичної спадкоємності в розвитку культурного типу. Питання це аж ніяк не може бути зведене до простого порівняння. Слід враховувати загальну тенденцію розвитку і ті чинники, що її визначили [11, 52; 10, 60]. Це положення вчений вважав винятково важливим під час оцінки взаємозв'язків черняхівської культури з її попередниками, а особливо – з більш пізніми пам'ятками другої половини 1 тис.н.е., що її заступають [9, 8].

Найвище піднесення Антського царства, на думку М.Ю.Брайчевського, припадає на V період (451-568). Внаслідок активного руху слов'ян за Дунай відбувається колонізація ними північної частини Балканського півострова. Саме з цими подіями М.Ю.Брайчевський пов'язує розквіт черняхівської культури і формування комплексу пальчастих фібул [1, 16].

Незважаючи на появу значної кількості публікацій та узагальнюючих праць, присвячених старожитностям пеньківського типу, М.Ю.Брайчевський так і не визнав існування цієї археологічної культури. Він був переконаний, що “пеньківська культура” становить собою археологічну фікцію; такої взагалі не існує. Дійсно, поблизу с.Пеньківка в 1956 р. Д.Т.Березовцем були виявлені різночасові поселення другої половини 1 тис.н.е. [12].

Згодом комплекси кінця 5ст. – середини 7 ст. були виділені в окремий культурний тип, що став еталонним для археологічної культури. Дослідження старожитностей пеньківського типу дало змогу пов'язати саме з ними речі комплексу пальчастих фібул [13]. Натомість, М.Ю.Брайчевський зараховував пам'ятки пеньківської культури до пізнього етапу черняхівської [4,127-129; 7, 396].

Остаточна трансформація черняхівської культури, на думку М.Ю.Брайчевського, пов'язана з VI періодом – періодом слов'яно-аварських війн (від 568 р.-виникнення Аварського каганату до 635 р. – виникнення держави Само на заході та держави Кия на Сході). На думку вченого, це період деструкції в лісостеповій

зоні. Занепад черняхівської культури обумовлений розпадом Антського царства [1, 16; 3, 44-45, 104, 151-154]. Степ захоплений гуно-болгарськими племенами. На Сході – зародження Хозарського каганату.

Наступний VII період (635-744) – це етнокультурне переформування у Східній Європі, яке на думку М.Ю.Брайчевського, пов'язане з глибокою кризою у Візантійській імперії (іконоборський розбрат) та початком піднесення Хозарського каганату, обумовленого відходом Мервана з Надволжанщини та Наддонщини. Його археологічним проявом є складний конгломерат нових культурних типів; пастирська, волинцевська, салтівська, хитцівська, ранньоруська та ін. [1, 164; 127-129].

Завойовницькою активністю Хозарії позначений VIII період (744-839). Цим пояснює М.Ю.Брайчевський загибель Пастирського городища в середині 8 ст., захоронення скарбів типу Ново-санжарського, Макухівського, Келегейського та архаїчніший лад роменської та боршевської культури, в порівнянні з Лукою Райковецькою та Ріпневим. Саме з роменською та боршевською культурами вчений ідентифікував частину східнослов'янських племен (в'ятичі, радимичі, частина сіверян), що потрапили під владу каганату [1, 16].

Оформлення давньоруської культури, репрезентованої некрополями в Києві, Чернігові, Шестовиці, Гніздові і т.д. відбулося, на думку вченого, в IX періоді (839-882) після запровадження християнства (860 р.). Політичний переворот в Києві та утвердження династії Рюриковичів завершують цей період [1, 17]. Загибель роменської та боршевської культур, як і занепад салтівської позначають останній X період (882-965). На думку М.Ю.Брайчевського, це обумовлено включенням в'ятицько-радимицько-сіверянських земель до Русі, внаслідок Східного походу Святослава і повного розгрому Хозарії [1, 17].

Головний сенс пропонованої схеми полягає у визнанні взаємозалежності тих змін і зламів, що відбуваються в різних сферах суспільного життя. М.Ю.Брайчевський зазначав, що саме ця взаємозалежність є безпосереднім виявом закономірності історичного процесу, внаслідок якої хронологічні репери й рубежі так чи інакше збігаються і утворюють єдину систему. Ця система дає хронологічну канву, яка гарантує можливість пра-

вильно розставити археологічні явища та факти: загальний хід історичного поступу виключає можливість довільних припущень і суб'єктивних настанов [1, 17-18].

Найбільш слушним і вмотивованим з точки зору узгодження історичних реалій і археологічних матеріалів є виділення чотирьох перших періодів, що охоплюють 1-5 ст., тобто пізньо-римський період, на який припадає формування і розквіт київської і черняхівської культур.

З точки зору сучасної джерельної бази, схема М.Ю.Брайчевського потребує певних уточнень і доповнень. Насамперед, критичного розгляду вимагає номенклатура археологічних культур, яку пропонував М.Ю.Брайчевський. Довільне виділення ним пастирської, хитцівської та ранньоруської культур, натомість ігнорування пеньківської та празької є найбільшою вадою запропонованої схеми. Датування черняхівської культури 2-7 ст. протирічить об'єктивним археологічним матеріалам, які демонструють відсутність речей раніше 3 ст. та пізніше 5 ст. в закритих комплексах черняхівської культури. Саме через це схема існує лише як абстрактна розробка і не може бути використана дослідниками.

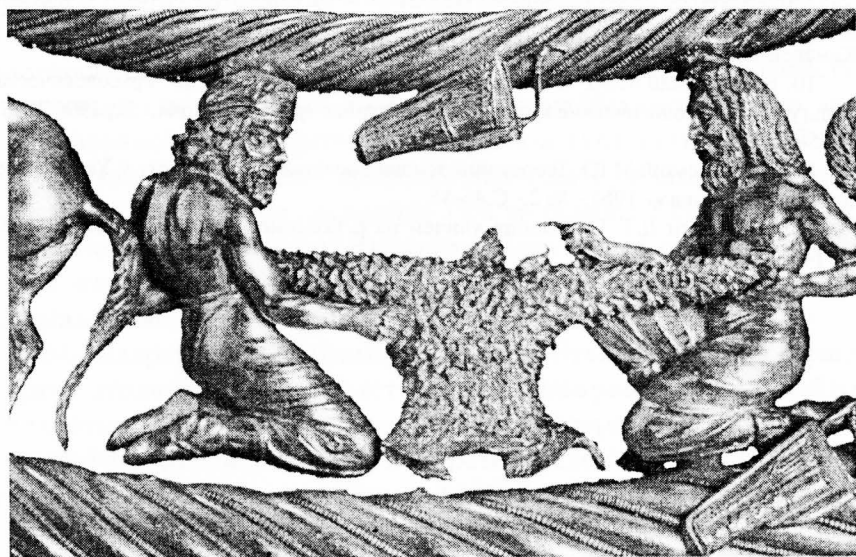
Слід підкреслити, що дослідження М.Ю.Брайчевського, в першу чергу, хірактеризуються історичною направленістю. Тобто предметом вивчення є не археологічні культури певної території і їх етнічна ідентифікація, а конкретний слов'янський етнос на різних етапах його існування. М.Ю.Брайчевський розглядав археологічну культуру як рештки діяльності і культури окремого етносу, тобто як історико-соціальний феномен, вкладаючи соціокультурний зміст у пам'ятки матеріальної культури. Для нього був неприйнятний формально-типологічний підхід і теорія, згідно якої за археологічною культурою стоїть лише подібність речових комплексів, незалежно від того, залишена вона одним чи кількома етносами. Виходячи з відповідності археологічної культури конкретному етносу, проблема зміни археологічних культур розглядалася ним як проблема етнічного переформлення, обумовленого історичним поступом.

Література

1. Браїчевський М.Ю. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н.е. // Археологія.- 1994.- № 3.- С.13-18.
2. Браїчевський М.Ю. Вступ до історичної науки.-К.,1995.
3. Браїчевський М.Ю. Походження Русі.- К.,1968.
4. Браїчевський М.Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії // Археологія.- 1991.- № 2- С.122-132.
5. Браїчевський М.Ю. Про черняхівську культуру // Археологія.- 1989.- №2.-С.115-124.
6. Браїчевський М.Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. - Т. УП.- 1952.
7. Браїчевський М.Ю. Анти. Вибрані твори.- К.,1999.- С.391-436.
8. Браїчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності.- К., 1964.
9. Браїчевський М.Ю. Проблема структурного изучения черняховской культуры // Тезиси докладов симпозиума "Позднейшие судьбы черняховской культуры".- Каменец-Подольский, 1981.- С.5-8.
10. Браїчевський М.Ю. Об историческом содержании понятия "археологическая культура" //Археологические культуры й культурная трансформация.- Л., 1990/1991.- С.55-60.
11. Браїчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Український історичний журнал.- 1965.- № 2.- С.46-56.
12. Березовець Д.Т. Поселення уличей на р.Тясмине // МІА.- 1963.- № 108.- С. 145-208.
13. Приходнюк О.М. Пеньковская культура.- Воронеж, 1998 - 170 с.

Вивчення музейних колекцій

Технологічні спостереження над середнім ярусом пекторалі із Товстої могили

Середнє поле пекторалі з Товстої могили на відміну від верхнього та нижнього з прорізним характером зображення має суцільний вигляд — воно все закрито вирізаною за його формою та припаяною золотою платівкою товщиною 1 мм (Рис.1). Платівка вирізана у вигляді півмісяця, що має найширшу частину по середині (39 мм) та звужені кінці по краях (до 4 мм). Зовнішній діаметр сягає 234 мм, а внутрішній 200 мм. На лицьовій поверхні платівки закріплено особливо скомпонований рослинний візерунок з квітами та птахами (Рис.2). Кріплення золотої платівки до каркасних джгутів пекторалі зроблено не суцільним паянням по всьому периметру приєднання, а через деякі проміжки, через 20 -22 мм із зворотного боку. Така економна технологія приєднання у сучасній практиці набула терміну “точкове зварювання”, відкриття якої сягає глибокої давнини. При цьому на місцях припаювання були вміщені коротенькі золоті стриженьки (4 мм) для зміцнення з’єднання.

Середньому ярусу належить особливе місце не тільки у всій художній композиції, але й у зміцненні конструкції пекторалі. Вірогідно, після виготовлення основних конструктивних елементів пекторалі у вигляді джгутів та горельєфних скульптурних зображень верхнього та нижнього ярусів, складання всього виробу велось спочатку шляхом припаювання відповідних деталей верхньої та нижньої частини. Після цього змонтовані верхній та нижній ярус пекторалі були з’єднані між собою спеціально вирізаною за формою суцільною платівкою шляхом припаювання її до нижньої частини джгутів пекторалі обох частин. Таким шляхом була досягнута мета її жорсткого з’єднання, бо прорізний характер верхнього та нижнього ярусів з припаюванням тільки виступаючих до джгутів елементів горельєфних зображень не забезпечувало надійної жорсткості конструкції. Імовірно, зразу ж після цього до верхньої частини пекторалі були приєднані попередньо зібрані обойми з наконечниками у вигляді голівок левів. При цьому, для надання також жорсткості з’єднання края

обойми наконечників були припаяні тільки знизу до платівки середнього ярусу та з лицьового боку – до джгутів каркасу.

Логічно припустити, що створення орнаментального рослинного візерунку з горельєфними відлитими фігурками пташок було заключним актом у виготовленні всієї пекторалі. Рослинний орнамент середнього ярусу є одним з яскравих зразків нового стилю в античному мистецтві виконання великомасштабних рослинних орнаментів (Рис. 3). Такий напрямок виник та отримав розвиток у середині IV ст. до н.е. завдяки митцю Пасію із Сікіона (Robertson, 1975, р. 486). В цей час в античному світі з'являється велика кількість ювелірних виробів з пишним рослинним орнаментом. У середньому ярусі пекторалі з Товстої Могили знайшла відображення і інша нова мистецька тенденція. На протязі другої половини V-IV ст.ст. до н. е. у рослинному античному орнаменті відбувається заміна зображення пальметти на акант. Вперше його застосував в орнаментиці прославлений скульптор, торевт та живописець із Афін Каллімах (Русяева, 2000, с. 41-45).

У центрі рослинної композиції середнього ярусу пекторалі розміщений єдиний розлогий куц з 6 карбованих великих рубчастих листків аканту (Рис.3,1). Від нього уверх, загинаючись хвильоподібним та закрученим спіраллю орнаментом, тягнуться паростки з дротяними вусиками в обидва боки платівки і заповнюють всю її поверхню до кінця поля. З правого боку розташовано 10 таких спіралей, з лівого – 9, дві з яких зламані і загублені у давнину. При цьому, починаючи з центру, дві сусідні спіралі мають подвійні вусики і перериваються одною спіраллю з одним вусиком. Основне стебло вигнуто з перекрученого гранчастого дроту, вусики з округлого. Діаметр дроту різний від 2 мм до 1 мм, звужується нанівець на кінці. В основі кожного вусика зроблений карбуванням невеликий рубчастий листок аканту, що закриває початок дротяного паростка.

Від стебла дротяних паростків, крім того, відходять ажурні карбовані п'яти-дев'ятилишкові прилиски та прицвітники аканту. Рослинний орнамент з паростків аканту доповнений чотирма типами квітів (Рис. 3). По середині над акантовим куцем розміщено дясятипелюсткову квітку, пелюстки якої з вирізаних пластин вигнуті, а края окантовані тоненьким рубчастим дротом. Праворуч і ліворуч від центру майже на однаковій відстані

розміщено 6 (по три з кожного боку) найбільш великих шести-пелюсткових квітів з чотирьохпелюстковими розетками у центрі, що зображують чашечку та вінчик кожної квітки. Кожний пелюсток зроблений з окремо вирізаного листа золота, вигнутий по середині, а краї обведені припаяним тонким рубчастим дротом, що, на думку Б. М. Мозолевського (1979, с. 83), нагадує “псевдозернь”. По середині кожної квітки вміщено маточки, зроблені з круглих голівок золотих шпильок, за допомогою яких шляхом паяння вони прикріплювались до основи-платівки.

Два інших типи симетрично розташованих 7-9 пелюсткових квітів менших розмірів зроблені у такий же спосіб. Всі види квітів за розмірами поступово зменшуються від середини до країв поля. Крім того, від основного стебла відходять паростки зроблені з більш тонкого вигнутого круглого дроту. Вони мають вигляд вигнутих ніжок для дзвінкоподібних або лійкоподібних квітів типу квітучої берізки. Зображення останньої у більшості випадків зроблено у напівпрофіль вінцями до глядача. Чашечка квітів виготовлена з одного золотого листочка за допомогою вигинання та карбування. У середині кожної чашечки напаяно з тонкого дроту по три тичинки, голівки яких зроблені шляхом розклепування верхнього краю дроту. Інші подібні квіти зроблені у фас у розквітлому стані, їх належність до цього типу квітів підкреслена розміщенням у середині таких же тичинок і відсутністю розеток-вінчиків, як це зроблено у квітах попередніх типів. Кожний пелюсток таких квіток також обведений тонким рубчастим дротом.

Всі пелюстки перших трьох типів були покриті емаллю блакитного кольору, яка зберіглася тільки місцями на деяких квітах (Рис. 3,3), але про наявність її на інших вказує вигляд спеціально підготовленої відполірованої поверхні пелюсток. У технічному оформленні середнього ярусу пекторалі з Товстої Могили, таким чином, знайшов застосування і третій розповсюджений в античному ювелірному мистецтві IV ст. до н. е. художньо-мистецький прийом використання кольорової емалі, що створювала яскраві цвітові ефекти на блискучому жовтому золотому фоні (Уильямс, Огден, 1995, с. 46). Найчастіше в емалевому покритті золотої поверхні використовувались синій та зелений кольори з доповненнями чорного та білого. Ефектний червоний колір стародавні майстри не могли виготовляти, а тому використовували,

головним чином, для підкреслення вух та пащі левів недовговічну кіновар.

Але використання емалі ще не набуло високої технічної досконалості, бо емаль на золоті ще не навчилися добре закріплювати і вона часто відшаровувалася у процесі ужитку виробів, як це і трапилось на пелюстках квітів середнього ярусу пекторалі з Товстої Могили. Для нанесення порошку емалі на вироби сучасні майстри користуються клеєм з розчину траганакту (виділення камеді роду колючих кущів) або соком айви. Найдавніші вироби, покриті емаллю тобто розплавленим кольоровим склом, були відомі у Мікенській Греції з XV ст. до н.е. (Бреполь, 1986, с.26). Грецькі та етруські ювеліри застосовували емаль у VI-V ст.ст. до н. е., але поширення моди на ювелірні вироби з емаллями припадає на IV ст. до н.е. (Higgins, 1961, S. 24 -70). Якість емалевого покриття залежала від багатьох причин, серед яких головними виступають додержання температурного режиму та досить складної рецептури ювелірних емалей.

Створення на гладенькій поверхні платівки середнього ярусу пишного рослинного орнаменту із складних завитків з квітами та розетками наочно нагадує мистецтво графіки. За припущенням Д.Уільямса та Д.Огдена (1995,с.45), для найбільш складних орнаментів стародавні ювеліри робили попередні ескізи. Відомо, що афінські вазописці наносили ескізи вуглинами прямо на вазі. Майстри могли використовувати і інші кольорові матеріали для цього, що легко витираються. Для своєрідних рельєфних “малюнків” рослинного орнаменту з золотого дроту та пелюсток застосовувались матеріали відповідної товщини та блиску, досягнутого шляхом полірування.

У створенні композиції середнього ярусу пекторалі застосовано і розміщення на рослинному орнаменті маленьких фігур п'яти птахів, відлитих по восковій моделі. Один – у центрі, два по різні боки. За висновками орнітологів вони представляють різновид соколиних (Мозолевський, 1979, с. 86). Але існує і інше визначення птахів, як зображення голубів (Гаврилюк, ..., 1999, с. 56-64). Кожен птах зроблений окремо і має свою індивідуальну позу. Розміри птахів сягають всього 5-6 x 10 -12 мм. Це одні з мініатюрніших і реалістичних скульптурних створень античного ювелірного мистецтва.

Птахи припаяні до інших деталей композиції середнього ярусу. Взагалі композиція середнього ярусу, пекторалі відрізняється від інших більш складною технологією з'єднання окремих елементів орнаменту, яких нараховується біля 500. Характерною особливістю їх монтування є багатошаровість не тільки у створенні квітів, паростків, листків, але й взаємного розташування у двох шарах вусиків, нависання вусиків над квітами. Такий процес ювелірного створення рослинної композиції з окремих зображень більше нагадує скульптурне ліплення, що, як і інші горельєфні деталі верхнього та нижнього ярусів, свідчить про захопленість його майстра скульптурними творами. Кожна з деталей середнього ярусу спочатку була повністю зроблена, включаючи нанесення емалі та її термічну обробку, а потім закріплена на своєму місці. Технологія створення середнього ярусу є одним з яскравих прикладів “монтажного” напрямку у античному ювелірному мистецтві IV ст. до н.е. За її допомогою автору вдалось навіть площинний рослинний орнамент зробити об'ємним, що створювало певну єдність всього твору з горельєфними композиціями верхнього та нижнього ярусів пекторалі. Розміщення фігурок птахів, зроблених у техніці лиття по восковій моделі, тільки підкреслювало загальну єдність всіх зображень на трьох ярусах пекторалі.

Незвичайно багата палітра технологічних прийомів у створенні композиції рослинного орнаменту середнього ярусу пекторалі. Крім вже зазначених технологій фігурного вирізання, фігурного гнуття дроту, листків, пелюстків квітів, розклепування кінців дроту і надання їм відповідної форми, карбування, шліфування, емалювання, паяння, механічного з'єднання за допомогою шпильки з голівкою, безумовно, основою технології залишились виковування листів та дроту різної товщини з м'якого золота.

Дайфрі Уїльямс та Джек Огден (1995, с. 17-25) відзначають їх як основні у технічних прийомах грецьких ювелірів. У композиції рослинного орнаменту пекторалі застосований дрід різних типів: гранчастий, круглий та рубчастий. Товстіший дрід гранчастого та круглого типів виготовлявся шляхом кування довгих золотих стрижнів з золота, а тоненький – шляхом нарізання смужок з платівок, їх перекручуванням та подальшим куванням.

Рубчастий дріт вироблявся вже з готового гладенького дроту шляхом прокочування на спеціальному інструменті з загостреним подвійним краєм.

Технічні можливості античного ювелірного мистецтва ще до кінця не вивчені. Мініатюрність багатьох елементів передбачає застосування майстрами при виготовленні ювелірних виробів збільшувального скла. Останнє було маловірогідним для техніки скловиробництва античного світу. Але виявилось, що ще в добу бронзи стародавні ювеліри користувались збільшувальними лінзами, зробленими з гірського кришталю (Трейстер, 1996, с. 227; Sines, Saellarakis, 1987, р. 191-193). Серія таких лінз входить до скарбу "L" з Трої, з Кносського палацу, некрополя Мавро Спелію, Ідейської печери на Криті, Гордіону та Ефесу у Малій Азії. Гірський кришталю більше підходить за своїми якостями для виготовлення збільшувальних лінз, ніж скло, яке має вищий індекс рефракції. Доведено, що лінза з гірського кришталю звеличує в 1,2 рази більше, ніж така ж лінза із скла. Один зразок лінз з гірського кришталю, що знайдений на Криті, дає одинадцятикратне збільшення. Зважаючи на таке відкриття стародавніх ювелірів, важливим залишається дослідження слідів часу появи технології вальцювання платівок та волочіння дроту через фільтри у ювелірному мистецтві. Зараз вважається, що волочільна дошка з фільтрами для протягування стрижнів з золота з'явилась не пізніше VII-VIII ст.ст. (Уільямс, Огден, 1995, с.23).

Треба брати до уваги і те, що пектораль має пошкодження, що виникли у процесі користування до покладення її в якості поховального інвентаря в могилу, сліди чого особливо помітні на середньому її ярусі. Крім того, що відстала основна платівки відірвано принаймі з правої сторони 3 квітки, з лівої – 2 та один спіральний завиток, з лівого боку від одної квітки залишилась лише її половинка. З правого боку від центрального акантового куща обірвано основне стебло, а навколо залишків накручені обірвані тонкі дроти. Друге стебло з закрученою спіраллю праворуч від центрального куща відпаялось від платівки і прикріплене шляхом проколювання отворів у платівці та прикручення стебла тоненьким дротом, який загнутий із зворотного боку. Ліворуч на середньому ярусі є пошкодження, в результаті

якого відірвана квітка з емаллю, обламане стебло, вусик і дротяні ніжки дзвінкоподібних квітів. Після пошкодження на пекторалі була зроблена реставрація, але дуже невміло з застосуванням грубих прийомів кріплення дротинкою.

Застосування конструктивно-технологічного методу для дослідження стародавніх творів ювелірного мистецтва поруч з мистецьким аналізом та формально-типологічним методом надає більш широкі можливості для встановлення аналогій, хронології, особливостей та місця виготовлення, місця розташування майстерні чи певного напрямку у розвитку ювелірної справи, її взаємозв'язку з іншими галузями розвитку мистецтва, призначення та поширення різних виробів, розкриттю дійсного змісту тих чи інших зображень або композицій.

Література:

- Бреполь 3. Художественное эмалирование. - Л. - 1986.
- Даниленко В. Н. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезиси докл. юбил. конф. - Одесса, 1975.
- Мачинский А. А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. - Л., 1978.
- Мінжулін О. Реставрація творів з металу. - К. - 1998.
- Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине // СА - 1972. - №3.
- Мозолевський Б. М. Товста могила. - К. - 1979.
- Мозолевський Б. М. Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі із Товстої Могили // Всесвіт - 1978. - № 2.
- Раевский Д. С. Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могили) // ВДИ. - 1978. - № 3.
- Русяева М. В. Изображение пальметт и аканта на памятниках торевтики из скифских курганов IV в. до н.э. Музейні читання. Матеріали наукової конференції 24 грудня 1999 р. - К., 2000.
- Рябова В. О. Повернення до Сахнівської діадеми // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України 17 - 18 грудня 1996 р. - К., 1998.
- Трейстер М. Ю. Троянские клады (атрибуции, хронология, исторический контекст // Сокровища Трои из раскопок Генриха Шлимана. Каталог выставки. - М., 1996.
- Уильямс Дайфри, Огден Джек. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V - IV века до н.э. - Спб., 1995.
- Черняков І. Т., Підвисоцька О. П. Технологія виробництва джгутів каркасу пекто-

ралі з Товстої Могили// Музейні Читання. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України. 3 лютого 1998 р. - К., 1998.

Черняков І. Т., Підвисоцька О. П. Технологічні та художні особливості пекторалі з Товстої Могили// Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювелейної міжнародної науково-практичної конференції). К., 1999.

Черняков І. Т., Підвисоцька О. П. Уточнення технології джгутів пекторалі з Товстої Могили (за даними рентгенограмми)// Музейні читання. Матеріали наукової конференції «4 грудня 1999 р. - К., 2000.

Шрамко Б. А. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии// СА - 1970. - № 2.

Higgins R. A-Greek and Roman Jewellery. - London. - 1961.

Robertson M. A History of Greek Art. - Cambridge, 1975.

Sines G., Sakellarakis Y. Lenses in Antiquity //American Journal of Archaeology. - 1987. - №91.

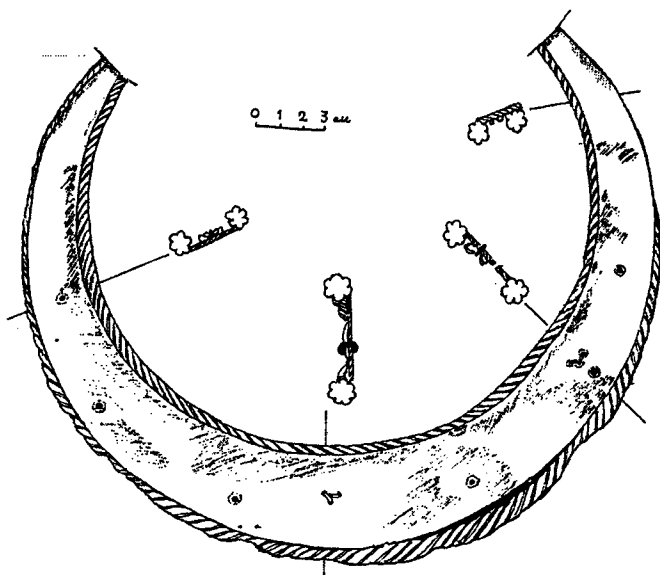

Рис.1. Нижня частина середнього ярусу пекторалі з кургану Товста Могила.

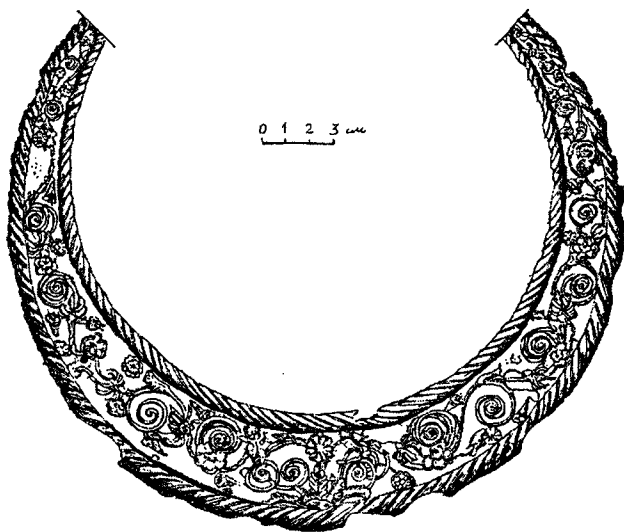

Рис.2. Верхня частина середнього ярусу пекторалі з кургану Товста Могила.

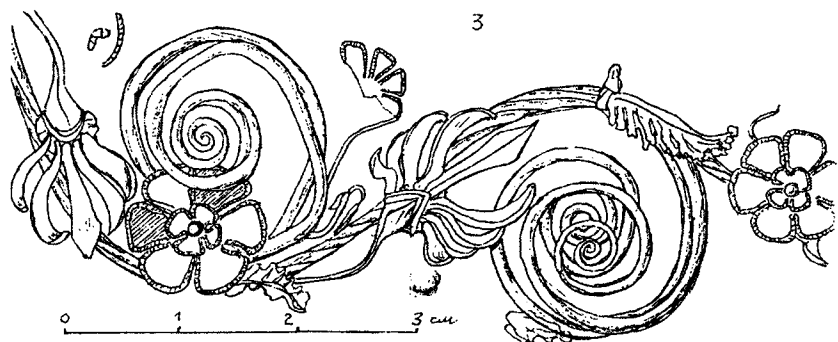
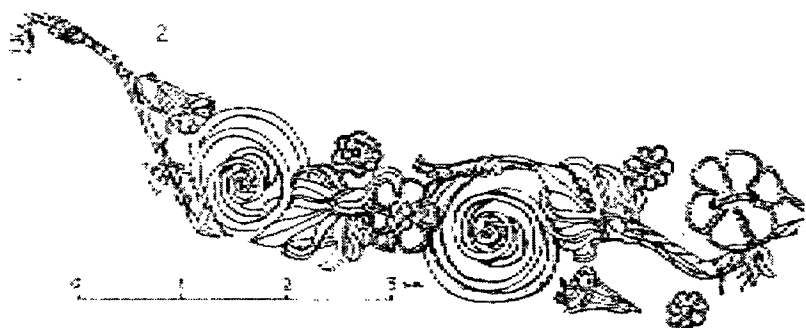
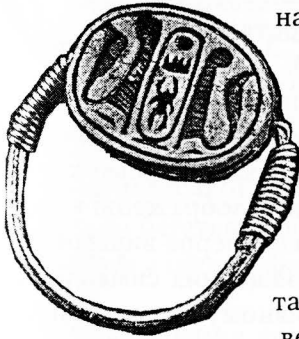

Рис.3. Деталі рослинного орнаменту середнього ярусу пекторалі з кургану Товста Могила,

Скіфські золоті прикраси зі скарабеями

Серед пам'яток скіфської культури Криму є золоті прикраси із зображеннями жуків-скарабеїв. Це два персні й підвіска також, очевидно, перероблена з персня.

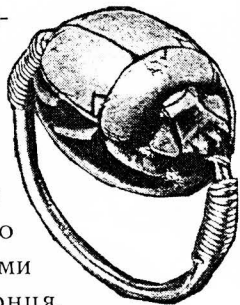
Випадковою знахідкою з західного некрополя Неаполя Скіфського, що знаходиться на території сучасного Сімферополя, числиться перстень, датований VII ст. до н. е., зі скарабеєм [13, С.171,173] (Рис.1б).

Головною деталлю виробу є використаний в якості щитка скарабей-печатка. Невеликий кам'яний скарабей закріплений на зовсім простій, зроблений з круглого дроту золотий дужці за допомогою тонкого золотого дротика, що був протягнутий крізь круглий наскрізний отвір просвердлений по горизонталі, й закручений спіраллю з боків від скарабея навколо рухомої дужки-кільця.

Щиток-скарабей персня є старанно вирізаним з яшми бірюзового кольору з зображенням жука священного скарабея (*Scarabaeus sacer*) (Рис.2). Жук-скарабей переданий досить точно. Вірно витримані пропорції. Відповідно до розміру й можливостей матеріалу з мірою художнього узагальнення добре пророблені деталі: голова, лицьовий щиток з зубцями, передньоспинка, надкрила, ноги. Поверхні гладко відполіровані. Ентомологи також говорять, що скарабей зображений правильно.

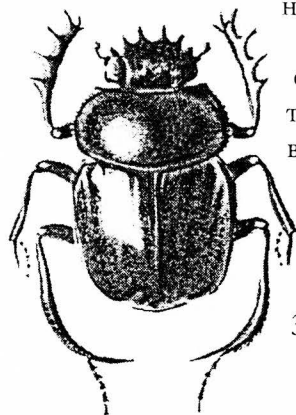
На реверсі скарабея вирізана печатка – зображення давньоєгипетської корони Атеф з розміщеним в центрі картушем тронного імені фараона Тутмоса III – Менхеперра Мп-һрґ-г [4, С.106] (Рис.1а). Символіка корони Атеф складна й не зовсім зрозуміла. Вона складалася на протязі досить довгого часу і увібрала багато нашарувань. В ній простежуються навіть ще віяння дуже древніх культів та деякі твердження відомих давньоєгипетських космогоній і теогоній. Зустрічається багато зображень,

що містять іноді різні елементи. Але можна виділити традиційні схеми. Найчастіше в центрі цього своєрідного складного головного убору вміщена Біла корона Верхнього Єгипту й два лазурових страусових пера з її боків [3, С.355]. На багатьох зображеннях в центрі корони Атеф розміщені інші головні убори богів або обожнюваних, наділених особливими якостями володарів, космогонічний знак – диск Сонця.

Символ чи вінець божественної, обожнюваної царської влади завжди є центральним знаковим елементом корони. До речі, відомо, що в Древньому Єгипті обожнювали царські корони й існували жерці, які відправляли їх культу. В зображенні корони Атеф на скарабей-печатці картуш царя Менхеперра вирізаний на місці Білої корони або Сонця чи інших священних символів, що також відповідає зображально-асоціативному строю давньоєгипетської культури.

Однією з найважливіших складових сутності людини вважали його Рен, або “ім’я”. Єгиптяни, як і всі східні народи, надавали імені дуже велике значення і думали, що з його знищенням руйнується й сама сутність людини. Рен тісно пов’язували з індивідуальністю людини. Безіменна істота не могла бути представленою богам [3, С.139].

Священний скарабей (Scarabeus sacer)

Символіко-писемний знак – зображення скарабея – досить часто включали до свого тронного, сонячного імені фараони-фіванці, в тому числі й правителі XVIII династії. В картуші царського імені на печатці знизу вверху чітко зображені: ієрогліф скарабей, який приблизно перекладають, розтлумачують як “обертання”, “розвиток” [3, С.30-32], а також як глагол “бути, існувати” [8, С.236], ієрогліф тп – “встановлювати”, “впорядковувати” та ієрогліф Сонце – Ра.

Ключовий ієрогліф імені фараона тп вважають зображенням дошки для гри в сенет з розставленими фігурками [4, С.96]. Ця гра нагадувала гру в шашки. Вона мала

ще й символічний зміст та відома, зокрема, з таких пам'яток як розписи стін гробниці дружини Рамзеса II – цариці Нефертари та дошка-столік з фігурками, встановлена на санчатах, з кладової гробниці фараона Тутанхамона [11, С.88] [12, кат. № 46]. На мою думку, первісне значення іє

За

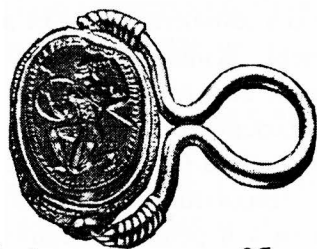
рогліфа слід шукати у зображеннях укріплень міста-фортеці з баштами чи стіни фортеці з зубцями. Саме з кріпосними спорудами царського палацу

столиці пов'язували особу володаря ще з часів становлення давньоєгипетської держави. Символіку царського міста-фортеці містить на багатьох зображеннях й ієрогліф неб – володар.

Картуш з іменем фараона лінійно не з'єднаний з іншими деталями.

За страусовими перами на коронах Атеф часто зображували вигнутих священних уріїв. Це відомий ще з додинастичних часів тотемічний символ правителів Нижнього Єгипту – зображення єгипетської кобри, або гаї (N. haje) [6, С.317]. Відповідно до умов матеріалу, всі символіко-магічні знаки на печатці скіфського персня показані спрощено. Так, урії починаються просто від нижньої частини зовнішнього краю страусових пер. Кобри в загрозливій позі з роздутими “капюшонами” зображені сильно збільшеними пропорційно до інших частин корони. Очевидно, це було зроблено з композиційних міркувань – для кращого заповнення овалу.

Можна здогадатися, що дві окремі короткі риски внизу, під страусовими перами, є передачею дуже давнього і складного символу – рогів. За звичай, полого розведені в різні боки роги підтримують всю конструкцію корони. Те, як вони ледь помітним натяком показані на

36

печатці, може означати, що майстер хотів виділити інші деталі, або не бачив досконалих зображень корони Атеф й цей знак був для нього не зрозумілим. Зразками для таких виробів – скарабеїв – могли слугувати пам'ятки Пізньої епохи чи

доби.

Зображення на печатці обрамлене тоненьким овалом.

Корона Атеф вважається атрибутом Осіріса, Амона, Ра та деяких інших богів [3, С. 355]. В одному зі звернень до бога Осіріса говориться: “Ти поставлений царем, Біла корона на твоїй главі, й ти тримаєш в своїх руках гак і батіг. Коли ти був у череві й ще не вийшов звідти на землю, ти вже був коронованим володарем двох земель і “Атеф” – корона Ра – була на твоєму чолі. Боги приходять до тебе, схиляються низько до землі, вони бояться тебе, вони відступають і йдуть коли побачать тебе, з жахом перед Ра, й серця їх схиляються перед твоєю величчю” [3, С. 65].

В одному з текстів “промови померлого” “Папіруса Ну” говориться: “Вітаю тебе, того хто високо сидить на своєму п’єдесталі (Осіріса – У.Б.), володаря Корони Атеф, нареченого іменем “Володаря вітрів”, врятуй мене від твоїх божественних посланців, які приносять жах і нещастя, які не мають покривал на своїх обличчях, бо я робив те, що праведно й істино, в ім’я Володаря праведності й істини” [3, С. 127-128].

Атрибутом Амона корона Атеф стала за часів звеличення цього бога.

Під час розкопок храму Тутмоса III був відкритий чудовий розписаний рельєф на якому фараон зображений в короні Атеф [11, С. 99]. На цьому прекрасному, виконаному в кольорі за досконалим рельєфом, творі монументального живопису, можна добре роздивитися корону. Атрибут влади написаний реалістично в характерних для давньоєгипетських розписів техніці й манері. Живопис дозволяє побачити, як давні єгиптяни уявляли собі кольори численних, красиво розміщених у відповідності до філософських уявлень символічних елементів. Їх підбір дещо інший та багатший за показані на печатці.

Видатний правитель Тутмос III був не тільки крупним стратегом а й релігійним діячем, який зумів відродити давні традиції богослужінь Геліополя (Ону) [11, С. 30].

Великого фараона, який царював у XV ст. до н. е., вшановували довго по його смерті. Скарабеями з тронним ім’ям Тутмоса III, що було наділене, вірогідно, символічним значенням, продовжували користуватися дуже довго й особливого поширення вони

набули в період XXV і XXVI династій (VIII-VI ст. до н. е.) [10, С. 20].

За схемою виконання та наявністю символічного зображення й ієрогліфічного тексту, скарабей персня-печатки з Неаполя Скіфського, вірогідно, є варіантом повторів давньоєгипетських скарабеїв. Він міг бути зроблений в Єгипті за Пізнього періоду давньоєгипетської держави. Не виключено, що золоту дужку прикріпили десь на периферії – на землях де в різні часи відчувався значний культурний вплив могутньої імперії Давнього Світу. Подібні кільця могли виготовляти і в Скіфії.

В найдревнішій давньоєгипетській космогонії й теогонії – геліопольській – говориться, що на початку світотворення з первісного водного хаосу – океану Нун – з'явився самостворений сонячний бог Хепрі. Жука-скарабея єгиптяни називали Хепрі – “той, який сам зароджується” [8, С. 190-191]. Згідно з філософськими уявленнями давніх єгиптян, в образі скарабея Хепра новонароджене сонце з'являється з “Печер мороку”, щоб розпочати своє денне сходження [7, С. 206].

Найдревніші відомі єгипетські амулети це шматочки зеленого аспіда (кристалічного сланцю), а іноді – фігурки тварин, які клали на груди померлого. Їх багато було знайдено в додинастичних похованнях в різних районах Єгипту [3, С. 192].

На протязі багатьох століть історії Давнього Світу в призначенні виробів-скарабеїв простежується кілька магіко-філософських й ужиткових напрямків та прошарків, що часто поєднуються, тісно переплітаються. Вони існували в якості амулетів, оберегів, ювелірних виробів як прижиттєвого користування так і поховального призначення, печаток, предметів з різного роду текстами.

Шедеврами давньоєгипетського ювелірного мистецтва є прикраси й амулети з гробниці фараона Тутанхамона.

На виставці “Скарби гробниці Тутанхамона” (Київ, 1975 рік) експонувалося кілька ювелірних виробів з зображеннями скарабеїв. У багатьох прикрасах скарабеї включені у складні художні знаково-текстові композиції, пов'язані з символікою тронного імені фараона Тутанхамона – Небхепрура, а в двох – саме скарабеї особливо виділяються. Це золотий браслет зі скарабеєм, що був знайдений у “скарбниці” гробниці в дерев'яній шкатулці з

написом “Золоті прикраси для поховальної процесії...” [12, кат. № 29]. (Напис можна перекласти ще: “Золоті прикраси процесії в опочивальні Небхепрура”. Картер висловлював думку, що під “опочивальнею” слід розуміти “гробницю”). А також золота підвіска у формі скарабея, що була знайдена в одній зі скриньок в передній кімнаті [12, кат. № 26].

Велика масивна фігура скарабея з лазуриту складного синього кольору на золотій основі є головним елементом дитячого золотого браслета, зробленого з товстої золотої пластини зігнутої за формою руки. Браслет розкривається за допомогою шарнірів. По краях виконана інкрустація з золотих, лазуритових, сердолікових та бірюзових намистин. Трапецієподібні поля біля шарнірів заповнені зображеннями плодів мандрагори з кварциту та сердоліку.

Жук на браслеті показаний так само, як виглядав би живий скарабей на землі. Великі об'ємні частини його тіла закріплені в золотій оправі, товщинки якої, таким чином, промальовують контури та природні прориси комахи. З золота зроблені всі ноги жука. З об'ємних вони плавно переходять в рельєфи на поверхні золотої пластини браслета. Отже виконують і конструктивну функцію кріплень. Трохи виведена вперед і акцентована перша пара ніг. На голінках виділені великі зубці, показані верхні шпори.

Майстерно пророблені лазуритові вставки фігурки. Вже давньоєгипетський посуд рубежу IV та III тис. до н.е. та твори декоративно-прикладного мистецтва часів Древнього царства вражають високою технікою обробки каменю. За доби Нового царства досягла розквіту, зокрема, майстерність гліптики. На багатьох високохудожніх ювелірних виробках з гробниці фараона Тутанхамона привертають увагу оброблені вставки, найчастіше фігурки скарабеїв. Ці важливі деталі прикрас виділяються як своєрідний тип мініатюрних скульптурних творів, що надають коштовностям особливої закінченості.

Скарабей браслета з гробниці Тутанхамона зроблений досить великим, на всю ширину зап'ястя. Він трохи більше натуральної величини або приблизно такий, як особливо великі екземпляри цього виду жуків. У природі священний скарабей це пласкуватий жук довжиною 25-37мм [5, С. 262-263]. Великий розмір фігурки

дозволив показати природні риси, проявити можливості матеріалу. Особливо тонко пророблена голова істоти. Виділені очі, лицевий щиток із зубцями, художніми структурованими лініями показана фактура частин голови. Поверхня передньоспинки гладко відполірована. Окремою деталлю виділена щілина між надкрилами та пигидій. На надкрилах рельєфно виконані поздовжні лінії, котрі добре помітні саме у великих екземплярів жуків.

З Єгипту амулети-скарабеї поширилися по Західній Азії та деяким країнам Середземномор'я [3, С.203]. В античну епоху скарабеїв були широко популярні на території Східної Європи. Скарабеїв клали в дитячі, та не так часто в жіночі могили, дарували храмам та святилищам [15, С.69].

У Древньому Єгипті печатки у вигляді священного жука-скарабея з різного цінного каміння з'явилися замість циліндричних печаток за доби Середнього царства. На зворотному боці таких печаток за звичай вирізували ім'я господаря, яке обводили орнаментом, найчастіше спіралеподібним [9, С.192].

Значна кількість скарабеїв часів пізнього Середнього царства зберігаються в колекціях Музею образотворчих мистецтв імені О.С.Пушкіна та Державного Ермітажу.

Звичай користуватися печатками був принесений у Північне Причорномор'я першими переселенцями з Середземномор'я. Особиста печатка потрібна була кожному заможному громадянину, тому що своїм відбитком вона охороняла його особисту власність та нею скріпляли документи. Найбільш ранні печатки з числа знайдених в Північному Причорномор'ї, відносяться до VII-VI ст. до н.е. Це кам'яні геми східного типу – циліндри і скарабеї (ОАК, 1881, табл.V), прикрашені заглибленою різьбою, що відтискається у відбитку. Вони мають рухому металеву дужку. Носили такі печатки на зап'ясті, на шиї, біля пояса [2, С.239].

Геми та персні імпортували до Північного Причорномор'я з Передньої й Малої Азії, Ірану, Іонійських островів, материкової Греції (VII-IV ст. до н. е.), а в елліністичну епоху також з Етрурії (IV-III століття до нової ери). Велику кількість перснів V-IV ст. до н. е. було знайдено у багатих похованнях Боспору [2, С.240].

В середземноморських печатках VII-V ст. до н.е., особливо більш давніх, що зроблені у формі скарабеїв, вже стає помітною певна поверхневисть переймання давньоєгипетського типу виро-

ба. Часто у них досить вільно а то й зовсім простувато виконана спинка жука. Основну увагу грецькі майстри приділяли зображенню на реверсі. І за сюжетними мотивами, і за рівнем виконання мініатюрних, здебільшого заглиблених рельєфів видно, що давньогрецька гліптика розвивалася у тісному взаємозв'язку з іншими видами скульптури. З доби архаїки намітилося домінування скульптури серед пластичних мистецтв. Простежується особлива увага греків до статуарної пластики вцілому, в тому числі до різних малих форм роботи з об'ємом.

В колекції Б.І.Ханенка зберігалася, а потім надійшла до музею, підвіска з Керчі (Пантікапея), датована V ст. до н.е. (Рис.3а) [13, С.181].

Сердоліковий скарабей-печатка, вставлений в золоту оправу у вигляді зубів собаки. Зубці оправи вкриті зерню. Рухома дужка зроблена та прикріплена так само, як і на персні з Неаполя Скіфського. Різниця тільки в тому, що вона була підігнута з обох боків за формою печатки в оправі, а посередині утворилася кругла петелька для підвішування.

Про скарабея можна сказати небагато, оскільки його сильно закриває оправа. Під оправою опинилася майже вся голова істоти. Близько до оправи проглядає тільки стик голови з передньо-спинкою. Виділяється відносно широка, пророблена також округлими фактурними виступчиками, лінія, яка відокремлює передньоспинку від надкрил. Видно маленький щиток та щілину між надкрилами.

Всі лінії спинки жука розмічені досить умовно й не зовсім відповідають будові скарабея.

Кам'яний жук гладко відполірований.

Скарабей з Пантікапея сильно відрізняється від давньоєгипетських, зокрема, лазуритових скарабеїв на ювелірних прикрасах з гробниці фараона Тутанхамона. Тільки за прийомами роботи з каменем цей виріб віддалено нагадує зеленого халцедонового напівпрозорого скарабея з прикраси, знайденої в "скарбниці" гробниці Тутанхамона [12, кат.№ 35]. Однак, кам'яне тільце крилатого скарабея з давньоєгипетської підвіски зроблене точно схожим на справжнього жука священного скарабея.

Зображення на печатці переконливо дає підстави вважати її середземноморською (іл.3б). Це тонко й досконало виконане ін-

тальо, на якому зображений оголений чоловік з військовим спорядженням давньогрецького типу. На пласкій полірованій сердоліковій поверхні вирізаний лівий профіль чоловіка гарної статури, який прихилив коліно. Торс розвернений фронтально. Голова воїна обернена до лівого плеча, в правиці він тримає невеликий круглий щит, а в лівиці – короткий спис.

Постать може бути зображенням давньогрецького бога чи героя.

Фігура добре закомпонована.

Як це характерно для давньогрецької гліптики та пам'яток культур значного грецького впливу, мініатюрний заглиблений рельєф виконаний з високою майстерністю.

Вважають, що інтальо походить з Давньої Греції доби архаїки, або є етрусською кам'яною печаткою [13,с.181]. Що на мій погляд менш вірогідно.

На виробі простежується особливість, не притаманна грецькій гліптиці V і IV вв до н. е. й, вельми поширена в грецькій гліптиці VI ст. до н. е. Це штриховий обідок, що обрамляє зображення на камені [14,с.126].

Скарабей-печатки з Неаполя Скіфського й з Пантікапея та подібні до них, імовірно, коштували дуже дорого. Є підстави вважати, що давньоєгипетські й античні печатки, як імпорти, могли цінуватися в Північному Причорномор'ї дорожче ніж в Єгипті чи в Середземномор'ї.

В кам'яних печатках відбувався поступовий відхід від східних форм: скарабей замінюється скарабеїдом або псевдоскарабеєм [2,с.240].

Кам'яні печатки слугували довго, а їх оправи могли переробляти. Золоті дужки – перекидні ручки – такі як, зокрема, на розглядуваних прикрасах та на печатках групи левиних псевдоскарабеїв, характерні для певного відтинку часу. М.І. Максимова пише, що один з левиних псевдоскарабеїв “спершу мав таку ж перекидну ручку, як і всі інші вироби цієї групи, тому що він також просвердлений наскрізь в горизонтальному напрямку. Пізніше він був вставлений в нерухому золоту оправу, згідно з новою модою елліністичного часу” [14,с.130-131]. В кінці IV ст. до н.е. геми на рухомій дужці зникають, з'являються металеві персні з кам'яною вставкою-печаткою на щитку, що співіснують

з традиційними цілнометалевими перснями [2, с.240]. Золоті оправы з рухомими дужками зустрічаються й зовсім прості й тонко виконані.

Восени 1965 року експедицією Керченського історико-археологічного музею були проведені охоронні роботи з дослідження курганів “Три брата”, що знаходяться в 20-22 кілометрах на південний захід від Керчі і в 1 кілометрі від північної околиці Ортельського античного поселення (V-I ст. до н.е.), котре лежить біля Тобечікського озера поруч з селом Огоньки. Всі поховання в курганах “Три брата” можуть бути датовані другою половиною IV ст. до н. е. В кургані № 1 (“Старшому”) був знайдений кістяк жінки середніх літ у пишному, багатому поховальному наряді [1, с.178-179]. На кисті її лівої руки були два золотих спіралеподібних кільця і золотий перстень-скарабеоїд на витій дужці [1, с.184-185] (Рис.4).

Щиток персня це фактично також “еллінізований” амулет-скарабей виконаний вже в золоті. Конструкція скарабеоїда така ж як і найдревніших – кам’яних, чи зроблених зі склоподібної маси скарабеїв. Приблизно так само, через наскрізний отвір за допомогою дротика, прикріплена рухома дужка. Проте, звичайно, є й технічні та художні відмінності. Еллін-ювелір під час перенесення давнього мотиву в метал постарався максимально використати його можливості. Як це часто зустрічається в торевиці, скарабеоїд зроблений з тонких золотих пластин порожнім всередині, що відразу видно, оскільки, можливо, від просипання в склеп ґрунту і шматків каміння, щиток навіть деформувався, сплющився – випуклий колись виріб трохи ввігнувся всередину. Провалилися надкрила і грудний відділ, які були зроблені об’ємними, мов у справжнього жука.

Композиційно золотий жук точно вписаний в овал щитка, що характерно для численних традиційних, перш за все давньоєгипетських, зображень жука-скарабея. Він показаний наче б то нерухомо сидячим зі складеними ногами, підібраними до черевця й передньогрудей. Але спрощена схема прорисів спинки істоти не така, як загальнопоширені давньоєгипетські. Пропорції жука не зовсім відповідають будові скарабея – він трохи широкий, завелика голова, малуватий грудний відділ. Не точні й обриси окремих основних частин. По рисунку поділ на них проведений

скоріше графічно, як для будь-якого схожого жука взагалі, але зображально красиво обіграний. Передньоспинка та надкрила по-вітражному плавно оконтурені, мов свинцевою жилкою, досить широкою рельєфною облямівкою, що творчо промальовує комаху, а не повторює природні лінії. Зате активно розроблені різного роду деталі. Помітне прагнення виділити і розвинути вигідні в художньому плані натуралістичні моменти. В прикрасі пророблений кожний міліметр поверхні. На всю об'ємну частину – голову, передньоспинку та надкрила скарабея нанесена фактура, що навіть перебільшено імітує природну. Спершу здається, наче так ще в пласкому вигляді була оброблена вся золота пластина. Однак, якщо спробувати продумати технологію виготовлення прикраси, стає зрозумілим – найвірогідніше верхня, опукла частина фігурки скарабея робилася по матриці й майстер одночасно надавав виробу об'єму та наносив фактуру. Ювелір, мабуть, торкався гладенької поверхні золота торцевою частиною якогось гострого інструмента, придатного, зокрема, для карбування, і пристукував молоточком. Таким чином він старанно проробив жука по об'єму й при цьому на відносно нетвердому металі одержано фактуру у вигляді хаотичних скупчень вибитих цяток. Вздовж широких ліній, що створюють малюнок, простукані досить чіткі канавки. На маленькому виробі така суцільна проробка повністю змінила вигляд поверхні золота, з'явилися особливі тональні та кольорові ефекти, поєднання певної матовості, проблисків. Слід зазначити, що хоча в порівнянні з давньоєгипетськими кам'яними, здебільшого лазуритовими, скарабеями, художня обробка цього металевого скарабея зовсім інша – все ж і тут помітна наче б то “прив'язка” до каменя. Складається враження, що нанесення фактури на золото ніби своєрідно підмінює ефект текстури каменя, зокрема, такого плямистого, як лазурит. Але це намагання розвинути естетичні якості металу, відійти від безликої одноманітності полірованої золотої поверхні.

На загальній фактурі додатково детально пророблена голова жука. В мініатюрному розмірі виконаний складний рельєф, зроблені різні виступи й заглиблення. Показані кількома концентричними колами складні фасеточні очі нагадують навіть очі більш вищої істоти. Ювелір виділив також наличник з зубцями, харак-

терними для скарабеїв. Можна побачити верхню губу й верхні щелепи. З боків істоти добре проглядаються старанно зроблені ноги. На першій парі ніг також виділені зубці, що слугують скарабеям в якості інструменту для риття [5, с.262-263].

Домінування художньо-натурних рис дозволяють вбачати в зображенні комахи не прямий повтор давньоєгипетських чи античних зразків, а втілення власного бачення. Майстер, напевне, бачив скарабеїв та інших схожих жуків в природі та використав власні спостереження.

Відомо, що за скіфських часів екосистема великого середземноморського регіону, до якого можна віднести й Північне Причорномор'я, відрізнялася багатством видів й широкими ареалами розповсюдження деяких з них. Ентомологи стверджують, що священний скарабей (*scarabaeus sacer* L), який в наш час зустрічається в Донецькій області, на півдні степової зони, на Кавказі, в Середній Азії [5, с.262-263], був значно більше поширений за скіфських часів і водився скрізь в Криму й на південних землях сучасної України.

За високим художнім рівнем та майстерністю ремісничого виконання перстень-скарабеоїд з Трьохбратнього кургану можна долучити до характерних, особливо витончених виробів грецьких ювелірів, які працювали в містах-колоніях Криму. Хоча для персня-печатки була перейнята давня напрацьована східна форма – скарабей. За художнім змістом він є винятковою елліно-скіфської пам'яткою. Це одне з найдосконаліших зображень жука серед пам'яток давнього світу.

На зворотному боці, в якості печатки, подібно до кам'яних інтальо, виконане заглиблене зображення – постать жінки в довгому одязі. Якщо взяти до уваги, що перстень був знайдений в кам'яному склепі на руці багатой скіфянки, цілком імовірно, що його колись могли замовити спеціально для неї, та з нею може бути пов'язане жіноче зображення на реверсі. Приміром, це може бути зображення богині, яку шанувала похована, або культу якої могла служити.

У персні поєднані: єгипетська форма, художні риси давньогрецьких ювелірних виробів, що простежуються від зображень комах на золотих прикрасах з шахтових гробниць Мікен, риси елліно-скіфських пам'яток, допустима приналежність до звіри-

ного стилю у скіфській торевтиці.

Перстень, напевне, був дорогим.

Під час археологічних робіт у Північному Причорномор'ї, на Кавказі та в Середній Азії було знайдено багато предметів, що походять безпосередньо з Єгипту чи зроблені під впливом єгипетської культури [10, с. 20].

Поширення єгипетських та виготовлених в єгипетському стилі виробів свідчить про те велике значення, що мала древня культура Єгипту в розвитку середземноморської та передньоазіатської культур (10, с. 27).

Знайдені на території сучасної України прикраси зі скарабеями, скарабеї є відлунням величезного впливу культури Древнього Єгипту на інші культури давнього світу, перш за все, на культуру Древньої Греції та всього античного світу й, через античну на культури Північного Причорномор'я.

Наведені скіфські прикраси зі скарабеями ілюструють певні етапи наслідування та опрацювання давньоєгипетського культурного спадку від користування давньоєгипетськими скарабеями та середземноморськими печатками, східними за формою, до виготовлення схожих предметів, що за змістом відрізняються і від давньоєгипетських і від античних.

Розглянуті пам'ятки, наче в мініатюрі, дозволяють простежити в культурах циркумпонтійської зони, а, в порівняннях з давньоєгипетськими виробами зі скарабеями, і великого північно-африкансько-середземноморського регіону, еволюцію й відображення в ювелірному мистецтві древніх філософських уявлень, їх поширення, набуття нового змісту. Довготривала популярність скарабеїв у великому районі Афроевразії вочевидь може бути пов'язана, зокрема, з повсюдною появою та розвитком у древньому Світі сонячних культів й символіки, усталеним тотемізмом у світоглядному мисленні древніх суспільств, традиціями відображення навколишньої природи, різних живих істот.

Література

1. Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Сборник статей. –Л. - 1968.
2. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. - М.-1984.
3. Бадж Э. А. Уоллис. Египетская религия. Египетская магия. /Пер. с англ. –М. - 1996. –416с., ил.
4. Добльхофер Эрнст. Знаки и чудеса. –М. - 1963.
5. Жизнь животных. Т.3. Членистоногие. –М. – 1984.
6. Жизнь животных. Т.5. Земноводные, пресмыкающиеся. –М. – 1985.
7. Картер Говард. Гробница Тутанхамона. –М. -1959. –262с. с илл., 64л. илл.
8. Культура Древнего Египта. –М. - 1975. -444с. с ил.
9. Матье М.Э. Искусство Древнего Египта. - Л. - 1961.
10. Пиотровский Б.Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза. //С А – 1958. - №1
11. Силиотти Альберто. Египет. Долина царей. –М. - 2001.
12. Сокровища гробницы Тутанхамона. Каталог выставки. - М. 1974г.
13. Scythian gold. Treasures from ansient Ukraine. – USA. – 1999.
14. Культура и искусство античного мира. - Л - 1962.-(Т Г Э – Т. VII).
15. Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.)// Материалы полевого семинара. – Тирасполь. -1997.

Призначення та походження великих золотих скіфських “ворварок”

Навряд чи серед знахідок у скіфських курганах ще існують такі загадкові предмети, які б мали стільки різноманітних визначень свого призначення. Вони набули серед дослідників найуживанішого, але, на жаль, досить невдалого терміну “ворварки”. Цим терміном, звичайно, визначають металеві предмети, призначені для кріплення та оздоблення кінців ремінцевої системи кінської зброї або одягу людини. Великі золоті скіфські “ворварки” з означеними деталями об’єднує хіба що схожа у загальній схемі кругла форма конічних порожнистих предметів з отвором у верхній частині. Справжні ворварки, на відміну від великих загадкових предметів, зроблені здебільшого не з золота, а з бронзи чи заліза, іноді з кістки. Розміри цих загадкових предметів перевищують найбільші ворварки у 5-10 разів.

Такі досвідчені дослідники скіфських старожитностей, як А.І. Мелюкова (1989, с. 64), В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін (1983, с. 98, 99) не наважилися дати пояснення їх призначенню і лише констатували їх визначення, як масивних золотих воронкоподібних чи конусоподібних предметів невідомого призначення. Але О.М. Лесков (1972, с. 49, 50), знайшовши такий золотий предмет у скіфському кургані біля с. Іллічеве у Східному Криму, не тільки підтримав відомі на той час пояснення про його призначення як ворварки для великої китиці, що підвішувалась на шийку коня, або частини головного убору чи ритуального посуду. До цього ряду припущень він додав ще й власну думку про те, “що настільки велика, масивна річ, закріплена на металевому стрижні, цілком могла слугувати основою жезла – символу влади”, зверху якого “закріплювалось металеве навершшя, скоріш за все у вигляді скульптурного зображення якої-небудь тварини”. Дослідник скіфського озброєння Є.В. Черненко (1981, с. 62) намагався тлумачити масивні золоті конуси з кургану № 400 біля с. Журовка, Гострої Томаківської Могили, Іллічєвого, Арцизу на Одещині,

кургану № 6 біля с.Олександрівки на Дніпропетровщині як круглі денця горитів.

Майже всі пояснення призначення цих незвичайних золотих предметів із скіфських курганів були представлені дослідниками не у спеціально присвячених цьому роботах, а мимохідь у публікаціях певних комплексів чи дослідженні окремих проблем. Спеціальне ж дослідження великих золотих “ворварок” у скіфів провів Ю.В.Болтрик (1996, с.107-108). Він піддав аналізу гіпотези про призначення цих предметів запропоновані такими дослідниками, як Л.Стефані (він перший впровадив термін “велика ворворка”), М. І. Ростовцев, Є. М. Придік (“ковпачки для китиць), А.П.Манцевич (верхня частина пілоса), О.М.Лєсков, І.Ф.Ковальова, С.Є.Мухопад, А.І.Кубишев, Є.В.Черненко, В.Г.Петренко, С.О.Андрух, А.Ю.Алексєєва, Є.Ф.Королькова. Увагу Ю.В.Болтрика привернули зображення аналогічного типу предметів на горитах. Шість скіфських кам’яних стел, які В.С.Ольховський, Г. А. Євдокимов (1994, с.73) трактували як умбони горитів.

Особливим реалізмом зображення відзначається кам’яна стела другої половини IV ст. до н. е. з кургану біля с.Привітне у Криму, і, можливо, вона виконана грецькими майстрами (Рис.1). Реалістичні зіставлення її частин та деталей озброєння дають можливість одержати дані про розміри конусоподібного круглого предмету, зображеного рельєфно посередині гориту. Його приблизні розміри такі: верхній діаметр – 9 см, діаметр дна – 6 см, висота – 3-4,5 см. Зразу зазначимо, що гіпотеза про конусоподібні умбони на горитах не є можливою тому, що такої форми предмети ніде у стародавньому світі не застосовували на горитах, а тільки на щитах, або захисному одязі. На горитах присутні пласкі пластини, часто прикрашені різними зображеннями.

За даними Ю. В. Болтрика зараз відомо 14 випадків знахідок конусів: у двох з них знайдено по 3 екземпляри (Ак-Бурун, Ставропольський скарб – Казинське), а в Курджипському кургані – 4 (Галанина, 1980, с.93-94). Їх розповсюдження охоплює всю територію Скіфії від Подунав’я до Північного Кавказу та від Криму до Подніпров’я (Рис.2). Він звернув увагу і на те, що найбільші “ворварки” зустрічаються на відміну від менших не в похованнях, а на підкурганній поверхні. Всі знахідки супрово-

джують поховання скіфських воїнів або були в курганах, спорудження яких пов'язано з ними.

В загальному плані всі вони представляють конічні порожнисті предмети зі сферичним або пласким верхом, посередині якого знаходиться невеликий отвір. За своєю формою вони, дійсно, нагадують посуд з пласким денцем, чи шолом, як це сталося зі знахідкою в Ак-Буруні (Artamonow, 1970, S.74, 133; Taf. 272). Майже всі вони зроблені з золота, за виключенням знайденої в кургані біля с.Вишневе у Криму (Рис. 2, 4), де основа викована з заліза та обтягнута золотим листом (Андрух, 1988, с. 166), а також з Курджипського кургану (Рис.2,6 - 8), де три менших "ковпачки" зроблені із срібла, обтягнутого золотим листом (Галанина, 1980, с. 94). Вага менших ворворок у середньому дорівнює 200-264 г, а великих – в декілька разів більше: Передерієва Могила – 443 г (Моруженко, 1992, с.61-64), Іллічеве – 452 г (Рис.3,3), Братолюбівка - 625 г (Рис.3,4), Ак-Бурун – 827,5 г (рис. 3, 2), Ставропольський (Казинський) скарб – 1062 г (Чежина, 1987, с. 172-173; Королькова, 1995, с.77-90). Висота "ворворок" залежить від їх розміру та загальної форми: від 4 см (Курджип, Вишневе) до 18 см (Передерієва Могила, Братолюбівка). Діаметр нижньої відкритої частини дорівнює від 12 до 18 см, а верхньої частини 6-13 см. Виключення з цього представляють маленькі так звані "ковпачки" з Курджипського кургану, де вони становлять відповідно від 5 до 6 та 3-3,5 см. Діаметр круглих отворів коливається від 0,6 до 1,2 см. Техніка виготовлення цих предметів досить проста і представляє розплескування золотих пластин з наступною їх виколоткою по певній спрощеній моделі, зробленій з твердих матеріалів. Більшість їх, мабуть, належить до виробництва місцевих майстрів Скіфії.

Конструктивний аналіз всіх цих предметів вказує на те, що їх не могли використовувати для наповнення якоюсь рідиною, сипучими сумішами чи їжею. Вони були призначені для зберігання м'яких матеріалів, що склалися і закріплювалися в їх середині, для чого і слугував отвір у денці. Про це свідчать проведені нами спостереження внутрішньої поверхні предметів. На краях отвору та нижній відкритій частині у процесі застосування з'явилися потертості і заполіровані місця. Останнє також протирічить тому, що такі предмети могли застосовуватись

як жорстка основа для яких-небудь штандартів чи жезлів, тим паче зроблених з м'якого золота. Зображення на стелах конічних предметів, повернутих до верху звуженою стороною (денцем), а також наявність орнаменталізації на поверхні, у тому числі і так званому "денці", безперечно, свідчить про те, що ці золоті конуси призначались для зовнішнього споглядання, а їх начиння знаходилося в середині.

Більшість золотих скіфських великих "ворварок" не має на зовнішній поверхні ніяких зображень та орнаменталізації. Але декілька екземплярів мають. На зовнішній поверхні денця конус з кургану біля м.Арциз на Одещині, який був визначений як келих для пиття, присутнє гравіроване зображення орла з піднятими крилами (Рис.2,1). Воно, імовірно, скопійовано з подібних зображень на монетах Ольвії (Одесский, 1983, с.66, рис. 116; с.175). Зображення орла, що клює рибу, є одним з найпоширеніших сюжетів у скіфській торевтиці. Дослідження таких знахідок вказує на те, що перші зразки з'явилися в районі Кубані та Нижнього Дону і їх виготовляли не лише з золота, а й з бронзи. Останні служили прикрасою поясів, вузди, а золоті прикрашали ритони (Рябова, 1984, с. 39). У V ст. до н. е. вироби з зображенням орла поширились майже одночасно у степових та лісостепових пам'ятках Північного Причорномор'я, як прикраси вузди, предметів озброєння, а також як оббивки дерев'яних посудин та нашивні бляшки одягу.

На боках більшого золотого "ковпачка" з Курджипського кургану на Північному Кавказі двічі повторена карбуванням і гравіруванням фігурна група, де зображено двох скіфських воїнів, що тримаються за ратище спису. Один з них в руці тримає меч, другий – відтяти людську голову (Рис.4,1). Край нижньої частини облямований двома поясками з вдавлених крапок. Верхня частина орнаментована рельєфною восьмипелюстковою розеткою з контуром у вигляді вдавлених крапок. Вся поверхня унікальної знахідки з Братолюбівського кургану вкрита високорельєфними дифованими, карбованими та гравірованими зображеннями сцен нападу та терзання хижаками (лев, пантера, грифон) оленів, коней, биків; на верхній площині – терзання пантерою оленя, на боках – чотири фризи терзання різних тварин (Gold der Serpe, 1991, с.366-369). Край денця навколо

прикрашений косими дрібними канелюрами, край нижньої частини облямований чистою полоскою та трохи загнутий назовні (Рис.3,4). Подібний декор по краю денця у вигляді канелюр переданий і на зображенні “ворварки” на гориті кам’яної стели з Кіровограду (Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 131).

Зовнішня розкішна багатокомпозиційна рельєфна орнаментация цього предмету з Братолюбівського кургану, виконана, безперечно, грецьким майстром-ювеліром найвищої кваліфікації. Але від устрою традиційного для цих виробів отвору на денці він відмовився, зробивши оригінальне кріплення (Рис.3,4). З внутрішньої сторони до виробу сімома золотими гвіздками-заклепками була прикріплена кругла золота пластина з кільцем по середині, що має діаметр біля 1,8 см. Ця технічна зміна розміщення кріплення тільки підкреслює запропоновану нами гіпотезу про функціональне призначення цих предметів як своєрідних футлярів для надійного закріплення та зберігання речей з м’яких, легких органічних матеріалів, що звисали назовні в широкій частині і закріплювалися зверху через отвір, або, як в даному випадку, до кільця.

Інший, теж унікальний сферичний золотий предмет з Ак-Буруна, увійшов у науковий обіг як шолом, який утворений ажурною композицією оригінального рослинного орнаменту (Рис.3,2). Але його розміри (висота – 13 см, нижній діаметр – 13 см) та конструктивні особливості з типовим для групи досліджуваних нами предметів розміщенням круглого отвору у верхній частині, а також факт наявності у комплексі ще двох “ворварок”, безумовно, свідчать про те, що це не шолом, а така ж “ворварка”. Ю. В. Болтрик звернув увагу на подібність цієї форми і так званої підробки І. Рахумовського “тіари Сайтафарна” (Brastnszkij, 1979, с.77). Але остання має більші розміри, які припустимі для застосування її в якості парадного головного убору царського рангу. Не виключена можливість, що її автор в деякій мірі сприйняв Ак-Бурунську знахідку за зразок.

Зроблений нами аналіз свідчить, що зазначені предмети, які відносили до великих “ворварок” для китиць на шиї коня, основні для закріплення жезлу, навершя чи ритуального посуду, келихів для пиття, умбонів чи донець горитів, навіть шоломів чи частин головних уборів, або сакральними символами скіфів,

чарівними предметами, атрибутами культу або магії, уподобленнями зовнішнього світу, що мають аналогії в індійській міфології, навряд чи могли виконувати такі функції. Принагідне відмітимо, що визначні дослідники скіфських старожитностей О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська, А.І.Мелюкова не робили відносно цих предметів скороспішних висновків, а називали їх предметами невідомого призначення. Конструктивні особливості та сліди зношеності в процесі використання, скоріш за все, визначають їх функціональну призначенність для закріплення та зберігання м'яких матеріалів органічного походження, що не збереглись в скіфських курганах. Виготовлення для зберігання таких органічних предметів спеціальних форм з дорогоцінних металів майстрами високої кваліфікації також свідчить про їх особливу соціально значущу роль у житті скіфів.

Пошуки таких незвичайних і важливих у житті скіфів речей з органічних матеріалів, пов'язаних з воїнськими справами, привели нас до найбільш детального повідомлення Геродота про звичай скальпування. Ілюстрацією цього звичаю і певним доказом існування звичаю скальпування постали зображення скіфів з відтятими головами на золотій “ворворці” з Курджипського кургану (Рис.4,1). З Північного Кавказу походить і колекція бронзових статуєток воїнів (Марковий, 1986, с. 90, 91, с. 95, рис. 12, -24). На одній з них, що знайдена на території Дагестану, зображено бородатого воїна з шоломом на голові, гривною на шиї, одягнутого в короткі штани, підперезаного нижче пояса шкіряним “фартухом”. Через груди навкіс накинута широка подвійна ремінь. Ноги взуті у короткі чоботи. На спині підвішений круглий щит. У правій руці він тримає кинжал, а в лівій – відтату людську голову. З лівого боку біля стегна підвішений меч-акінак скіфського типу, що певно дозволяє вважати цю стародавню пластику зображенням скіфського воїна (Рис.4,2). Цікаве у зв'язку з нашим пошуком і відоме зображення на поясі з Тлійського могильника (Техов, 1963, с.73, рис.9), яке вважається зображенням скіфського воїна-вершника часів передньоазійських походів скіфів (Ильинская, Тереножкин, 1983, 85). На ньому вигравіровано зображення вершника, що правою рукою тримає повід коня, в лівій руці – лук, за яким видно сагайдак. Спереду до коня підвішена відтята голова людини (Рис.6).

Ще одна знахідка, що представляє скіфського воїна з відрубаною людською головою, пов'язана також з Північним Кавказом. Це так звана золота пластина з “зображенням скіфів” із зібрання Ф.С.Романовича, яку одні дослідники визнають за справжній стародавній твір скіфів (Ильинская, 1978, с. 90 -100), інші 7 за підробку (Черненко, 2000, с.114 -118), хоча на нашу думку, імовірність її справжньої стародавності зовсім не виключена. Цій вже легендарній серед дослідників пластинці не повезло відносно вивчення з самого початку її знахідки. У кінці ХІХ ст. вона була в колекції ростовського купця Романовича, який запропонував її для продажу Ермітажу і надіслав туди її гальванокопію. Але налякані з'явившимися численними підробками скіфських старожитностей на антикварному ринку на той час члени комісії відмовили йому у покупці. Оригінал був проданий за кордон і з'явився на виставці “7000 років мистецтву Ірану” у 1961 р. в Парижі, як предмет із колекції Ферон Стоклет з Брюсселю (7000 ans d'art en Iran. – Paris, 1961, р. 124, №731). Всі дослідники пластини, що писали про неї, крім Р. Гіршмана, ніколи не тримали її в руках, і робили свої висновки на основі зображення на фотографії. Художні образи, техніка виконання, предмети озброєння, дійсно, справляють враження оригінального стародавнього твору. А технологія закріплення окремих фігур за допомогою довгих золотих смужок має аналогії у техніці закріплення на пекторалі з Великої Близниці (Артamonov, 1970, № 295). На вцілілій частині пластини збереглося зображення двох сцен: на лівій частині – два скіфських воїна, один з яких вбиває другого; на правій – вбитий воїн без голови та переможець, що несе відтату голову ворога, насаджено на меч (Рис.7). Алексеев О.Ю. на основі архівних джерел з Ермітажу доводить, що зображення з цієї пластини встановили “велику скіфську ворварку” схожу на Братолюбівську знахідку (Алексеев, 1997, с.29-43).

Геродот так повідомляє про військові звичаї скіфів відносно ворогів: “А воєнні звичаї в них такі. Коли скіф убиває першого мужа, то п'є трохи його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь в розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови ворога скіф здирає шкіру у такий спосіб. Обкроює голову довкруг коло вух і витру-

шує її, а потому вишкрібає м'ясо волячим ребром і м'ясо шкіру руками. Вичинивши, вживає ту шкіру як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим... Багато хто ще й одяг шиє з тих здертих шкірок; зшивають їх, як баранячі. Багато їх іще здирають із побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра міцна і блискуча; вона найбільша з усіх шкір. Багато їх скіфів обдирають всю шкіру з людей, напинають їх на дерев'яну куклу й возять із собою на конях" (Геродот, 1992, с.49).

Незважаючи на дикунський, у свідомості сучасної людини, характер скіфських звичаїв, це повідомлення Геродота дослідниками сприймається з повною довірою. З історичних повідомлень засвідчено існування звичаю відтинати у ворогів голову та праву руку (Мищенко, 1882, с.514), не тільки у персів, але, навіть, у більш цивілізованих греків у V ст. до н.е. (Шишова, 1968, с.66). З історичних письмових джерел та стародавніх зображень відомо, що воїни Асирії широко застосовували у своїх численних війнах відрубання голів противників, і таким чином вели підрахунок втрат переможених (рис.5). Зосередження знахідок давнього мистецтва з зображенням скіфських воїнів з відрубаними людськими головами на території Північного Кавказу не тільки підтверджує відомості Геродота про існування такого звичаю у скіфів, але й вказує, можливо, на місце виникнення і такого звичаю, як скальпування голови вбитих ворогів. Розповсюдження сюжетів зображень з відтятими людськими головами на різних предметах скіфських воїнів ("ворварка" з Курджипського кургану – Рис.4.1.; бронзова статуетка з Дагестану – рис.4,2, пояс з Тлійського могильнику – рис.6; пластина з колекції Романовича - див рис.7) є незаперечним доказом сталого звичаю відсікання голови у ворогів на Північному Кавказі.

Хоча стародавні греки і вважали скальпування виключно скіфським звичаєм Північного Причорномор'я і визначали його спеціальним терміном "апоскудісейн", та цей звичай був відомий і скіфам Алтаю (Руденко, 1952, с.134; Руденко, 1953, 264). С.І.Руденко навіть вважав, що підвіски на сідлах скіфів Алтаю представляють зображення людської голови з волоссям та

відображають звичай підвишувати скальпи ворогів. Деталізований опис Геродотом процесу скальпування у скіфів підтверджується етнографічними даними (How, Wells, 1928, P. 126).

Не зважаючи на те, що дослідники не виявляють сумнівів у правдивості повідомлень Геродота про скіфський звичай скальпування та певної публічної соціальної цінності скальпів, це не може бути прямим доказом використання великих золотих скіфських “ворварок” у якості спеціальних “чохлаів”, “ковпаків” для зберігання престижних у суспільстві воїнів скальпів, як предметних свідків їх героїчних бойових подвигів. З його повідомлення зовсім не випливає висновок про те, що у скіфів для зберігання скальпів були особливі пристосування. Навпаки, скіфи просто затягували скальпи у вуздечку коня і користувались ними як хустками, підкреслюючи певну зневагу до ворога. Видатний французський дослідник скіфських звичаїв та їх зв'язку з нартським епосом і індоєвропейською міфологією Ж. Дюмезіль (1990, с.173-181, 192) звернув особливу увагу на це повідомлення Геродота і пов'язав скальпування та наявність скальпів у скіфських воїнів зі щорічними бенкетами в кожному окрузі, на яких встановлювалась між ними певна ієрархія в залежності від того, скільки ворогів вони вбили.

Про ці бенкети також повідомляє Геродот: “Один раз на рік кожний начальник округу у своєму окрузі наповнює кратер, з якого п'ють скіфи, що вбили ворогів. А ті, які цього не зробили, не куштують цього вина, але, зневажені, сидять окремо. Це у них найбільше безчестя. А всі ті з них, які вбили багатьох мужів, мають по два кіліка та п'ють з обох” (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 123). Скіфські округи або коми в повідомленні Геродота відповідали великим адміністративно-політичним та племінним територіям Скіфії, на чолі яких були номархи (Грантовский, 1980, с.142). Пиття з келиха номарха на такому щорічному почесному у політичному та релігійному житті скіфів бенкеті, де встановлювалась певна нова ступінь кожного на рухливій воїнській ієрархії, було одним з важливих актів у суспільно-політичному житті Скіфії.

Напевно, що до участі у такій важливій і почесній події, як бенкет, провадилася певна підготовка. Важко уявити, що кожен учасник цього церемоніального бенкету привозив матеріальні

докази своїх бойових подвигів у вигляді простої купи чи підвишених просто на вуздечку знятих з ворогів скальпів, їхнє представництво на бенкеті воїнів вимагало, імовірно, відповідного до рангу розкішного оформлення. Можливе припущення, що саме досліджувані так звані великі золоті скіфські “ворварки” і є тими церемоніальними предметами, в яких вміщувались матеріальні докази бойових подвигів у вигляді знятих з ворогів скальпів. Хоча їх виготовлення і потребувало значних витрат, але це було виправдано метою майбутнього підвищення щабелю у військовій ієрархії та безумовного вшанування на такому престижному зібранні воїнів у їх зустрічі на бенкеті з самим начальником або номархом (по Геродоту) округу. Слід підкреслити, що так звані великі золоті скіфські “ворварки” займають перше місце по вазі серед усіх знахідок з золота у скіфських курганах. Останнє, можливо, і є причиною частого їх окремого розташування навіть в спеціальних схованках. При цьому, на наш погляд, зовнішній вигляд, досліджуваних предметів для зберігання і носіння скальпів, близький до посуду. Форма келиха або чаші для пиття тільки підкреслює його призначення у представленні матеріальних свідків бойової слави на бенкетах воїнів.

Такий дорогоцінний золотий футляр – схованка для скальпів навряд чи мав повсякденне утилітарне призначення для їх зберігання і застосування як хусток. Певно, це було своєрідним сховищем для збереження вже раритетних речей, як доказів певного рангу у військовій ієрархії та свідків бойової слави власника. Безумовно, така колекція вже раритетних і цінних для власника скальпів у схованці поступово поповнювалась за рахунок нових трофеїв, знятих з ворогів у бойових діях, де він приймав участь. Саме володіння таким золотим “ковпаком” зі скальпами мало, імовірно, значний престижний сенс для скіфських воїнів.

У життєвій зовнішній характеристиці скіфських воїнів, підкресленні їх високого військового щабелю в ієрархії скіфського суспільства така золота схованка для скальпів була своєрідною почесною відзнакою визнання його особистих заслуг, роль якої у новітній історії відіграють ордени. Пристосування цього предмету на гориті, як це зроблено на стелах, також підкреслює його важливу роль у військовій характеристиці скіфських вої-

нів. Воно, імовірно, могло відбуватись тільки у виключних урочистих випадках життя воїна. Зображення таких предметів на горитах воїнів кам'яних стел з Виноградівки, Нововасильєвки, Кіровограду, Привітного, Чорноморського, Преградної, Ковалівської, Єлизаветівки (Ольховский, Евдокимов, 1994, с.94, 98, 131, 150, 157, 159, 163) з одного боку підкреслює їх постійне місце у закріпленні на парадних горитах, з іншого засвідчує і їх зйомний характер на цьому місці, бо на гориті вони зображені не тільки на середині його бокової сторони, але і у лівому крайньому куті біля застібки (Кіровоград). Прикріплювання їх до гориту відбувалось, очевидно, з допомогою перехресних ремінців, як це зображено на стелі з Преградної і на що звернув увагу Ю.В.Болтрик.

Конструктивні особливості цих предметів з розташуванням спеціального отвору на “денці” або кільця (Братолюбівка) передбачає більш простий та надійний спосіб закріплення скальпів у такому золотому чехлі за допомогою ремінця або мотузки шляхом їх пропускання та закріплення з допомогою вузлів через отвір на денці та боковій частині гориту (Рис.8). Конструкція закріпленого до денця з допомогою пластини кільця у внутрішній частині Братолюбівської знахідки (Рис.3,4) яскраво підкреслює тільки такий спосіб закріплення цих предметів. Запропонована схема реконструкції кріплення була скритою назовні, зручною для зняття, що особливо не виділялась і не знайшла свого відображення на кам'яних скульптурах скіфів.

Знахідки великих золотих скіфських “ворварок” у похованнях та їх зображення на кам'яних стелах свідчать про важливу роль цих предметів серед зібрання таких символів влади, як гривні та ритони. Вони виступають своєрідною перехідною категорією до таких символів військового озброєння, як шоломи, бойові пояси, сокири, горити, луки, мечі-акінаки. Розповсюджений у стародавніх суспільствах, у тому числі у азійських та європейських скіфів, звичай скальпування набув у Скіфії особливого специфічного значення своєрідного символу у існуванні ієрархічної військової системи, що знайшло відображення у створенні золотих спеціальних футлярів для скальпів, які можна визначити терміном “скальпохранильниці”. Походження останніх пов'язано з історією ранніх етапів Скіфії на Північному Кавказі

(Рис.9), коли відбувались скіфські малоазійські походи та зароджувалась військова система ієрархії.

На території Північного Кавказу загальновідома значна кількість знахідок бронзової доби металевих так званих “умбонів” з отвором посередині, що за своєю формою, розміром і конструкцією складають певну аналогію скіфським золотим скальпохранительницям. Так, у похованні пізнього етапу північно-кавказької катакомбної культури у кургані Ногір знайдений бронзовий умбон (Николаева, 1981, с.89, с.92, рис.2, 5). Його поверхня орнаментована фестонами та лініями, зробленими пуансоном (Рис.3, 1). Розміри умбону: висота – 5,3 см, діаметр нижньої частини – 9 см. Він має сферичну форму.

Один з найбільш ранніх екземплярів скіфської скальпохранительниці кінця VI – початку V ст. до н.е. із с. Вишнівка у Криму має сферичну форму, подібну до великих металевих умбонів доби бронзи Північного Кавказу. Сферична ж форма предмету IV ст. до н.е. з Ак-Буруну пов'язана, мабуть, з елінізованими асоціаціями зв'язку форми шолому та знятого з голови скальпу. За своєю формою всі знайдені скальпохранительниці складають дві групи: 1) конуси сферичної форми (Рис.2. 4; 3, 1, 2); 2) чашоподібні предмети з пласкою поверхнею (денцем), тобто конуси зі зрізаною вершиною (Рис.2, 1-3, 5-8; 2,3,4). У свою чергу серед скальпохранительниць другої групи виділяється декілька типів за формою співвідношення їх висоти та розмірів верхньої частини, а також за загальними розмірами. Типи низьких та високих скальпохранительниць, при порівнянні екземплярів з різними розмірами, можна математично виразити співвідношенням суми верхнього та нижнього діаметрів предметів до їх висоти за формулою $\Pi = (ДН + ДВ) : В$: в ній “Г” – індекс пропорційності, “ДН” – діаметр нижньої частини, “ДВ” – діаметр верхньої частини, “В” – висота. Підрахунки за цією формулою призвели до виділення низьких (з індексом 0,2), середніх (0,4) та високих типів (0,6). До низьких відносяться знахідки з Арцизу, Гострої Токмаківської могили та Шелюги (Рис. 2, 1, 2, 5), до середніх – з Олександрівки, Курджипу (Рис.2,3, 6 - 8; 4, 1), до високих – з Іллічевого та Братолюбівки (Рис. 3, 3, 4). Поява у скіфів спеціальних предметів, зроблених з золота та призначених для зберігання скальпів, за хронологією комплексів їх знахідок визначається всього двома

століттями історії Скіфії (VI-IV ст.ст. до н.е.) і пов'язана з найбільш активними у військовому відношенні подіями, в яких визначну роль відігравала каста воїнів. Особливу роль у складанні військової ієрархії цього найбільш яскравого періоду скіфської історії відіграло і скальпування голів ворогів, яке крім повідомлень Геродота, засвідчено і зображеннями на предметах скіфського мистецтва, а також матеріальними джерелами у вигляді знахідок так званих “великих золотих скіфських ворварок”, призначених для зберігання скальпів. Останні представляють унікальні речі у скарбниці матеріальних джерел світової історії. Для більшості сучасних людей саме поняття “скальпування” завдяки творам художньої літератури пов'язано з історією індіанських племен Америки, але цей звичай був притаманний і деяким войовничим племенам Старого Світу у Європі.

У зв'язку з визначенням призначення великих золотих скіфських “ворварок” для зберігання скальпів, на наш погляд, слушною видається інтерпретація О.П.Підвисоцької (1998, с. 26 -30) зображення скіфів на чаші з Гайманової Могили, як одного – з моментів учту на бенкеті відзначившихся бойовими подвигами його учасників, що присутні на головному дійстві у правителя свого округу. З такого пояснення більш зрозумілими стають і знахідки в похованні цього кургану дерев'яних чаш з оббивками, срібного кіліка, двох ритонів і двох кубків. Подвійна кількість останніх є прямою ілюстрацією повідомлень Геродота. Цікаво, що на горитах двох скіфів, що тримають лук та ногайку, причеплені якісь незрозумілі для нас дві пасми, які можуть бути зображеннями скальпів. Графічне відтворення останніх дуже утруднено і повинно, мабуть, сприйматись, як зображення двох пасм волосся. З цього можна зрозуміти, що невелика кількість скальпів у їх володарів ще не вимагала вміщення цих незвичай-

них свідків бойових подвигів у спеціальні золоті футляри.

Література:

- Алексеев А.Ю. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской горевтики V-IV вв. до н.э.// *Stratum plus*. - СПб., Кишинев.-1997.- С.29-43.
- Андрух С.И. Погребение раинескифского воина в Присивашье// *СА*. - 1988 -№1.
- Болтрик Ю.В. Большие золотые “ворворки” у скифов// *Мир Ольвии*. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л.М.Славина. -К, 1996.
- Галанина Л. К. Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV века до н.э. - Л: «Искусство», 1980.
- Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. - К.: «Довіра», 1992.
- Грантовский Е.А. Проблемы изучения общественного строя скифов //ВДИ– 1980–34.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в “Истории” Геродота. - М.– 1982.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты - М.– 1990.
- Ильинская В.А. Золотая пластина с изображениями скифов из коллекции Романовича// *СА*- 1978- №3.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII- IV вв. до и.э. - К.– 1983.
- Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепрпетровск–1978.-№ 2.
- Чежина Е.Ф. О возможности атрибуции ставропольского (казинского) клада как памятника скифского времени// Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов– К.– 1987.- С. 172-173.
- Королькова Е.Ф. К возможности атрибуции Ставропольского (казинского) клада// Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - СПб.– 1995. - № 32.
- Лесков А. Новые сокровища курганов Украины. - Л.–, 1972.
- Марковин В.И. Культурная пластика Кавказа// Новое в археологии Северного Кавказа. – М.– 1986.
- Мелюкова А.И. Скифские памятники степи Северного Причерноморья// Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. - М.– 1989.
- Мищенко Ф.Г. К вопросу об этногеографии и географии Геродотовой Скифии // Университетские известия. – К.– 1882– №11; 1882– № 9.
- Моруженю А.А. Скіфський курган «Передерієва могила»// Археологія –1992– №4.
- Николаев Н.А. Периодизация кубано-терской культуры. Исторические судьбы КТК в катакомбную эпоху// Катакомбные культуры Северного Кавказа. - Орджоникидзе–

1981.Одесский археологический музей АН УССР.-К.-1983.

Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII-III в. в. до н. э. - М.-1994.

Підвисоцька О.П. Про зображення на чаші з Гайманової Могили// Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України - філіалу Національного музею історії України. - К.- 1998.

Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы. - М., Л., 1952.

Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. - М., Л., 1953.

Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. -1984-№46.

Черненко Е.В. Скифские лучники. - К.- 1981.

Черненко Є.В. Пластина з "зображенням скіфа" із зібрання Ф.С.Романовича // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. - К- 2000.

Artamonow M. Goldschatz der Skythen der Ermitage. - L.- 1970.

Brasinsztdj L B. Szkita. Kicsek nyomaban. - L.- 1979.

Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine. - Schleswig, 1991.

Mihow W. W., Wells J. A Commentary on Herodotus. - Oxford - 1928- 1 - I I.

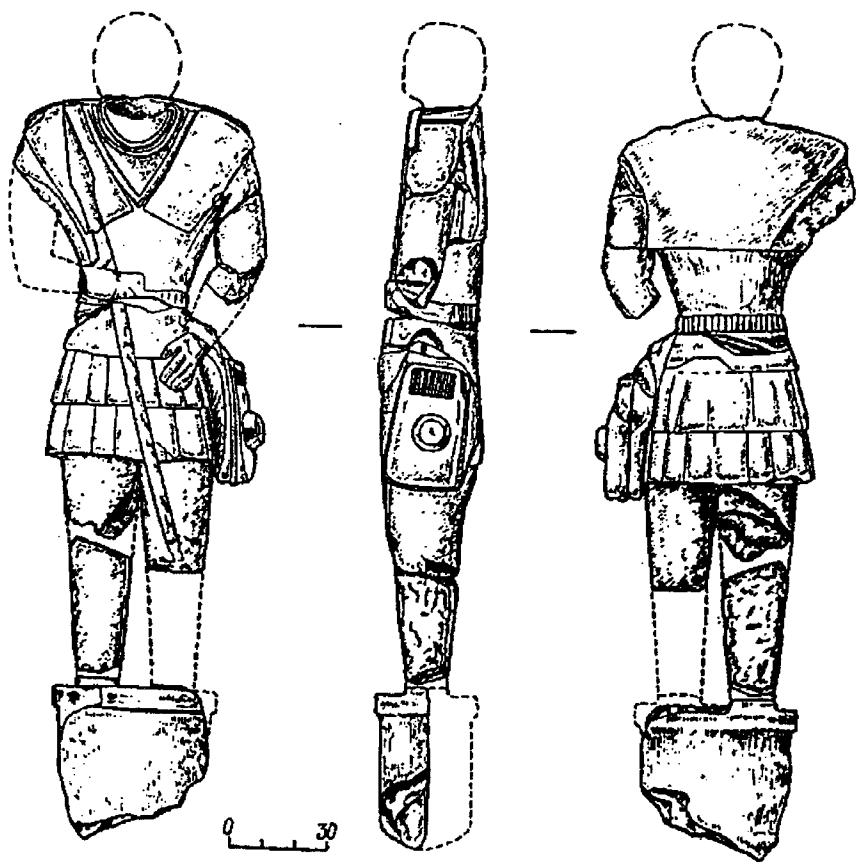

Рис. 1. Кам'яна стела з зображенням "ворварки" на горіті з с.Привітне у Криму.

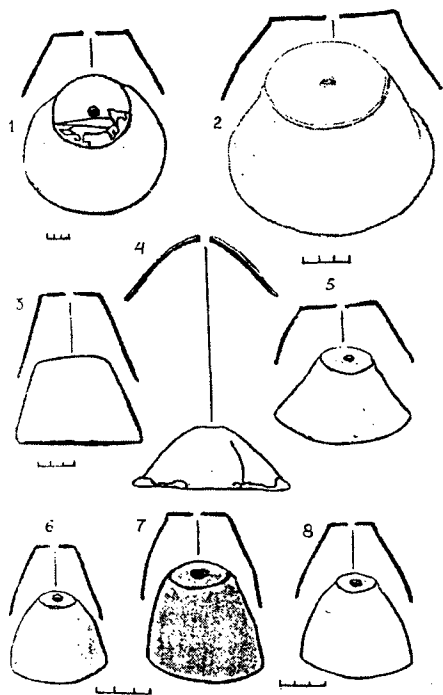

Рис.2. Форми та конструктивні особливості золотих скіфських "ворварок":

- 1 - Арциз; 2 - Шелюги;
- 3 - Олександрівка;
- 4 - Вишнівка; 5 - Гостра Токмаківська могила;
- 6 - 8 - Курджип.

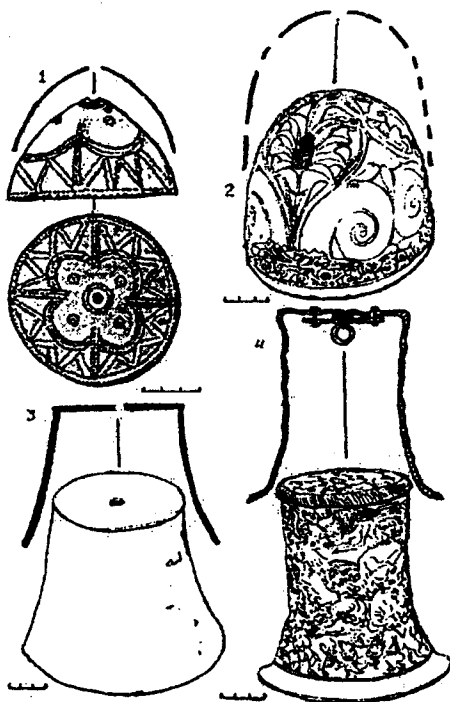

Рис.3. Форми та конструктивні особливості бронзового "умбону" (1 - Ноїр) та золотих скіфських "ворварок" (2 - Ак-Бурун; 3 - Іллічово; 4 - Братолюбівка).

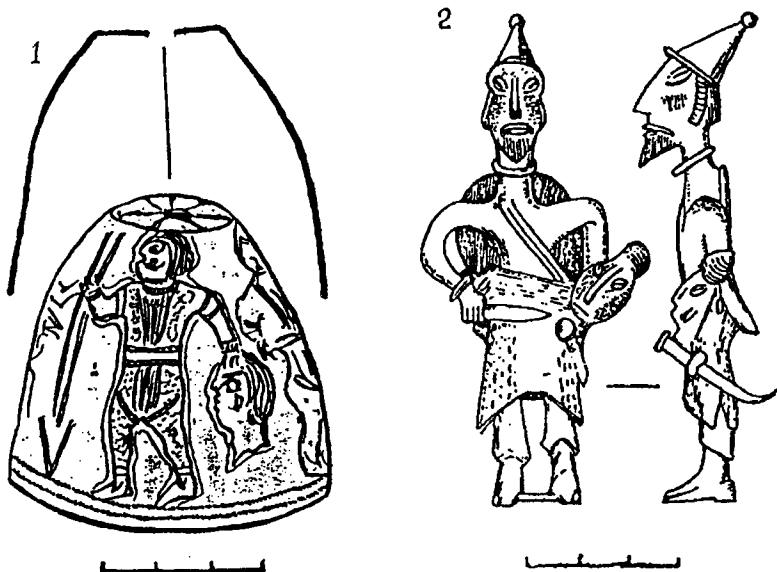

Рис.4. Зображення скіфських воїнів з відтятими головами людей:
1 – Курджип; 2 – Дагестан.

Рис.5 Зображення на асирійському рельєфі підрахунку втрат
противника за відтятими головами воїнів.

Рис.6. Зображення скіфського вершника з відтятою головою людини на обкладинці поясу із Тлійського могильника.

Рис.7. Зображення скіфського воїна з відтятою головою ворога на пластині Романовича.

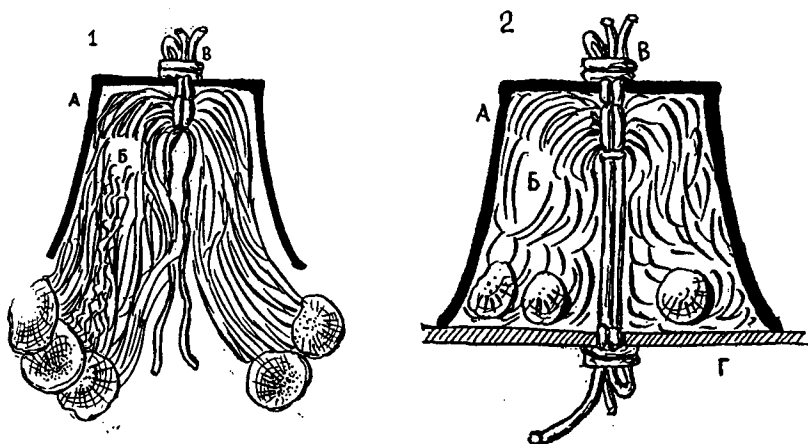

Рис.8. Схема реконструкції закріплення скальпів у золотому ковпачку (1) та його лаштування на боковій стінці горити (2): А – золотий ковпак; Б – скальпи; В – стінка горити.

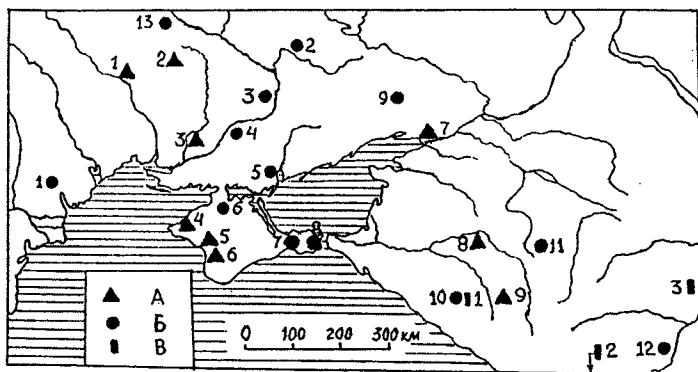

Рис.9. Мапа знахідок: А - скіфських кам'яних скульптур із зображенням "ворварок" на гориті (1 - Первомайськ; 2 - Кіровоград; 3 - Нововасильєвка; 4 - Чорноморське; 5 - Привітне; 6 - Суворовське; 7 - Єлизаветівська; 8 - Ковалівське; 9 - Преградне); Б - великих золотих скіфських "ворварок" (1 - Арциз; 2 - Олександрівка; 3 - Гостра Токмаківська могила; 4 - Братолюбівка; 5 - Шелюги; 6 - Вишнівка; 7 - Іллічове; 8 - Ак-Бурун; 9 - Передерієва могила; 10 - Курджип; 11 - Казинське; 12 - Ногір; 13 - Журовка); В - зображення скіфських воїнів з відьятими людськими головами (1 - Ногір; 2 - Тлі; 3 - Дагестан).

Мистецтво гліптики Херсонеса Таврійського
перших століть нової ери

Віртуозне мистецтво гліптики – різьблення на коштовних і напівкоштовних каменях в Херсонесі Таврійському перших століть н.е. є одним з найвіртуозніших видів декоративно-прикладного мистецтва. Вишукані сережки, браслети, медальйони й персні з антропоморфними, зооморфними й орнаментальними мотивами дозволяють прослідкувати розвиток форм ювелірних виробів, різноманітність технічних прийомів їх виготовлення. У цей період вони характеризуються грубішою роботою, у порівнянні з елліністичним періодом, хоча і серед них є високохудожні прикраси. Це, передусім, різноманітні типи золотих сережок і пернів із вставками дорогоцінних камей і гем. Найпоширенішими зображеннями на них були образи Горгони Медузи, Меркурія, Ніки, портретних бюстів римських імператорів і їхніх дружин, боспорських царів [4, с.272-274; 13, с.65-66; 16, с.444-445; 19, № № 16, 27, 28; 31; 32; 33].

Геми або інталії вирізьблювалися й шліфувалися за допомогою алмазної голки й порошку на багатошарових або одноколірних каменях – нікколо, сердоліку, яшмі, гранаті, геліотропі, аметисті, аквамарині. За своєю витонченістю, розмірами й ретельністю роботи вони подібні до ювелірних виробів. Майстри віддавали перевагу насиченим за кольором каменям, які нібито випромінюють світло. Проте слід зазначити, що найчастіше вишуканий малюнок на них ледве помітний. І в цьому полягає подвійність цього виду гліптики. Адже в своїй більшості геми були не самостійними високохудожніми творами мистецтва, а передусім печатками, що служили для підтвердження права власності або ідентифікації особи [20, с.25]. Античні елліни використовували їх, опечатуючи не тільки різноманітні документи й листи, але і двері будинків, комор, скринь, посудини і особисті речі. Тому, одним із джерел вивчення гліптики, нарівні з різьбленими гемами й інталіями, є відбитки печаток, що збереглися на глиняних посудинах, ткацьких грузилах, жетонах-тесерах, свинці й навіть

міді [20, с. 24-27]. Такі знахідки значною мірою збагачують наші знання про іконографію сюжетів, що були поширені у цьому виді декоративно-прикладного мистецтва. Крім того, кожна гема представляла індивідуальні художні смаки своїх власників. За одним із законів Солона вже в VI ст. до н.е. різьбяр каменів не мав права зберігати у себе відбиток проданого персня, тим самим захищаючи власників від можливих зловживань і обману [Diog. Laert., I, 2, 57].

Найчастіше на гемах відтворювалися відомі пам'ятники мистецтва, оспівані в літературних творах. Більшість з них безповоротно втрачена, тому їх зображення на виробих гліптики залишається одним з найцінніших джерел для дослідження давньоримського мистецтва. Так, із розкопок некрополя Херсонеса походить гема на сарді з фігурою Венери-переможниці й Еротом, що є копією храмової статуї, яка стояла в театрі Помпея у Римі (Рис. 1, 1) [19, с. 105, 112, № 28; 21, с. 132, рис. 5]. Двофігурна композиція чудово вписана в овальне поле геми. Струнка, дещо стилізована фігурка богині стоїть на постаменті, спираючись лівою рукою на високу колону, внаслідок чого її поза здається розкутою. В правій руці вона тримає смолоскип. Оголені стегна Венери задрапіровані плащем, кінець якого перекинута через ліву руку. Перед богинею стоїть Ерот. Стилистичні, сюжетні й композиційні аналогії цьому зображенню у великій кількості зустрічаються на римських монетах і італійських гемах I ст. н.е. [19, с. 112; 35, № 101; 36, № 1014]

Оригінальніша сцена, вирізьблена на невеликому сардоніксі – оголений скульптор, котрий схилився над гермою (Рис. 1, 2) [19, с. 112, № 27; 21, с. 132, рис. 6]. У правій руці майстра – стека, якою він вносить останні виправлення в портрет. Напружена поза юнака, його зосереджені й вправні рухи, свідчать про неабиякий художній хист невідомого італійського майстра порубіжжя I ст. до н. е. – I ст. н. е. Його манері властива точність малюнка, що поєднує природність рухів юнака й виразність плавних ліній, які підкреслюють овальну форму каменя.

Надзвичайно своєрідною манерою виконання позначена ще одна високохудожня гема на червоній яшмі із зображенням Асклепія і Гігієї, які стоять на п'єдесталі. Камінь колись був вправлений у срібний медальйон у вигляді віночка, який під час

розкопок розсипався [15, с. 261. Рис.4; 16, с. 445; табл.ІІ, 7; 21, с.132, рис. 11; 22, с. 64, рис.92]. Композиція на гемі цілком відповідала античній традиції зображення цих божеств [41, Sp. 626-631; 44, S. 19-26, Abb. 12].

Ліворуч стоїть напівоголена Гігієя, котра тримає патеру з плодами, до якої тягнеться змія. Праворуч від неї – бородатий Асклепій, ноги й стегна якого задрапіровані важкими складками плаща. Його кремезна фігура вирізьблена анфас, обличчя звернено до доньки. Правою рукою бог спирається на жезл, навколо якого обвилася ще одна змія, яка в уявленні давніх еллінів і римлян асоціювалася із чудом зцілення (Рис.1, 3). Діючі персонажі пов'язані між собою не тільки композиційно, розташувавшись на високому постаменті, але й за допомогою рухів і поглядів, спрямованих один до одного. Звичайно, херсонеський різьбяр значною мірою поступався своїм римським колегам у майстерності володіння алмазною голкою, але художні образи, що вийшли з-під його руки, свідчать про віртуозну техніку.

Відомо, що в Херсонесі в II-III ст. н.е. був встановлений загальнодержавний культ божественної діади. Про це свідчать численні зображення Асклепія і Гігієї на випусках херсонеських монет, пам'ятки монументальної скульптури і дрібної пластики [2, №№ 266, 277-279, 284, 291; 26, с. 71-77; 30, с. 9-16]. За думкою К.В.Голенко і А.Н.Щеглова, фігури цих божеств на херсонеських монетах “подобно многочисленным статуарным репликам римского времени, воспроизводят пергамскую группу статуй” [5, с.377]. Проте слід зазначити, що під впливом славнозвісної скульптури із Пергама, художня школа якого значною мірою впливала на розвиток пластики Херсонеса в елліністичний і римський час [27, с.123-124], в цьому причорноморському полісі могла бути встановлена монументальна статуя Асклепія і Гігієї. Згадка в проксенії Гедугена першої половини II ст. н.е. про херсонеське святилище Асклепія [IOSPE. I². 376] не виключає такого припущення. Тому цілком ймовірним уявляється, що зображення Асклепія і Гігієї на гемі із Херсонеса є одним з відтворень цієї скульптурної групи.

При дослідженні некрополя Херсонеса римського часу К.К.Косцюшко-Валюжинечем і Р.Х.Лепером було виявлено 11 інталій з фігурою Меркурія, вирізьбленими на сердоліках,

сардоніксах і яшмі, одна відлита з прозорого скла зеленого кольору. Колись вони були печатками, вставленими у срібні персні й медальйони, які в своїй більшості розсипалися під час розкопок [32, с.86-91]. Здебільшого у складі поховального інвентаря ці прикраси відігравали роль апотропея.

Серед цього розмаїття гем, які відрізняються одна від одної якістю різьблення і художніми особливостями виконання, можна виділити три статуарні типи. Найпоширенішим є зображення фігури бога торгівлі, через плече або руку якого перекинута плащ. Він, як правило, стоїть на невисокому постаменті майже в однаковій позі: тулуб і ноги показані в фас або у три чверті, голова у крилатому петасі – в профіль [32, с. 86-88, №№ 3-11, рис. 1, 3-11]. В руках він тримає свої атрибути – кадуцей і кошіль, саме до останнього завжди звернено погляд Меркурія (Рис.1, 4).

Таке багаторазове відтворення цього образу свідчить про те, що різьбярі, найімовірніше, намагалися скопіювати якусь певну статую. В I-х ст. н. е. його культ стає особливо популярним у Римській імперії і Північному Причорномор'ї, у зв'язку з чим збільшується і кількість пам'яток мистецтва з зображенням Меркурія [44, S. 158-167, Abb. 197-200, 207, 212]. Серед них, на думку В.С.Щербакової, превалюють монументальні статуї, які є вільними варіаціями римських копій відомого твору Мирона, що стали зразком для різьбярів інталій [32, с. 88-90, рис. 2].

Трохи інакше вирішено оголену фігуру Меркурія на гемі, що вирізьблена з овальної яшми, яка становить другий статуарний тип [32, с.86, № 2, рис.1, 2]. Спокійна й врівноважена поза божества збагачена мотивом бокової опори у вигляді жертвенника-колони, на який він сперся зігнутою в лікті рукою. В іншій руці, можливо, зображено кадуцей і плащ, перекинтий через плече (Рис. 1, 5).

Найдинамічніше сцена зображена на сардоніксі від срібного медальйону, де представлено оголеного бога, котрий стоїть у три чверті вліво, спираючись ногою на підвищення [32, с. 86, № 1, рис.1, 1]. Його торс трохи нахилений уперед, а обличчя спрямовано до вівці, яка стоїть позаду. Меркурій тримає в руці кадуцей, на голові – крилатий петас. На цій гемі, що являє третій статуарний тип, судячи з усього, показано бога в іпостасі захисника й заступника пастушества, який примножує стада.

I-III ст. н. е. – час розквіту портретного реалістичного жанру в мистецтві гліптики. Значною мірою це пов'язано з новою якістю портрета – політичною пропагандою образів правителів, що вперше виник ще в епоху республіканського Риму. Нарівні з монетами, гема й інталії як наймобільніший вид мистецтва, найкраще підходили для цієї мети [18, с. 145].

У першій половині III ст. н. е. в римському мистецтві широке поширення отримують групові портрети на інталіях. Але якщо в елліністичний і ранньоримський періоди художники віддавали перевагу зображенням людей із спрямованими в один бік поглядами, то на інталіях початку III ст. їхні голови звернені обличчям один до одного. Тому даний період характеризується тіснішим, ніж раніше, розміщенням зображень у межах каменя [28, с. 48-49].

Італійська гема 240-х рр. н.е. з парним портретом Філіппа Араба і його сина Філіппа Молодшого виконана на плоскому овальному жовтому літику (Рис.1, 6) [17, S. 609, Taf. 29, 1; 19, с.105, 110, № 16; 21, с.132, рис.7]. Про життя й діяльність імператора Філіппа Аравітянина (244-249 рр. н.е.) збереглися дуже уривчасті й невтішні згадки в античній писемній традиції. Біограф Юлій Капітолін зазначав, що після призначення на посаду префекта преторія Гордіана III, “Филипп Араб, человек низкого происхождения, но надменный, при такой необычной и непомерной перемене в своей судьбе не сдержал себя и сразу начал, действуя через воинов, строить козни против Гордиана” [Капитолин, ХХІХ].

В античній скульптурі збереглися численні портрети цього грізного імператора, які передають його індивідуальні риси: масивний об'єм голови з широкими площинами обличчя, в яких гранично сконцентрована сила волі Філіппа (Ватиканські музеї, Капітолійський музей, Державний Ермітаж). Близьке трактування дане і в його барельєфному портреті на гемі з Херсонеса. Невідомий художник основний акцент зробив на високому опуклому лобі і важкій нижній щелепі. У портреті сина Аравітянина – Філіппа Молодшого – контури голови більш згладжені, в них відчувається ледь помітна м'якість ліній. Загалом, їхні бюсти з ледве наміченими передпліччями, задрапірованими тогою, типові для мистецтва другої чверті III ст.

В стилістиці літика переважають спрощення й схематизація художніх форм. У мініатюрному полі майстер підкреслив відмінність характерів двох діючих персонажів. Вони зображені в однакових позах, риси їхніх облич передають конкретні портретні особливості. Очевидно, для того, щоб передати експресивні повороти голів, звернених у профіль один до одного, майстер вирізьбив їхні бюсти анфас. У порівнянні з ними, голови імператорів у променистих коронах, здаються набагато масивнішими. Найближча аналогія дещо утрированому, спрощено-лаконічному зображенню імператорів зберігається в Археологічному музеї Флоренції [40, Pl. 10]. Певна річ, у гліптику ці образи потрапили з монетних випусків 240 рр., де вже склалася традиція зображення бюстів імператорів у тозі або воїнському обладунку, увінчаних променистими коронами (Рис. 1, 7).

Найімовірніше, літик з парним портретом – одна із “скляних гем у персях простолюдинів” що згадуються Плінієм [*Plin.*, NH, 35, 48]. У римських писемних джерелах можна знайти свідчення про те, що такого типу дешеві прикраси розповсюджували під час політичних зборів, масових роздач грошей і різного роду подарунків народу. На думку О.Я.Неверова, вони також служили “свого рода вещественным паролем в виде тессер, вручавшихся солдатам перед боем, или как отличие “воинской доблести”, их могли вручать воинам, показавшим храбрость в бою” [18, с. 145-146; *Plin.*, NH, 33, 6]. Те, що в Херсонесі в цей період були розташовані римські легіони, є загальновідомим фактом [7]. Тому можна зробити припущення, що цей літик міг бути привезений із Рима одним із легіонерів у середині – другій половині III ст. н.е.

У портретах Філіпа Араба і його сина на гемі втілено своєрідний “династійний маніфест”. У цей час подібні образи у гліптиці і на монетах служили офіційній пропаганді релігійної політики Риму. Зображення у променистих коронах були пов’язані з культом “непереможного Сонця” і ототожненням особи імператора з небесним світилом. Подібно до Сонця імператор перетворюється на джерело й розподільвача часу, забезпечуючи вічність Риму і приносячи всім землям “золоту добу” [1, с.426-434].

Доцільно зазначити, що більшість інталій і камеї, що датуються римським часом, характеризуються схематичністю образів, більш

грубим і недбалим моделюванням деталей, властивим загалом для цього виду мистецтва у II-III ст. [34, с. 49-55]. Крім привізних виробів, інтерес представляють і місцеві гему із натхненними, живими портретами боспорських царів Савромата II і Котіса III, які підтверджують не тільки політичний, але й культурний вплив цього царства на Херсонес Таврійський [15, с. 258, рис. 1, А-Б; 16, с. 445, табл. II, 5-6; 29, с. 518].

На овальному камені (червоній яшмі) від залізного персня, знайденому в Херсонесі, вирізьблений профільний праворуч портрет Тіберія Юлія Савромата, “товариша цезаря й товариша римлян, благочестивого”, більше відомого під ім'ям боспорського царя Савромата II (174/175-210/211 рр.) [12, с.54 и сл.; 15, с. 258, рис. 1, А; 16, с. 445, табл. II, 5; 21, с. 132, рис. 9; 24, с. 81, рис.83]. Цей боспорський династ прославився своєю будівельною діяльністю і численними випусками мідних і золотих монет зі своїм портретом [3, с.113-117]. Згідно з писемними джерелами, він реставрував храм Арея в Пантікапеї і брав участь у спорудженні храму Посейдона в Горгіппії [14, 63, 1134].

На камені бачимо звичайну для гліптики побудову портрета у профіль, внаслідок чого він здається незворушним. Разом з тим такий портрет відрізняється зовнішньою репрезентативністю. Погруддя царя задрапіровано складками тоги з великою круглою фібулою. Майстер ретельно передав масу волосся, яке надає портрету ефектну декоративність. Навколо голови воно перев'язане тонкою стрічкою. Довгі вуса й борода підкреслюють зрілий вік портретованого чоловіка, риси обличчя якого зображено з деякими погрішностями (Рис. 1, 8).

Портрет Савромата II настільки близький його зображенням на пантікапейських монетах часів Септімія Севера (193-210/211 рр.) (Рис. 1, 9) [3, с. 116-117, №№ 621-627], що гему можна з великою долею ймовірності приписати майстру, котрий вирізьбив їх штемпелі. Однак на ній боспорський цар здається трохи старшим, ніж на численних золотих статерах, що дає змогу датувати херсонеську гему початком III ст.

До цієї ж групи портретів, які мають тенденцію до реалістичного показу образів, можна віднести ще одну херсонеську гему на червоній яшмі із зображенням бюста юного Котіса III (227/228-233/234 рр.) – боспорського царя, “друга й союзника” Риму

[11, с. 75, рис. 5; 15, с. 258, рис. 1; 16, с. 445, табл. II, 6; 21, с. 132, рис. 10; 23, с. 53, рис. 56]. Портрет відрізняється пластичністю. Великими масами виліплені лоб, ніс, вилиці й підборіддя, детальніше, хоча також у загальних рисах, волосся і надбрівні дуги. Профіль безбородого юнака зображено в обрамуванні пишної шапки волосся, розчленованої глибокими лініями. Розуміючи, яким важливим політичним знаряддям можуть стати його зображення, цей правитель, найімовірніше, не був байдужим до створення своїх портретів на досить рідкісних випусках монет і творах гліптики (Рис. 1, 10) [3, с. 120-121, №№ 654-660].

Те, що портрети цих двох правителів вирізьблені на знайдених у Херсонесі гемах, свідчить про широке поширення римської традиції увічнення своїх образів у середовищі боспорських династій. За стилем і манерою різьблення ці твори відрізняються від інших пам'яток гліптики II-III ст. н.е. На думку М.І.Максимової ці дві портретні геми й інталія із зображенням Асклепія і Гігієї походять із херсонеської майстерні різьбярів по каменю [15, с.251, сл.]. Загалом, їм притаманні прагнення до реалізму й щирість у передачі натури в поєднанні з невисоким рівнем знань людської анатомії й схильністю до схематизму.

На відміну від інталій, камеї, що виникли тільки в епоху еллінізму, не мали практичного застосування [16, с.437]. Вони служили виключно декоративними прикрасами і вставлялися в браслети, персні, намиста, сережки. Опуклі рельєфні зображення найчастіше за все вирізьблювалися на багатошарових кольорових каменях. Тому настільки популярним у римський період стає контрастне зіставлення чорного й димчасто-сірого відтінків нікколо. Набули поширення й дешеві скляні імітації – літики, що відливалися сотнями й тисячами в майстернях різьбярів по каменю [18, с. 145].

Однією з чудових знахідок є золота сережка із склепу №4 на Західному некрополі Херсонеса, в круглий щиток якої вставлена каменя із ясно-блакитного халцедону з голівкою Горгони-Медузи, зверненою праворуч у три чверті [8, с. 158, рис. 6, 9, 10; рис. 7, 1-3]. Нижня частина прикраси імітує виноградне гроно, що складається з порожнистих кульок, з напаяними на них мініатюрними кульками зерні (Рис. 2, 1).

У II–III ст. сережки цього типу набувають широкого

поширення по всьому античному світу [39, р. 293, Pl. 53, 2524 etc], неодноразово їх знаходили в Херсонесі (Рис. 2, 2) [6, № 58; 25, табл. X, 4-6 а] і Подунав'ї [43, р. 124, № 51 а-в; р. 149, № 127]. Така популярність Горгони-Медузи пояснюється давнім використанням її образу в якості апотропею, що відганяє злих духів. Ймовірно, тому було налагоджене масове виробництво майже ідентичних камей з двобарвного біло-блакитного халцедону або сардоніксу з мініатюрною голівкою цього демона, що згодом служили вставками для сережок, медальйонів і намист [37, S. 332-333; 38, р. 69-70, № 49-50; 42, р. 136-137, № 113].

Досить популярними були золоті сережки із вставками камей овальної форми із зображенням жіночих бюстів [9, с.70, рис.18; 10, с.4, рис.4; 21, с.133, рис.15]. Серед них переважали образи імператриць, котрі мали великий вплив на політичне життя пізньої Римської імперії. Деталі складних жіночих зачісок дають підстави відносити портрети на камеях до пізніх Антонінів або ж Северів (Рис.2, 3). Подібні прикраси, як правило, носили жінки, які намагалися підкреслити свою відданість тій чи іншій правлячій династії [29, с.521].

Отже в ювелірних прикрасах із Херсонеса Таврійського пре-валюють різноманітні за стилем і якістю різьблення геми й камеї переважно округлої або овальної форми, розміри яких коли-ваються в межах 1,5-2 см. Їх прикрашають різноманітні міфологічні й сюжетні композиції, портретні бюсти й відтворення найвідоміших пам'яток образотворчого мистецтва. Для них притаманні схематизм, умовність і деяка недбалість у передачі окремих деталей, які в цілому характеризують загальні тенденції у розвитку мистецтва гліптики I-х ст. н.е.

Література

1. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. – М., 1995.
2. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. – XII в. н.э.). – К., 1977.
3. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. – К., 1986.
4. Борисова В.В. Каменя с изображением сатира и менады // Советская археология. – 1960. – № 1.
5. Голенко К.В., Щеглов А.Н. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом (по нумизматическим и археологическим данным) // *Dacia*. N.S. – 1965. – Т. IX.
6. Золота скарбниці. Музей історичних коштовностей України. – К., 1999.
7. Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. – К., 1994.
8. Зубарь В.М., Рыжов С.Г., Шевченко А.В. Новый погребальный комплекс Западного некрополя Херсонеса // *Античные древности Северного Причерноморья*. – К., 1988.
9. Известия Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 4.
10. Известия Археологической комиссии. – СПб., 1904. – Вып. 9.
11. Известия Археологической комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 23.
12. Известия Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 33.
13. Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.). – Харьков, 1996.
14. Корпус Боспорских надписей.
15. Максимова М. И. Античные печати Северного Причерноморья // *Вестник древней истории*. – 1937. – № 1.
16. Максимова М.И. Резные камни // *Античные города Северного Причерноморья*. – М.-Л., 1955.
17. Неверов О.Я. *Concordia Augustorum* – династическая тема римской глиптики // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock*. – 1970. – 19. Jhg. – H. 8.
18. Неверов О.Я. Портретные геммы республиканского Рима в собрании Эрмитажа // *История и культура античного мира*. – М., 1977.
19. Неверов О.Я. Итальянские геммы в некрополях северопонтийских городов (к вопросу об итальянском импорте в Северное Причерноморье) // *Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. – Л., 1979.
20. Неверов О.Я. Оттиски печатей на керамических изделиях из Северного Причерноморья // *Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии*. – СПб., 2000.
21. Неверов О.Я. Памятники глиптики из Херсонеса // *ANAXAPΣΣ. Памяти Юрия Германовича Виноградова. Херсонесский сборник*. – Севастополь, 2001. – Вып. XI.
22. Отчет Археологической комиссии за 1894 г. – СПб., 1896.
23. Отчет Археологической комиссии за 1905 г. – СПб., 1905.
24. Отчет Археологической комиссии за 1906 г. – СПб., 1906.
25. Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. – IV в. н. э. – М., 1956.
26. Пятышева Н.В. Мраморная статуэтка Гигиены из Херсонеса (К вопросу

о культуре богов-врачевателей в Северном Причерноморье) // Вестник древней истории. – 1971. – № 2.

27. Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – С. 123-124.

28. Соколов Г.И. Римский скульптурный портрет III века и художественная культура того времени. – М., 1983.

29. Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. – М., 1999.

30. Щеглов А.Н. Скульптурные изображения Асклепия // Сборник Херсонесского музея. – 1960. – Вып. 1.

31. Щербакова В.С. Изображение Ники на античных печатях из Херсонеса // Краткие сообщения Института археологии. – 1981. – № 168.

32. Щербакова В.С. Геммы с изображением Гермеса из херсонесских находок // Краткие сообщения Института археологии. – 1983. – № 174.

33. Щербакова В.С. Античные печати Херсонеса как исторический источник // Автореф... дисс. канд. ист. наук. – М., 1986.

34. Щербакова В.С. Бронзовые перстни-печати херсонесского производства II-III вв. н.э. // Археология. – 2000. – № 3.

35. Bernhart M. Römische Kaiserinszenen. – Berlin, 1938.

36. Furtwängler A. Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium. – Berlin.

37.

Furtwängler A. Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum. – Leipzig-Berlin, 1900.

38. Gold from Bulgaria. Seven Millennia of Gold-Work Art. – Vicenza, 1997.

39. Marshall F. H. Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities British Museum. – London, 1911.

40. Reinach S. Pierres gravées des collection Mariborough et d'Orléans. – Paris, 1895.

41. Roscher W.H. Ausführliches der griechischen und römischen Mythologie. – Leipzig, 1868-1890. – Bd. I.

42. Rudolf E., Rudolf W. Ancient Jewelry. The Collection of Burton V. Berry. – Bloomington Indiana, 1973.

43. Ruseva-Skokoska L. Roman Jewellery. A Collection of the National Archeological Museum – Sofia, 1991.

44. Simon E. Die Götter der Römer. – München, 1990.

Рис. 1. Геми I-х ст. н.е. із Херсонеса Таврійського

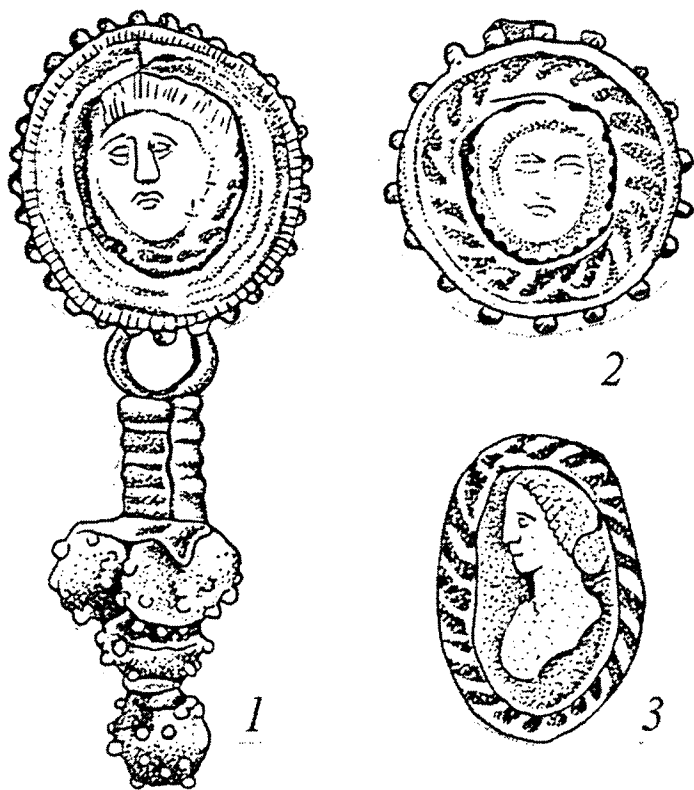

Рис.2. Камеї I-х н.е. із Херсонеса Таврійського

Золоті вінки з античних некрополів Північного Причорномор'я

В Музеї історичних коштовностей зберігається невелика група золотих віночків та вінчиків. Вона налічує близько 30 експонатів, більша частина яких фрагментована. Вони надійшли до музею з колекцій кримських музеїв: Бахчисарайського та Керченського історико-археологічних, також Кримського обласного краєзнавчого. Нажаль в документації не було даних про походження цих предметів. Тому виникла потреба встановити їх “паспортні” дані. Для цього опрацьовані архівні матеріали ІА НАНУ, література, де вони, імовірно, могли бути опубліковані. Але лише окремі предмети з цієї групи вдалося атрибуувати: встановити їх приналежність до конкретної пам'ятки. Інша частина залишилася неатрибутованою через те, що в звітах та публікаціях, окрім скупих згадок, нічого не було (в тому числі і зображень), що дало б змогу віднести експонати до тієї чи іншої археологічної пам'ятки. Таким чином, лише окремі предмети з цієї групи мають точні паспортні дані. Вони походять з могильників поблизу с.Заморське та Золоте, некрополів Ольвії, Пантикапею, Херсонесу, Кітею.

Речі, представлені в нашій колекції, пов'язані з поховальним культом. Що стосується вінків взагалі, то, звичайно, вони мали різне призначення. Є такі, що слугували високою нагородою, яку надавали за рішенням народних зборів окремим громадянам поліса чи стороннім особам за особливі “благодіяння” для міста, деякими нагороджували переможців спортивних чи музичних змагань, а іншими – вшановували тріумфаторів. Є також вінки, що призначалися для культових обрядів. Їх виготовляли із різних рослин. Наприклад, на іграх в Олімпії переможців нагороджували вінками з дикої оливи, на Істмі – з сосни чи з селери, на Піфійських іграх вручали вінок з лавра, а на Немейських – з селери чи з неї в поєднанні з сосною.

Традиція одягати на голову померлому вінок у греків теж дуже давня. Їх часто приносили друзі покійного. Лукіан говорить,

що плели такі вінки з яких-небудь квіток в залежності від пори року, але інші античні автори повідомляють, що поховальні вінки сплітали саме з селери (*arium graveolens L.*) – рослини з роду *Arium L.* сімейства зонтичних, яка у греків була священною (згадаємо нагородні вінки з селери, що вручались на спортивних змаганнях). В той час селера була тісно пов'язана і з поховальним культом. На околиці Афін в одній гробниці були знайдені вази з розписом, на якому представлено покійника на поховальному одрі з вінком з листя селери на голові.

Металеві вінки на території Греції в багатих чоловічих та жіночих похованнях відомі починаючи з середини IV ст. до н.е. Такий вінок, як і вінок із справжньої рослини міг бути прижиттєвою нагородною відзнакою, котру особа отримала за якісь видатні заслуги і тому її клали в могилу разом з іншими дорогими йому речами. Що стосується самої традиції надівати золоті вінки покійникам, то існує думка, що вона пов'язана з героїзацією померлого. А місцева аристократія Північного Причорномор'я, перш за все Боспора, перейняла цей звичай у греків.

Металеві вінки імітували різні рослини: дуб, мирт, оливу, лавр, селеру, дуже рідко плющ і відрізнялися за конструкцією та технологією виготовлення.

Якщо нагородні золоті вінки виготовляли досить ретельно, то поховальні – часто робили нашвидкуруч, про що свідчать експонати нашої колекції.

Вінки з нашої колекції можна умовно поділити на два типи. До *першого* з них і найбільш численного відносяться віночки, що складаються з окремих листочків, які кріпилися на стрічку із шкіри чи тканини. У більшості випадків вони імітують листки селери, деякі з них досить точно і детально передають їх характерні особливості, інші (більша частина) – схематично. Вони виготовлялися з тонкої високопробної (в основному 750 проби) золотої пластини (фольга). Вага одного листочка – 0,2-0,4 г. Приєднувались до основи, імовірно, за допомогою клею, про що свідчить відсутність на пластині отворів, крючків на кінцях. Але на думку М.І. Максимової такі листочки могли кріпитися до основи з допомогою дротинки або припаюватися [3, 130-131]. Нам здається це мало імовірно. Припаюватися вони могли лише до металевої основи, яка, звичайно, відсутня, але сліди якої

повинні були б бути помітні.

Те ж стосується і способу кріплення за допомогою дротинки. В нашій колекції таких вінків та їх фрагментів зберігається 16. Всі вони походять з території Боспору. Найбільш “повними” є три екземпляри, два з яких входили до збірки Б.І.Ханенка [6, табл. IX, 629-630]. У складі одного (інв. № ДМ-6006/1-15) – 15 різних за розміром золотих листочків, що дуже реалістично імітують лист селери (табл. I, 2). Вони кріпилися симетрично у напрямку до центру. Деякі з вінків цієї групи посередині, там, де на лобі сходилося листя, мали прикрасу, так звану фронталію. Нею могла бути золота квітка, індикація монети, пластина з яким-небудь зображенням, в золотій оправі напівкоштовний чи коштовний камінь, часто з вирізаним на ньому зображенням (інталія чи камея). Так, фронталія вінка з Заморського могильника (могила № 4, інв. № АЗС-2301/1-6, 2302) складається з індикації монети, від якої по периметру відходять 6 виготовлених з фольги пластинок трикутної форми (табл. I, 3). Обабіч неї – по 3 листочки селери (листя рослини імітовано реалістично) [2, 16-18]. На вінку (інв. № АЗС-2920) зі склепу некрополя Кітея з розкопок Є.О.Молева 1977 р. [4, 78-84], мабуть, теж була подібна фронталія, про що свідчить наявність в ньому 4-подібних до попереднього вінка платівок трикутної форми. Проте через поганий стан збереженості інших пластин, що входять до його складу, цей вінок не піддається повній реконструкції. *Обидва датуються III ст. н.е.*

Аналогічними, мабуть, були вінки, які походять з пограбованого склепа, розкопаного на північно-західній околиці Керчі в 1954 р. В.Д.Блаватським. Від них збереглися прикраси фронтальної частини – дві пластини (одна круглої форми, друга квадратної) з ідентичними сюжетами (інв. № № АЗС-1689-1690) [1, 190, рис. 16, в, з]. Знайдені вони були в різних місцях та, імовірно, прикрашали окремі вінки, що, *датуються II ст. н.е.* Кругла пластина збереглася повністю, квадратна фрагментована (втрачені частково права частина і повністю правий нижній кут). На обох зображено однаковий сюжет: вершник влучає списом у пішого воїна. Зображення динамічні, чіткі, вирізняються точною і докладною передачею деталей, проте теж примітно, що предмети виготовлялися нашвидкуруч для поховання: наприклад, кругла

пластина невдало обрізана, в результаті чого були втрачені деякі деталі, присутні на квадратній (табл. II, 1). Найбільш подібним до вершника на пластинах є образ на мідних монетах Савромата II (176-186 рр.). У публікації [1, 168-192] згадуються і золоті листочки, проте через відсутність докладного опису і, перш за все, зображення нам не вдалося ідентифікувати їх з тими “безпаспортними”, що зберігаються в музеї, і, які, можливо, походять з цієї пам’ятки. Вінки цього типу були поширені на території Північного Причорномор’я у I ст. до н.е. – III ст. н.е.)

До *другого типу* вінків (у нашій колекції їх всього 4) ми відносимо ті, котрі мали металеву основу, до якої окремо виготовлені листочки, кріпилися з допомогою крючка на кінці. Основою слугувала вузька золота стрічка шириною 3-5 мм з пробитими на ній парними отворами. Кінці стрічки звужувалися, сплющувалися у вигляді дроту і загиналися гачками. Останні з’єднувалися з допомогою стрічки на потилиці. Листочки, що за рідким виключенням теж імітують теж листя селери, кріпилися до стрічки таким чином: крючок (черенок) протягувався з лицьового боку основи крізь парні отвори, зроблені в ній, а на звороті загинався і щільно притискувався. Розташовувалися вони на основі симетрично у напрямку до центру (табл. II, 2). Така стрічка-основа заміняла гілку й система кріплення до неї листя була простішою порівняно, наприклад, з вінками з Артюховського кургану, які мають за основу стрижень у вигляді пласкої трубочки, виготовленої з суцільної вузької золотої стрічки. Звичайно, ще до того, як стрічка трансформувалася у трубочку, на неї була покладена золота дротинка. Саме на цю дротинку намотувалися черенки листочків, пропущені через отвори, зроблені в стрижні [3, 41; рис. 4, 5]. Самі листочки на цих вінках більш “цупкі” порівняно з тими, що на вінках з нашої колекції. Але й ці витвори, не дивлячись на те, що вони виготовлені більш ретельно, є також поховальними.

Вінки цього типу теж прикрашалися фронталією. Можливо, вона була на одному з нашої збірки (інв. №№ АЗС-1541/1-4, 1546/1-6), основа якого складається з двох з’єднаних золотим стрижнем стрічок. У місці з’єднання їх, імовірно, і знаходилася фронталія, яка не збереглася.

На жаль, всі вінки цієї групи теж “безпаспортні”. Але,

імовірно, походять з Боспорських пам'яток. Датуються II-I ст. до н.е. Подібні між собою, вони мають аналогії серед знахідок на території Керчі, наприклад, вінок з розкопок 1873 року [7,23].

Ми маємо також предмети, які умовно назвали "вінчиками", котрі, імовірно, символізують вінок (табл. II, 3). В нашому зібранні їх 6 цілих та 6 фрагментованих. Перші, хоч і походять з території Криму, не мають більш точних паспортних даних, другі знайдені в могилі № 39 західного некрополя Херсонесу під час розкопок, здійснених В.М. Зубарем в 1984 році. Всі вони одного типу: смужки овальної форми, кінці яких закінчуються петлями чи крючками. Довжина найкоротшого з них – 90 мм, найдовшого – 133, середня ж близько чи трохи більше 120 мм. Ширина – від 11 до 15 мм. Вага від 0,41 до 0,77 г. Проба золота теж висока – 750 і навіть 958. Техніка їх виготовлення була досить проста: тоненько проковану пластину різали на вузькі смужки, потім проковували ще раз з таким розрахунком, щоб трохи розширити середину. Звужені кінці сплющували у дріт, з якого загинали петлю чи крючок. Їх накладали на лоб, а кінці з'єднували стрічкою чи шнурком. Звичайно, такі речі теж були призначені тільки для поховань, де їх знаходять по одному або по два екземпляри в могилах з трупопокладенням або трупоспаленням. Під час кремації смужки клали в урни після здійснення обряду, бо інакше вони перетворилися б на грудочки металу.

Зроблені з золотої фольги експонати нашої колекції майже всі дуже зім'яті, з розривами, деякі закріплені на поліетилен (бо розірвані на декілька частин), інші колись були приклеєні до планшетів, оббитих оксамитом (на звороті декотрих є залишки клею з ворсинками червоного оксамиту). Цікаво, що на одному вінчику (інв.№ АЗС-1685) помітний ряд вертикально розміщених рисочок шириною в 1 мм, який, скоріше за все, є результатом зіткнення з якимось предметом, а не спеціальною орнаментациєю. Поверхня другого (інв.№ АЗС-1684) спучена, що свідчить про те, що предмет деякий час перебував у вогні, і, імовірно, походить з поховання, здійсненого за обрядом кремації. Фрагментовані пластини з розкопок херсонеського некрополя були також знайдені в декількох різних урнах, тобто походять з поховань, здійснених за таким же обрядом. Вінчики такого типу

зутрічаються в похованнях як елліністичного часу, так і в I-II ст. н.е., і в більшості випадків саме в Херсонесі. Лише поодинокі екземпляри походять з Ольвії, Керчі та Танаїсу. Тому їх можна навіть назвати *“херсонеським типом вінка”*.

Найбільш ранні аналогії цим предметам існують серед етрусських старожитностей VI-V ст. до н.е. Це орнаментовані косими рисочками такі ж само вузькі золоті смужки з крючками. Але Пятишева Н.В. вважає, що мода на подібні речі мала місцеве походження, хоча і не виключена можливість запозичення деяких культових елементів шляхом зв'язків з Сирією та Середземномор'ям в ранній період існування Херсонесу [5,66-67].

Таким чином, нами розглянута невелика група золотих речей з нашої колекції, які походять з античних пам'яток Північного Причорномор'я. Всі вони, на відміну від інших речей, які знаходять в похованнях і якими людина користувалася за життя, є суто поховальними, тобто такими, які виготовлялися тільки для померлих. Але не дивлячись на те, що робилися вони часто нашвидкуруч, з використанням невеликої кількості металу, через що дуже тоненькі, легкі і тому погано збереглися, нам здається, що окремі з них все-таки можна віднести до речей, виготовлених з вишуканим естетичним смаком.

Ці експонати також є окремою і своєрідною категорією предметів, які розширюють нашу уяву про ювелірне мистецтво Північного Причорномор'я, адже всі вони зроблені місцевими майстрами, які могли виконувати на замовлення і дуже складні речі, що потребували тривалого часу, і предмети, котрі треба було зробити потягом декількох днів, а, можливо, і годин.

Література

1. Блаватский. В. Д. Раскопки Пантикапея в 1954-1958 гг.//СА.-1960.-№2. – С.190; рис.16,в,г (золоті бляшки).
2. Корпусова В.Н. Могильник III-IV вв.н.э. у с. Заморское//Археологические исследования на Украине в 1967 г.-К.,1968.
3. Максимова М.И. Артоховский курган. – Л., 1979.
4. Молев Е.А., Шестаков С.А. Некрополь Китея (по материалам раскопок 1972-1985 гг.)//Вопросы истории и археологии Боспора (межвузовский сборник научных трудов).- Воронеж-Белгород, 1991.-С.78 – 84.- Рис.7.
5. Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV века до н.э.– IV в.н.э. //Труды ГИМ. – М.,1956.
6. Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – К.,1907. – Вып. VI.
7. ОАК за 1875 г. – Спб., 1878.

Табл. I. 1-2 – поховальні вінки з колекції Б.І. Ханенко, що мали за основу стрічку зі шкіри чи тканини.
3 - поховальний вінок з поховання № 4 могильника поблизу с. Заморське, Ленінський район, Крим.

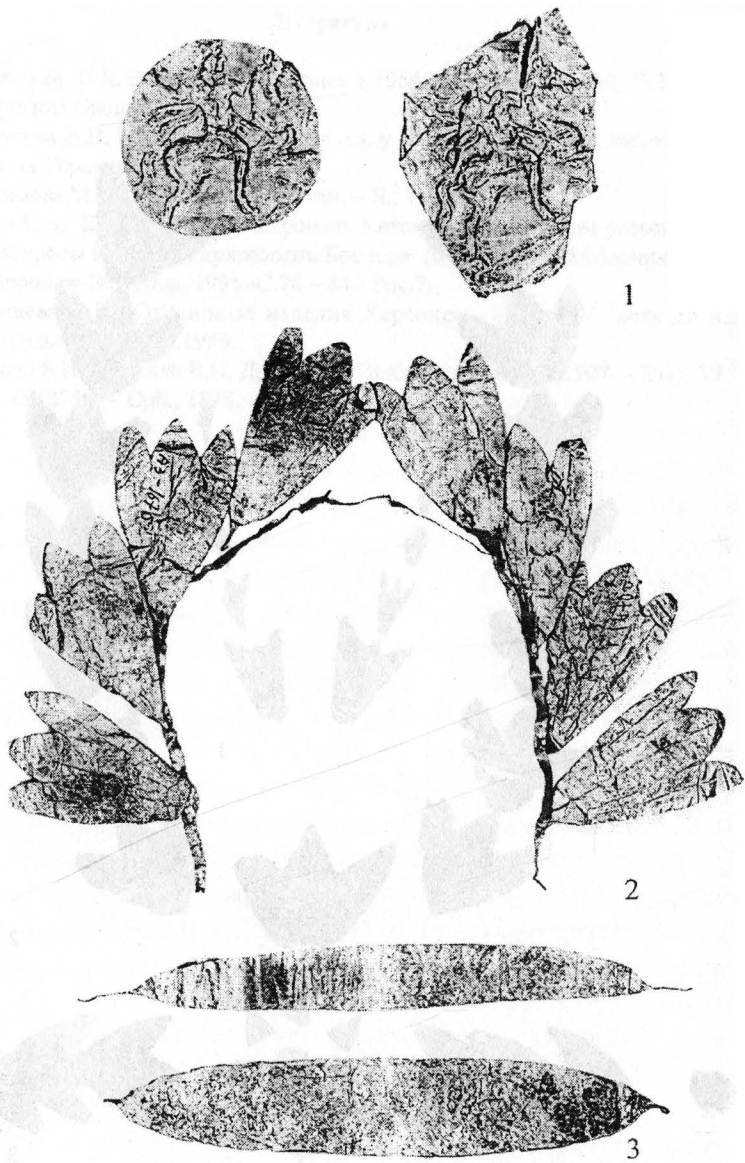

Табл. II. 1 - пластины – прикраси фронтальної частини вінків зі склепу на території Керчі.

2 - поховальний вінок невідомого походження (Крим?) з основою – золотою стрічкою.

3 – поховальні вінчики невідомого походження (Крим?).

Полихромные изделия гуннского времени
из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины

При создании Музея исторических драгоценностей Украины в Киеве из хранилищ Центрального государственного банка Украины в 1969 г. были переданы многочисленные художественные изделия из благородных металлов, которые экспонируются или хранятся в фондах музея. К сожалению, многие из них были депаспортизированы. Это, в первую очередь, касается большой коллекции полихромных изделий со вставками полудрагоценных камней красного цвета гуннского времени (55 единиц хранения), данные об условиях и месте нахождения которых были утрачены. Однако в процессе работы с этой коллекцией большинство изделий удалось идентифицировать. Оказалось, что они происходят из разрушенных погребений, обнаруженных в пятидесятые – шестидесятые годы прошлого века в Степном Приднепровье (Старая Игрень, Капуловка) и Крыма (совхоз Калинина, г. Феодосия (гора Клементьевка), поселок Чикаренко). Одна диадема найдена в с.Шубранцы, расположенном в предгорьях Украинских Карпат. Однако, она могла попасть туда случайно, поскольку находилась в горшке вместе с женскими украшениями XVI-XVII вв. Еще несколько пластин полихромного стиля и железный меч с золотой, украшенной полудрагоценными камнями рукоятью, идентифицировать не удалось. Наиболее вероятно, что они происходят из частных коллекций и условия и место находки их не известны.

В подавляющем большинстве не только хранящиеся в Музее исторических драгоценностей Украины, но и другие изделия полихромного стиля гуннского времени происходят из разрушенных погребений. Поэтому нет твердых оснований с уверенностью определить их точное назначение. При их определении мы будем исходить из традиции, утвердившейся в восточноевропейской археологии, согласно которой полихромные пластины рас-

смаатриваются как детали украшений головных уборов, конского снаряжения, поясных наборов и предметов вооружения.

Значительную часть полихромных украшений головных уборов из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины составляют четырехугольные узкие накладки из совхоза Калинина (10 экз.), Капуловки (2 экз.). Среди них насчитывается 5 изделий больших размеров длиной от 57 до 162 мм (Рис.1,13; 2,12,13) и 6 меньших длиной от 32 до 50 мм (Рис.1,10,14; 2,16). Все они выполнены в одной технике и состоят из медных пластин, обтянутых тонким золотым листом. Их края загнуты во внутрь и плотно прилегают к медной основе. Орнамент лицевой стороны штампованный в виде оттисков рубчатой или скрученной проволоки, которая припаяна к нижней пластине. Исключение из этого правила составляет одно изделие из совхоза Калинина, у которого медная основа отсутствовала, поэтому у него нет загибов по контуру. Кроме того, у этой пластины нет рельефных оттисков между вставками камней по периметру изделий. Поверхность длинных накладок украшена 7 расположенными в один ряд вставками полудрагоценных камней, а коротких – 2 или 3 камнями.

Вставки из полудрагоценных камней находятся в напаянных гнездах, сделанных из поставленной на ребро узкой полоски с заходящими концами. Самоцветы закреплялись при помощи пасты и прижимались краями гнезд. Встречаются изделия с овальными или круглыми кабошонами (Рис.1,10,13; 2,16) с трех или четырехугольными плоскими вставками (Рис.1,14; 2,12,13). На одной длинной пластине на краях были круглый и овальный кабошоны, а в центре – 5 четырехугольных плоских камня. На одних накладках камни в гнездах разделены перемычками из рубчатых поясков, а на других такие перемычки отсутствуют.

С оборотной стороны пластин видно, что они крепились к ременной основе несколькими медными штифтами, расположенными под крайними и центральным или только под крайними камнями. Иногда штифты-крепежи вставлялись в отверстия, пробитые не под камнями, а на углах изделий.

В составе коллекций из совхоза Калинина и без определенного местонахождения имеются пластины несколько больших от предыдущих размеров (6 экз.). К таким, в первую очередь

относится четырехугольной формы изделие с одной скошенной стороной размерами 57 x 61-66 мм с треугольным вырезом с одной стороны. Оно украшено 7 рядами густо расположенных трех, четырехугольной и каплевидной формы вставок с уплощенной поверхностью. Края двух продольных сторон имеют штампованный рельефный пояс. Пластина без медного основания. По краям и центру одной и на краю противоположной стороны проделаны небольшие отверстия для штифтов (Рис.1,1). Двумя рядами кабошонов круглой или овальной формы в напаянных гнездах была украшена пластина размерами 28x84 мм, место находки которой не определено. По краям она обрамлена отпечатками “елочного” орнамента. Под четырьмя угловыми самоцветами имеются отверстия для штифтов. Края пластины загнуты, но следы медного основания не прослеживаются. Одна пластина из совхоза Калинина размерами 21x37 мм в центре имела 4 кабошона круглой формы в напаянных гнездах. Они обрамлены четырехугольником из оттисков рубчатой проволоки. С двух противоположных сторон рубчатые оттиски расположены по краю украшения, а с двух других – на некотором расстоянии от него. По углам имеется 4 отверстия (Рис.1,9). Еще одна пластина из совхоза Калинина размерами 71x33 мм была украшена тремя рядами трехугольной, четырехугольной, ромбовидной и каплевидной формы самоцветами с уплощенной поверхностью. По краю изделие обрамлено тисненным “елочным” орнаментом. По углам пластины пробиты 4 отверстия (Рис.1,2). Ее ширина увеличена за счет напаянной узкой полоски золота. Своеобразна одна из пластин, найденная в разрушенном погребении из совхоза Калинина. От всех остальных она отличается большей толщиной листа при отсутствии медного основания. Размеры изделия 29x59 мм. Его поверхность украшена тремя рядами вставок с плоской поверхностью трех, четырехугольной, овальной, полуовальной и каплевидной форм. Камни заключены в напаянные гнезда, обрамленные мелкой зернью. Контур изделия с трех сторон окантован двумя полосками золота, насечки на которых создают “елочный” орнамент. С четвертой стороны виден срез, который проходит через три гнезда. Этот фрагмент использовался как самостоятельное украшение, о чем свидетельствуют 4 золотые заклепки, вставленные в отвер-

стия, проделанные по углам (Рис.1,3). Наиболее вероятно, что первоначально эта пластина была частью диадемы. Вторичное использование частей диадем в V в. известно по материалам некрополей Германии. В комплектах находок из Капуловки и совхоза Калинина имеются фигурные бляшки-накладки, состоящие из трех соединенных между собой кругов (Рис.1,12; 2,14) или из ромба в центре и двух кругов на концах, обрамленных по краю рубчатым валиком. В их центре размещены кабошоны в напаянных гнездах. Похожие накладки были в могиле VIII в. из Новогригорьевки и в погребении из Новой Маячки.

Декоративными накладками являются круглые диаметром 13 мм розетки с кабошонами в центре из Капуловки. Их овал обрамлен отпечатками рубчатой проволоки, напаянной на медную основу (Рис.2,17,18).

В коллекции ювелирных изделий полихромного стиля из совхоза Калинина, Феодосии и Капуловки имеются ременные наконечники (Рис.1,4,5; 2,10). Это удлиненные изделия с одним округленным концом длиной 55-64 мм и шириной 10-11 мм. По контуру они обрамлены отпечатками рубчатой проволоки. На некоторых такой же волнистый орнамент нанесен по центральной оси. На обломке наконечника из Капуловки сохранилась медная рубчатая проволока, припаянная на медную основу. На верхней части наконечников из Феодосии и Капуловки сделано одно или два отверстия для штифтов, а на трех изделиях из совхоза Калинина в верхней их части имеется по одному круглому кабошону в напаянных гнездах, под которыми расположены отверстия для штифтов. Похожие наконечники найдены в могиле IX, раскопанной в Новогригорьевке, погребениях из Здвиженского, Ново-Ивановки, Раденска, Нижней Добринки и других мест.

Из поселка Чикаренко происходит пара гладких золотых пластин с одним округленным концом длиной 33 и 35 мм и шириной 12 и 14 мм от ременных наконечников (Рис.2,6,7). В верхней части пробито одно или три отверстия, в одном из которых сохранилась золотая заклепка, соединяющая наконечник с ремнем. По-видимому, подобные золотые пластины соединялись припаянным узким ободком, образуя полое изделие, в которое вставлялся конец ремня. Похожие пустотелые золотые наконечники найдены в разрушенном погребении из Старой Игрени и Кызыл-

Адыра. Уникальна вторая пара золотых наконечников из поселка Чикаренко. Это полые внутри изделия длиной 24 и 26 мм и шириной 11 и 12 мм с округленным одним концом. По контуру их нижних частей сделаны гнезда со вставками камней, у которых едва выпуклая поверхность. Четырехугольная верхняя часть одного наконечника гладкая, а у второго – украшена рубчатым орнаментом. Первый крепился к ремню двумя, а второй – четырьмя золотыми заклепками с выпуклыми круглыми шляпками на лицевой стороне. (Рис. 2, 4, 5).

Своеобразная накладка происходит из Капуловки. От нее сохранилась только часть длиной 49 мм с тремя вставками камней в гнездах, а конец завершает лунообразная фигура. По внешнему контуру изделие обрамлено рубчатым рельефным пояском, оттиснутым с напаянной на медную основу проволоки (Рис. 2, 15).

Интересными являются крестовидные накладки. В коллекции Музея исторических драгоценностей Украины их насчитывается 4. Три происходят из Феодосии (Рис. 3, 4-6) и одна из совхоза Калинина. (Рис. 1, 11) Размеры первой – 36x38 мм, второй и третьей – 37x38 мм, а четвертой – 37x45 мм. В основании каждой из них имеется медная крестовидная пластина, обтянутая золотой фольгой. В центре и на концах лицевой стороны украшения декорированы вставками янтаря и сердолика в напаянных гнездах круглой и каплевидной форм. Гнезда трех пластин из Феодосии окантованы мелкой зернью. По контуру изделия обрамлены оттисками рубчатой проволоки. В гнездах под выпавшими самоцветами видны шляпки штифтов, вставленных в сквозные отверстия, сделанные под каждой из 5 вставок. Аналогичные накладки происходят из могилы IX в Новогригорьевке, погребений из Здвиженского и других мест.

К украшениям гуннского времени принадлежат ромбовидные подвески (Рис. 1, 11; 2, 8, 9). Одна пара таких изделий происходит из совхоза Калинина. Их длина – 64 и 69 мм, ширина – по 53 мм. Контур украшен рубчатым орнаментом, а центр – крестом. В боковых и нижнем углах подвесок размещено по одному круглому кабошону, а в верхнем срезанном углу таких вставок было по две. Под некоторыми из них сохранились медные штифты. У пары подвесок из Феодосии под золотыми ромбовидными пластинами сохранились медные основания. Контур лицевой сто-

роны украшены рубчатыми отпечатками, а поле Т-образной фигурой. В верхнем углу ромбов проделаны сквозные отверстия, в которые вставлены петли, шарнирно соединяя ромбы с прямоугольными бляхами.

В центре последних имеется по одной медной заклепке, с помощью которых изделия крепились к ремням.

Нет сомнений, что часть из рассмотренных выше изделий полихромного стиля принадлежит к украшениям ремней оголовья коня. Представление о конструкции узды гуннского времени дают материалы из раскопок кургана № 3 около станицы Шипово Оренбургской области. Основу оголовья составлял четырехугольник из двух продольных и двух поперечных перекрещивающихся ремней. На ремни крепились узкие полихромные пластины, выполнявшие чисто декоративную функцию. Более длинные из них могли крепиться к продольным, прилежавшим к лишенной существенных изгибов частям морды коня, а короткие — к поперечным, охватывающим овалы головы и морды. Декоративное назначение было у ромбовидных блях, крепившихся к центру каждого из поперечных ремней или в каких-то других местах оголовья. Узда удерживалась на голове верхним и нижним поперечными ремнями. Их длина, в зависимости от размера головы, могла регулироваться находившимися на одном конце пряжками. Противоположный конец ремней оснащался наконечниками. Для предотвращения сползания узды имелись ремни, охватывавшие голову лошади за ушами. Их концы были оснащены пряжкой и наконечником. Нижние концы продольных ремней крепились к удилам, псалии которых имели кольца. К этим кольцам присоединялись по два зажима, изготовленные из согнутых вдвое плоских металлических пластин. К паре верхних зажимов крепились нижние концы продольных ремней оголовья, а к нижним — повод. Внешняя сторона зажимов покрывалась золотыми пластинами со вставками полудрагоценных камней. Декоративными деталями, украшавшими зажимы, были две пластины из Феодосии длиной 47 и 49 мм и шириной 15 и 12 мм (Рис. 3, 8). Одна сторона пластин такого назначения имела вогнутое углубление, прилежавшее к утолщенному перегибу зажима. Псалии с зажимами, оснащенными декоративными пластинами, найдены в могиле IX из Новогригорьевки, погребениях из Но

вой Маячки, Здвиженского, Нижней Добрычки и других местах.

Среди находок из совхоза Калинина имеется тонкая золотая пластина с оборванными краями размерами 42x74 мм. Ее поверхность покрыта сплошным чешуйчатым орнаментом (Рис. 1,6). Это фрагмент обкладки луки седла. Такие пластины хорошо известны по находкам из погребений гуннского времени из Новогригорьевки, Кизлярской балки, Кубея, Владимировки, Шипово и других мест. В Шипово аналогичная пластина найдена вместе с остатками деревянного седла, к луке которого она крепилась медными штифтами.

Часть накладок могла служить деталями украшений деревянных ножен мечей и кинжалов. К таким, в первую очередь, относятся более широкие изделия, инкрустированные несколькими рядами самоцветов. Это 4 бляхи из совхоза Калинина (Рис. 1,1-3) и 1 без определенного места находки. Ими могли окантовывать лицевую сторону устья ножен. Судя по материалам из Новой Ивановки, поперечными украшениями ножен были 2 узкие пластины из совхоза Калинина с отверстиями на концах. Нельзя исключать, что продольными накладками центральной части ножен служили 2 узкие пластины с отверстиями на полях из Капуловки (Рис. 2,12,13). На такую мысль наводят находки таких изделий из Кубея и Борового. По-видимому, такое же назначение имела пластина с лунообразным окончанием из Капуловки (Рис. 2,15). Украшениями рукоятей или ножен могли быть трехчастные накладки из совхоза Калинина и Капуловки (Рис. 1,12; 2,14). Круглыми розетками со вставками кабошонов, аналогичными изделиями из Капуловки (Рис. 2,17,18.) были украшены навершие рукояти меча и ножны из Борового.

Из совхоза Калинина происходит конусовидное золотое навершие рукояти высотой 33 мм. На его верхней части имеется широкая полоса, обрамляющая гнездо для вставки самоцвета. Она состоит из трех поясков рубчатой проволоки (Рис. 1,8). Вероятней всего, что с оснащением круглой рукояти связана подпрямоугольная пластина из совхоза Калинина размерами 63x65 мм. Вдоль одной стороны имеется расположенных двумя рядами 12 гнезд, в 9 из которых сохранились вставки круглых кабошонов. С двух сторон пластина украшена тисненным кантом с поперечными насечками. Надо полагать, что украшенной само-

цветами частью пластина крепилась на внешней стороне круглой в сечении рукояти. К предметам вооружения гуннского времени принадлежит парадный меч или кинжал длиной 444 мм (Рис.3,1а). У него железный двулезвийный клинок длиной 285 мм и золотая круглая в сечении рукоять. Изготовленная из тонкого листового золота, рукоять закреплена на железном стержне при помощи пасты, которая, заполнив пустоты, способствует сохранению ее формы. Лицевая поверхность рукояти и перекрестья инкрустирована 6 вставками гранатов в напаянных гнездах, овал которых обведен мелкой зернью (Рис.3,1б). Навершие сделано из двух спаянных между собой полусферических блях. В центре верхней находится круглый гранат, вставленный в обведенное зернью гнездо. Поле навершия украшено розетками зерни (Рис.3,1в). Места стыков деталей рукояти спаяны между собой, а швы прикрыты декоративными сканными проволочками.

Пряжки происходят из поселка Чикаренко (3 экз.) (Рис.2,1-3) или без определенного места находки (1 экз.) (Рис.3,7) каждая из них выполнена индивидуально в одном художественном стиле и состоит из шарнирно соединенных, сделанных из нескольких деталей щитка и рамки. Щитки состоят из верхней овальной или квадратной массивной пластины, отлитой вместе с двумя петлями, при помощи которых к ним крепилась рамка. Тонкие нижние пластины повторяют форму, а иногда и размеры, но чаще всего значительно больше верхних пластин, имея другую (треугольную) форму. Между верхними и нижними пластинами вставлялся ремень, крепившийся при помощи трех или четырех золотых заклепок. У одних пряжек такие заклепки размещены по краю щитка, а у других выступают за его периметр. На верхней пластине имеются четырехугольные, овальные или В-образные гнезда. На лучше сохранившихся изделиях такие гнезда разделены перегородками, в которые вставлялись шлифованные камни, составляющие одну плоскость с поверхностью пластин. Рамки изготовлены из круглых в сечении овально согнутых стержней с утолщенной передней частью. Массивные литые язычки полуовальные в сечении с загнутым за концом и соединительной петлей с противоположной стороны. Точное определение назначения таких пряжек затруднительно. Они могли быть пояс-

ными или сбруйными застежками.

Интересную часть золотых изделий составляют женские украшения. Это диадемы из Старой Игрени и Шубранцов (Рис. 4, 1, 2). Диадема из Старой Игрени длиной 215 мм и высотой 36-45 мм представляет собой золотую пластину, прикрепленную к медной основе. Ее верхний фриз состоит из 10 грибообразных выступов. Верх центральной части украшен розеткой с округлой внешней стороной. На поверхности лицевой стороны размещаются в напаянных окантованных зерню гнезда плоские вставки янтаря четырехугольной, круглой и полукруглой формы. На центральной розетке имеются круглые и каплевидные кабошоны. Пространство между самоцветами заполнено треугольниками зерни. Сплошная, нижняя часть диадемы с двух сторон обрамлена металлическими полосками с “елочным” орнаментом. По наличию выступающих бордюров похожие диадемы, хотя и не идентичные находке из Старой Игрени, найдены в Мелитополе (Кизлярская балка) и Верхней Яблоне. Диадема из Шубранцов длиной 235 мм и высотой 45 мм. Это одночастное изделие прямоугольной формы с ровными краями. Поле украшено плотно расположенными тремя рядами в центре и четырьмя – на концах плоских самоцветов трех, четырехугольной, ромбовидной, полукруглой и каплевидной форм. В центре размещено несколько крупных кабошонов. На продольных краях – оттки проволоки и лжезерни. Похожие по форме и орнаментации диадемы происходят из Бухени в Румынии, Черно в Венгрии, Тилигульского лимана в Украине и из других мест.

Обломок шейной гривны из совхоза Калинина длиной 250 мм сделан из полой трубочки, конец которой украшен стилизованным полураспустившимся цветком (Рис. 1, 15). Золотые трубчатые гривны, хотя и несколько других типов, хорошо известны на памятниках первой половины I тыс. н.э. от Поволжья до Западной Европы.

Согласно типолого-хронологическим разработкам И.П. Засецкой, которой принадлежит неоспоримый приоритет в изучении Восточноевропейских древностей гуннского времени, полихромные изделия из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины можно отнести к группе, датирующейся концом IV – первой половиной V вв. Центром их производства был

Боспор, откуда полихромные изделия массово распространялись среди кочевой знати Северного Причерноморья и Крыма, хотя иногда встречались и на других территориях от Поволжья до Среднего Подунавья. Из-за неоднородности этнического состава гуннского союза трудно определить представитель какого из этносов был похоронен с украшениями полихромного художественного стиля. Исходя из общеисторической ситуации, сложившейся в Крыму в V в., А.И. Айбабин погребение из совхоза Калинина соотносит с аланами, а из поселка Чикаренко – с акацирами или альтциагирами.

Литература

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма.- Симферополь 1999.

Анфимов Н.В. Позднесарматское погребение из Прикубанья // Археология и история Боспора.- Симферополь, 1952.

Бархин И.П. О трех находках позднесарматского времени в Нижнем Поволжье // АСГЭ - 1965. - №2.

Высотская Т.Н., Черепанова Е.И. Находки из погребений IV-V веков в Крыму. - СА - 1965. - № 2.

Засецкая И.П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V веков). - Санкт-Петербург, 1994.

Ковалева И.В. Погребение IV века у села Старая Игрень. //СА - 1962. - № 4.

Мацулевич Л.А. Серебряная чаша из Керчи. – Ленинград, 1926.

Рутківська Л.М. Кочовики та землероби на території Степової України в середині I тисячоліття нашої ери. //Археологія – Київ. - № 22.

Рыков П.С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 года // ИНВСИК - 1926. - №1.

Тимошук Б.О. Зустріч з легендою – Ужгород, 1974.

Флореску А.К. Диадема из золотой пластинки эпохи переселения народов, найденная в Бухэени // Dacia - Кишинев 1960. - № 4.

Kovrig J. Das Diadem von Csoma. - Budapest. 1953

Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. - München. 1936.

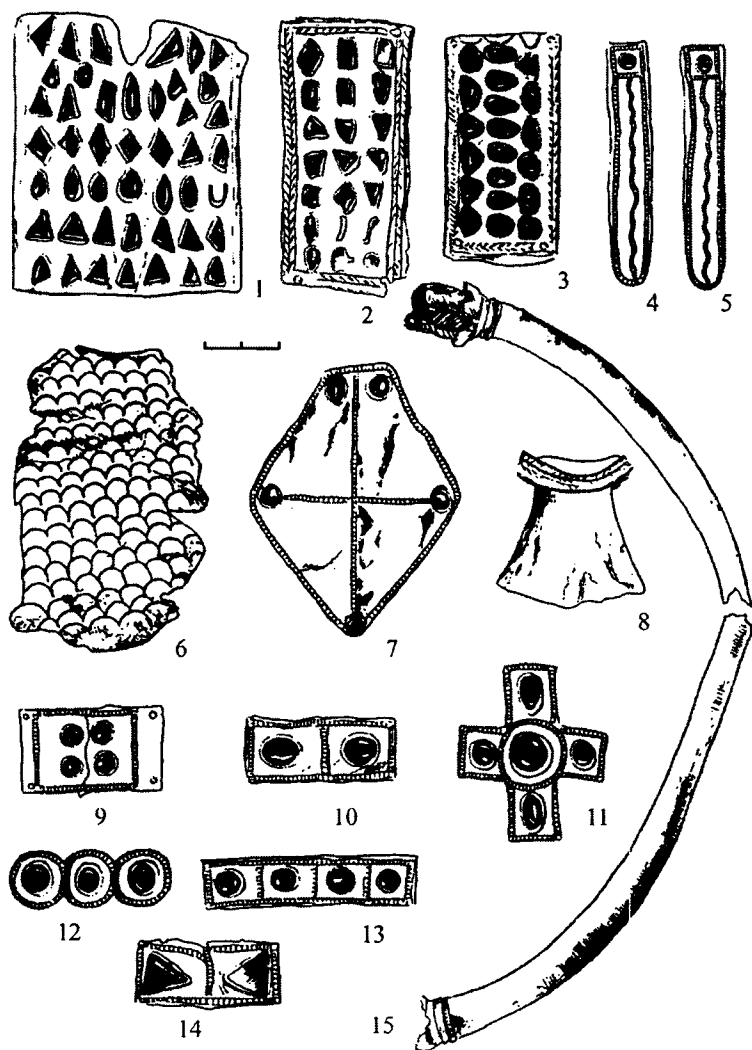

Рис.1. Изделия полихромного стиля. 1-15 – совхоз Калинина.

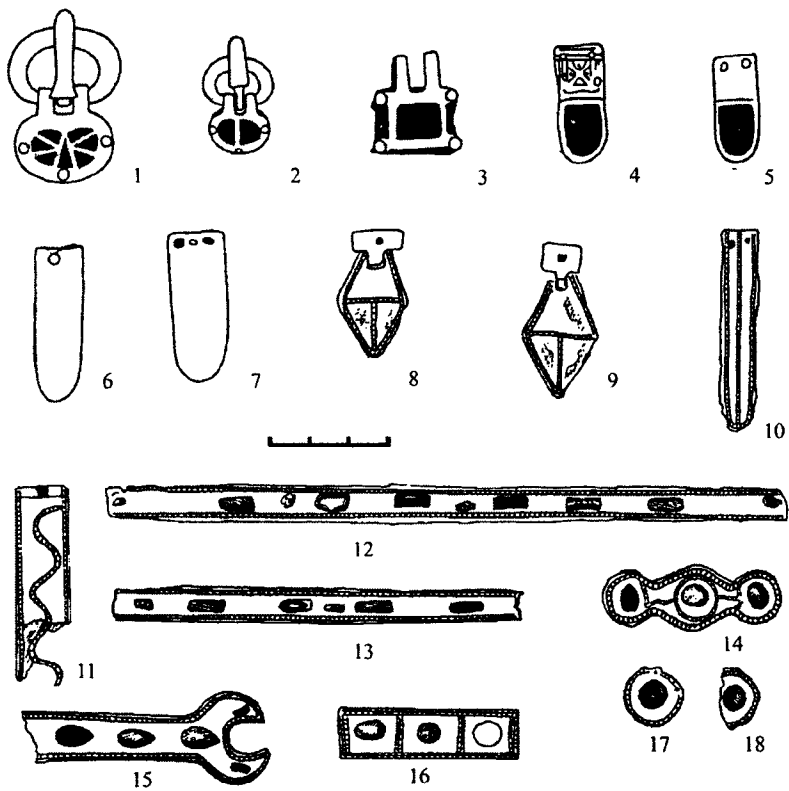

Рис.2. Изделия полихромного стиля. 1-7 – поселок Чикаренко;
 9-10 – г. Феодосия (гора Клементьевка);
 11-18 – с. Капуловка.

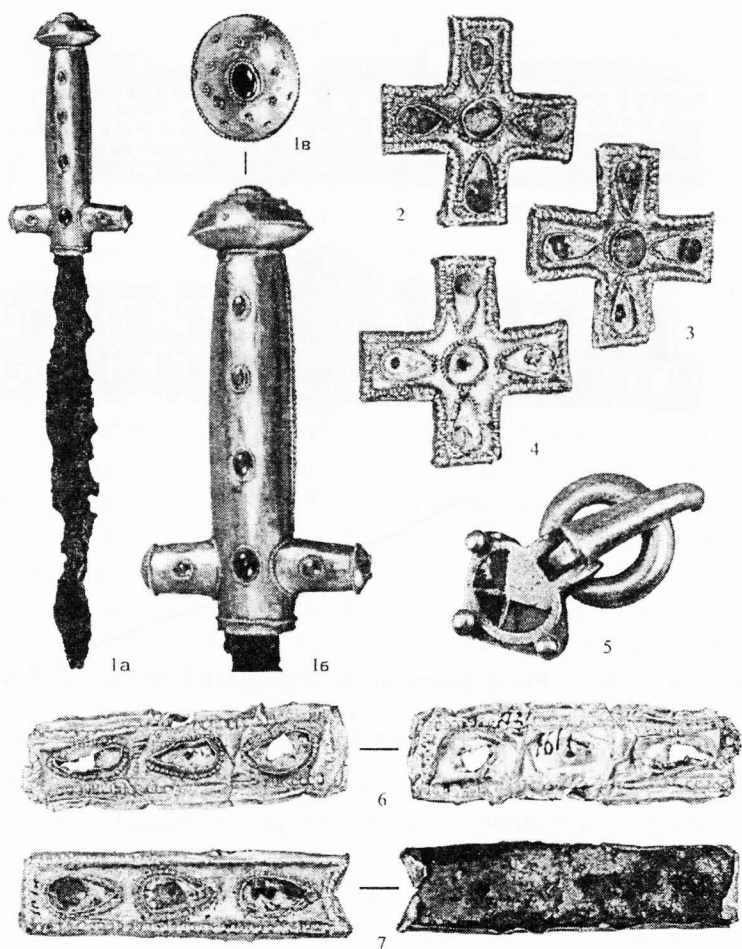

Рис.3. Изделия полихромного стиля.
 1-3,7 – степная зона Украины;
 4-6,8 – г. Феодосия (гора Клементьевка)

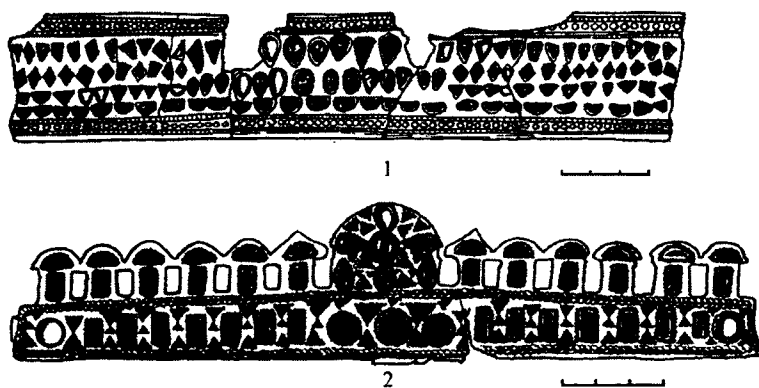

Рис.4. Диадемы полихромного стиля.
1 – с.Старая Игрень,
2 – с. Шубранцы.

Церковне начиння з Княжої гори в фондах ЧОІМ імені В.В.Тарновського

У Черніговському обласному історичному музеї імені В.В.Тарновського зберігається колекція матеріалів з розкопок М.Ф.Біляшевського 1891-1892 рр. на городищі Княжа Гора, що біля с.Пекарі на Черкащині [1].

Серед матеріалів вагомої наукової і культурно-історичної цінності, що складають колекцію, виділяється значна група предметів культового призначення, серед яких і церковне начиння (ладанниця, деталі хоросів, лампади, свічники тощо).

Визначення цих предметів було свого часу проведено М.Ф.Біляшевським для “Каталога українських древностей коллекции В.В. Тарновского” (К., 1898). Усі згадані речі він відніс до групи “Предметы домашнего обихода”. При цьому дослідник обмежився лише описом зовнішнього вигляду знахідок, не вказуючи на їх призначення. Тобто, атрибуція фактично не проводилась. Згодом ці матеріали частково увійшли до каталогу Б.І. та В.І. Ханенків [2]. Для цього були використані, з деякими інтерпретаціями, визначення М.Ф.Біляшевського.

Г.Г. Мезенцева у монографії “Древньоруське місто Родень” (К., 1968) виділила предмети церковного призначення з колекції ЧОІМ окремо. Проте вона обмежилась їх неповним переліком у тексті та узагальненим визначенням деяких типів знахідок для реєстру матеріалів з Княжої Гори у фондах ЧОІМ [3].

Таким чином, можна констатувати, що до сьогодні предмети церковного начиння з Княжої Гори, що зберігаються у ЧОІМ не були предметом спеціального вивчення та аналізу. Більш того, їх наукова атрибуція досі не проводилась. У сучасній музейній обліковій документації ці предмети або визначаються помилково (ладанниця – як скринька, лампади – як чашечки вагів тощо), або зазначені узагальнено (наприклад, деталі хоросів) як фрагменти бронзових виробів, разом з іншими знахідками (деталлями прикрас, уламками дзеркал тощо). Колекція предметів церковного вжитку досить різноманітна. Вона складається, як вже відзначалось, з ладанниці, деталей хоросів, лампад, свічників тощо.

Найбільший інтерес становить ладанниця (Арх.5-32/5; “човноподібна посудина” за М.Ф. Біляшевським [4], “дарохранительниця” за Г.Г. Мезенцевою [5]). Це посудина, яка має вигляд човника (Рис.І, 27). Згори посудина перекрита двома симетричними декорованими платівками. Вони закінчуються стрижнями, оформленими на кінцях рельєфними голівками водоплавних птахів (зміїними за М.Ф.Біляшевським). Одна з платівок прикріплена до посудини. До цієї платівки на шарнірах кріпиться друга. Вона утворює кришку, що відкривається назовні. На зовнішній поверхні платівок, у техніці виїмчастої емалі, нанесено рослинний орнамент (звивисті пагони, паростки та трипелюсткові “тюльпани”), забарвлений в червоно-синьо-зеленій гаммі (Рис.І, 27в). В центрі кожної платівки – гнізда для каменів (цанги, на поверхні карбована хвиля; камені втрачені). Окремі металеві елементи декору розроблені карбуванням та пуансонним орнаментом. На внутрішньому боці орнаментованих платівок – технологічні позначки (на обох однакові графіті: риска, перекреслена двома паралельними лініями) (Рис.І, 27г), які можуть свідчити про виробництво у великій майстерні, де воно було серійним. На корпусі ладанниці перехрещуються дві карбовані сітчасті смуги (Рис.І, 27б.) Емаль перепалена, у днищі великий пролом.

Подібні посудини-ладанниці у вигляді човнів та кораблів відомі у Західній Європі [6]. Техніка виконання, орнамент (характерні червоні “тюльпани”) та кольорова гамма виробу дають можливість зробити припущення, що він походить з території Франції та належить до кола ліможських емалей і датується початком XIII ст. [7]. Виробництво предметів церковного вжитку у Ліможі на початку XIII ст. набуває масового характеру та орієнтується на експорт.

За станом на 2001 р. в колекції знахідок налічується 22 фрагменти бронзових виробів, які можуть бути визначені як деталі хоросів (Арх. 5-30/5). Г.Г.Мезенцева нараховувала їх “понад 50” [8], проте, вона не вказує, які саме фрагменти включено до цього рахунку. Вона вважала, що це деталі одного виробу і вказувала на спорідненість уламків з Княжої гори з хоросами “київських церков” [9]. Наявні сьогодні у колекції деталі – ажурні бронзові платівки, деякі зі слідами посріблення – складові частини хоросів

та ланцюгів для їх підвішування та їх фрагменти (Рис. I, 1-14, 18, 19, 27). Деякі з них на шарнірних з'єднаннях. Як можна уявити, це деталі освітлювальних приладів, подібних до хоросів XII - XIII ст., відомих за матеріалами розкопок у Києві [10]. За технологічними ознаками (товщина платівок, якість виготовлення, обробка поверхні та наявність слідів посріблення) фрагменти можна поділити на три групи. З огляду на це, не можна виключати можливість, що вони належали до кількох однотипних виробів.

Скоріш за все, деталями хоросів були також бронзові чашечки для воску від підсвічників – свічники. За М.Ф. Біляшевським, під час розкопок їх знайдено 19 різних розмірів (від 4,5 до 9,5 см) та типів. 7 з них (не вказано, які саме), були на момент знахідки закріплені на стрижнях і разом з кількома деталями хоросів входили до складу скарбу №111 з розкопок 1891р.[11]. Г.Г.Мезенцева не фіксувала свічники окремо. Вірогідно, вона автоматично віднесла їх до уламків хоросів. На сьогодні збереглися усі 19 свічників, згаданих М.Ф. Біляшевським (Арх. 5-35/5). Вони різного діаметру, декору та профілю (Рис. I, 22-26). Деякі з них прикрашені карбованими концентричними лініями.

Окрім цього, в колекції знаходяться 2 стрижня для кріплення свічок (Арх. 5-30/5). Один з них – фігурний, подібний до стрижнів київських хоросів (Рис. I, 20). Другий – у вигляді масивного, складнопрофільованого, 4-х гранного стрижня, скоріш за все був деталлю підсвічника для вівтаря (Рис. I, 21).

До складу колекції входять також лампади (за М.Ф. Біляшевським “медные чашечки” [12]. Першою лампади в складі колекції з Княжої гори (одну цілу та дві фрагментовані) визначила Г.Г.Мезенцева [13]. Вона відзначає також “підвіски зірчастої форми” (кількість не вказана) до цих лампад [14]. За станом на 2001 р. в колекції налічується одна ціла (Арх. 5-70/5), одна розламана (Рис. I, 17) та фрагмент ще однієї (Арх. 5-30/5). Всі вони однотипні, на круговому піддоні, прикрашені карбованим концентричним орнаментом. Є також 2 розподільники ланцюгів для лампад “зірчастої форми” (Арх. 5-30/5; Рис. I, 15, 16). Подібні вироби добре відомі за матеріалами розкопок у Києві і датуються XIII ст.[15].

До предметів, пов'язаних з церковним побутом, можна також віднести бронзову дробницю у вигляді квадрифоля із зображенням крина (Арх. 5-30/5). Орнамент виконано в техніці виїмчастої

емалі. Вона ідентична дробницям з саккоса митрополита Олексія, що зберігається в Оружейній палаті в Москві [16]. Можливо, дробниця з Княжої гори також була прикрасою церковних шат.

Серед інших матеріалів у колекції можна відзначити деталі книжкових застібок. М.Ф.Біляшевський визначав їх як “підвіски-кинджальчики” та вважав амулетами [17] (не збереглися; визначаються за фотографіями, вміщеними в публікаціях). В одному з випадків він зафіксував знаходження “кинджальчика” у складі скарбу разом з предметами церковного призначення [18]. Наскільки можна встановити, дослідника ввела в оману кинджалоподібна форма виробів та наявність наскрізного отвору. Зараз у колекції наявні лише ліроподібні обойми від застібок (Арх.5-44/5). Вони подібні обоймам застібок, відомих за розкопками у Києві, зокрема, за матеріалами Десятинної церкви і датуються XII - XIII ст. [19]. Всього їх у колекції 15 екземплярів.

Вважається, що за часів Київської Русі для православного богослужіння були необхідними щонайменше 8 книг та бажаними ще 4 - 5 [20]. Якщо згадати, що певна кількість книжкових застібок входить до складу колекцій, які зберігаються в інших музеях, тоді на Княжій горі загинула значна бібліотека, її розміри значно більші ніж ті, що необхідні для богослужіння і могли знаходитись у рядовому храмі. Це чи не найбільша серія книжкових застібок, відома на синхронних пам'ятках.

Г.Г. Мезенцева пов'язувала предмети культового призначення, знайдені на Княжій горі, з існуванням на городищі церкви. Залишків мурованих споруд тут не знайдено. Тому, можливо, церква була дерев'яною [21].

Дослідження Г.Г.Мезенцевої базувалося, переважно, на матеріалах ЧОІМ імені В.В.Тарновського. Але колекції знахідок з Княжої гори є ще у багатьох музеях [22]. Здається, що ці речі (серед них – цінні предмети західноєвропейського імпорту), не зовсім відповідають невеликому рядовому дерев'яному храму, який міг бути на городищі. Безумовно, на території Київської Русі відомі багато оздоблені дерев'яні храми, такі як, наприклад, церква Андрія Боголюбського в Боголюбівському палаці [23]. Церковне начиння, серед іншого і “латинське”, яке у XII - XIII ст. входить у вжиток у православних храмах, надходило сюди у вигляді внеску або вотивного дару [24].

Але подібні храми відомі лише в резиденціях князів високого рангу. Думка про знаходження на Княжій горі князівської резиденції неодноразово висловлювалась дослідниками [25]. Проте, ця гіпотеза викликає певні зауваження [26]. В цілому, вони зводяться до того, що багатий речовий інвентар не обов'язково належав постійним мешканцям городища і не обов'язково свідчить про високий соціальний статус пам'ятки.

Ще одна гіпотеза пояснює винятково багатий речовий інвентар з Княжої гори тим, що тут знайшли притулок, ховаючись від монголо-татарської навали, мешканці розташованих поблизу княжих центрів - Канева та Корсуня [27]. Це були представники княжих родин та дружини, служителі церкви. Можна припустити, що на городищі було укрито церковні скарби. Цій версії відповідає і наявність на пам'ятці незвичайно великої кількості хрестів-енколпіонів, образків та іконок. На користь цієї версії може свідчити й те, що принаймні в одному випадку церковні речі входили до складу скарбу (хоча Г.Ф.Корзухіна вважає, що ці речі віднесено до складу скарбу помилково) [28]. Вони могли належати служителям церкви або входити до складу церковного майна. Проте, такі предмети, як хороси, скоріш за все, знаходились у церкві стаціонарно і навряд чи могли бути привезеними сюди у складі церковних скарбів в умовах військової небезпеки.

З огляду на склад церковного начиння, знайденого на Княжій горі, можна висловити ще одне припущення. Наявність тут "латинських" літургійних предметів (підсвічники [29], ладанниця тощо) може бути пов'язане з існуванням на городищі католицького храму. Для пам'яток другої половини XII – кінця XIII ст. дослідники засвідчують паралельне використання виробів православних та католицьких майстрів як у православних, так і у католицьких церквах Східної Європи [30]. Проте, у переважній більшості випадків групи "латинських" літургійних виробів зафіксовані у православних церквах великих міст (Київ, Новгород, Володимир), а знахідки на рядових пам'ятках рідкісні та поодинокі. Таким чином, здається вірогідним використання виробів давньоруських майстрів у католицькому храмі, а не навпаки. Ця версія здається більш обгрунтованою, якщо пристати до думки дослідників, які ототожнюють городище на Княжій

горі з містом Родень. Родень був резиденцією князя Ярополка, за часів якого Русь налагоджує стосунки із Заходом. На Русь прибуває місія з Ватикану та послы від німецького імператора Отгона I. Петро Даміан та Адемар Шабанський засвідчують тогочасне хрещення Русі [31]. Можливо, ці посольства таки були вдалим. У цьому випадку можна припустити заснування католицької місії саме у резиденції Ярополка, а не у Києві, де була сильна язичницька опозиція. Заснований у X ст., скоріш за все невеликий дерев'яний храм міг проіснувати до монголо-татарської навали. Проте це припущення досить гіпотетичне. Згадаємо, що хоча існують досить вагомні відомості про існування католицьких місій на Русі, досі вони не фіксувались археологічно. Вірогідно, причина у відзначеному вище змішаному характері церковного начиння та невеликих розмірах храмів і невеликій кількості парафіян в умовах православної країни. Не можна також не згадати, що, потрапивши на Русь, церковні "латинські" речі взагалі могли змінити призначення та використовуватись у повсякденному побуті. Так само, не виключена можливість, що фрагменти хоросів, свічники та інші бронзові вироби (практично всі зі слідами ушкоджень) могли бути зосереджені на городищі у якості сировини для ливарницького виробництва.

Таким чином, на сьогодні можна висловити декілька гіпотез, які пояснюють характер знаходження предметів церковного начиння на Княжій горі. Але кожна з них викликає певні зауваження. З упевненістю можна засвідчити лише час, коли предмети цієї категорії потрапили в культурний шар – момент загибелі городища під час монголо-татарської навали.

Література

1. Черненко Е.Е. Коллекция из раскопок на Княжей Горе в собрании Черниговского исторического музея // Тезисы Черниговской научно-методической конференции, посвящённой 90-летию Черниговского исторического музея. - Чернигов, 1986. - С.48-49.
2. Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. Кресты и образки. - К., 1900. - Вып. II.
3. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С.60,150.
4. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. - К., 1898. - №1328, С.24.
5. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С. 154.

6. Шаповалов Г. Корабли веры. - Запорожье, 1997. - С. 109.
7. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X -XIV вв.) - М., 1966. - С.58.- (САИ-Е1-57).
8. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С. 150.
9. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С.60, 82.
10. Кияшко А.Г. Давньоруські хороси XI - XIII ст. До історії вивчення освітлювальних приладів середньовіччя // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. - К., 2000. - С.65.
11. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. - К., 1898 - С.20, № 1030- 1048
12. Каталог украинских древностей коллекции В.В Тарновского. - К., 1898. - № 1329 -1330, С.24.
13. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С. 150.
14. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С.82 - 83.
15. Каргер М.К. Древний Киев. - М.-Л., 1958. - Т.1. - С.379.
16. Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XIII веков. - Л., 1971. - С.82-88.
17. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. - К., 1898. - № 649- 663, С. 17.
18. Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. - Т. XXXVI. -Табл. II, 29.
19. Церква Богородиці Десятинна в Києві. - К., 1996. - № 38-39 - С.158; № 69-71, С. 198.
20. Сапунов Б.В. Книга в России в XI - XIII вв. - Л., 1978. - С.67.
21. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. - К., 1968. - С. 50.
22. Бондарець О.Б. Княжа гора (історіографічний та стратиграфічний аспект) // Культурологічні студії. - К., 1999. - С. 165 - 193.
23. Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X - XIII веков. - Л., 1971. - С. 40 - 60.
24. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X -XIV вв.). - М., 1966. - С.69 – 70 - (САИ- Е1-57).
25. Бондар М.М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Подніпров'я. - К., 1959. - С.60 -63,65 - 72; Довженок В.Й. Древньоруські городища - замки // Археологія. - 1961. - Т. XIII. - С.95, 98,99, 103, 104.
26. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII - XIII веков. -К., 1980.-С. 143,147-150,162.
27. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII - XIII веков. -К., 1980.-С. 143,147-150,162.
28. Корзухіна Г.Ф. Русские клады. - М., 1959. - С. 128.
29. Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. - К., 1902. - Вип. V. - С.242 - 243.
30. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X -XIV вв.). - М., 1966. - С.68 – 70 - (САИ-Е1-57)
- 31.Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. - К., 1988. - С. 108 - 109.
32. Даркевич В.П. Поизведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X -XIV вв.) - М., 1966. - С.70 – (САИ- Е1-57)

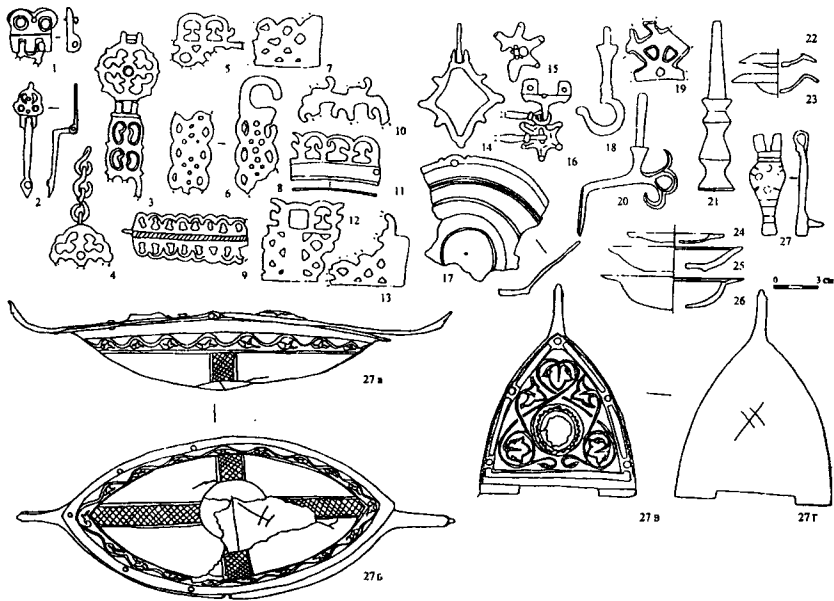

Рис.1. 1-14, 18, 19,27 – фрагменти хоросів,
 17 – фрагмент лампади, 15, 16 – розподільник ланцюгів
 для лампади, 20,21 – стрижні підсвічників, 22 - 26 – свічки,
 27 – ладанниця: а – вигляд з боку, б – вигляд знизу, в – кришка,
 верхня площина, г – кришка, нижня площина.

К вопросу об атрибуции серебряных изделий с клеймом “И.Е.З.”

До 90-х годов XX в. в музеях города Киева хранились единичные экземпляры серебряных изделий с клеймом “И.Е.З.” (рис.1). Такое явление можно было объяснить тем, что столичные музеи пополняли свои коллекции за счет закупок лучших образцов ювелирного искусства XIX начала XX веков. В связи с тем, что работы мастера “И.Е.З.”, не отличались оригинальностью исполнения, специалисты не обращали на них должного внимания.

Ситуация коренным образом изменилась в 1991 году, когда Украина объявила о своей независимости и вступила на путь создания самостоятельного государства. В это время была прекращена передача изделий из драгоценных металлов в Государственное хранилище СССР (Гохран). Многие произведения ювелирного искусства, изъятые на территории Украины, стали достоянием народа, так как направлялись в государственные музеи. Среди многообразия старинных предметов, задержанных таможенниками в 1993-1995 годах, были выявлены разнообразные по форме серебряные стаканчики, рюмочки, солонки, сахарницы с именником “И.Е.З.”. Эти изделия были переданы в Музей исторических драгоценностей Украины по решению Национальной комиссии по вопросам возврата культурных ценностей. К тому времени собрание музея уже располагало небольшой коллекцией серебряной посуды XIX века, поступившей из Киевского ювелирного завода. В 90-ые годы прошлого века Россия прекратила поставку золота и серебра в Украину, и в этой связи киевское предприятие решило компенсировать недостаток сырья за счет переплавки изделий, которые приобретались в ломбардах и скупках. Однако в посылках, поступавших на завод из разных регионов Украины, наряду с драгоценным ломом находились и целые старинные предметы, представлявшие художественную и историческую ценность. Благодаря своевременному вмешательству Пробириной Палаты и Министерства культуры Украины, удалось приостановить переплавку антикварных произведений и отобрать

наиболее интересные образцы посуды в Музей исторических Драгоценностей Украины. Среди них оказались и работы монogramмиста “И.Е.З.”.

Любители антикварных произведений хорошо знакомы с произведениями этого мастера, специализировавшегося на изготовлении серебряной посуды. В 90-ые годы XIX века ассортимент изделий с именником “И.Е.З.” был достаточно разнообразным. Ориентируясь на вкусы среднего класса покупателей, неизвестный мастер изготавливал серебряные рюмочки, бокалы, солонки, ножи, вилки и другие столовые предметы. Характерной чертой украшения изделий стала лубочная манера передачи сюжетных композиций, получившая популярность в декоративно-прикладном искусстве России. На многих предметах можно было увидеть миниатюрные сельские домики, обрамленные стилизованными листьями; изогнутые веточки, ромбы. Как правило, композиции помещались в фигурные, чередующиеся клейма, составленные из мелких штрихов, которые располагались двумя параллельными рядами. Незамысловатый гравированный рисунок, выполненный с трогательной непосредственностью, выразительно смотрелся на полированной глади металла. Причем, один и тот же сюжет повторялся как на серии серебряных изделий, так и на позолоченных.

Кроме именника серебряника “И.Е.З.”, на столовых предметах имелось пробирное клеймо города Киева с изображением архистратига Михаила с мечом и щитом (рис.2). Возможно, что именно по этой причине произведения мастера “И.Е.З.” были отнесены к киевским работам [1,с.166, № 616].

Однако различные архивные документы, включая списки серебряников XIX века, дневники фабричных инспекторов, периодически обследовавших мастерские Киева, опровергают такую точку зрения. До сих пор не выявлен ни один киевский ювелир с инициалами “И.Е.З.”, творчество которого припадало бы

конец XIX начало XX вв. В тоже время, появление значительного количества серебряной посуды с именником “И.Е.З.” свидетельствует о ее серийном производстве, а не единичном исполнении.

По статистическим данным на территории Киевской губер

нии в XIX в. было зарегистрировано два ювелирных предприятия: Иосифа Абрамовича Маршака в Киеве и Израиля Еселевича Заходера в Бердичеве.

Совпадение инициалов владельца бердичевской фабрики серебряных изделий (ИЕЗ) с инициалом мастера “И.Е.З.” дает основания полагать, что этот инициал принадлежал Израилю Еселевичу Заходеру. Правильность такой дешифровки клейма подтверждается данными архивных документов и статистическими публикациями конца XIX начала XX веков, в которых встречается сокращенное написание имени фабриканта “Изра. Есел. Заходер”.

В пользу данной версии говорит также анализ годовых клейм на серебряных изделиях мастера “И.Е.З.”, которые полностью совпадают с хронологическими рамками работы предприятия Заходера.

В иерархии знаменитых ювелиров Российской империи Израилю Заходеру отведена скромная роль. В настоящее время имя его практически забыто, а богатое наследие до сих пор относится к разряду неизвестных. Однако во второй половине XIX века изделия фабрики Заходера пользовались спросом не только в России, но и за рубежом. Скупые статистические сведения свидетельствуют о том, что на территории Киевской губернии это предприятие занимало лидирующие позиции в производстве и реализации изделий из серебра.

Судя по архивным документам, фабрика Израиля Еселевича Заходера была открыта в 1851 г. Она находилась в деревянном доме, расположенном во второй части города Бердичева, по улице Белопольской. По данным анкет, заполненных владельцем во второй половине XIX века, ежегодно на предприятии трудилось от 25 до 35 рабочих.

В отличие от знаменитого киевского ювелира Маршака, который специализировался на изготовлении высокохудожественных произведений из драгоценных металлов, Заходер выпускал серебряную посуду, которая была рассчитана на массовый сбыт. Несмотря на то, что продукция этой фабрики не отличалась высоким уровнем исполнения, тем не менее, она пользовалась значительным спросом у покупателей. Причина успеха заключалась в низких оптовых ценах на изделия. Например, цена товара

без акциза составляла 4,5 коп, за каждый золотник.

Заполнив местный рынок недорогой серебряной посудой, Израиль Заходер начал активно осваивать новые регионы сбыта. Известно, что он экспортировал товар в Польшу, Австрию и Турцию. По данным за 1898 г. фабрикант отправил в Австрию свыше 10 пудов серебряных столовых предметов [2].

Вследствие постоянного расширения объемов производства на фабрике И.Е.Заходера, а также в результате постоянного увеличения числа ювелирных мастерских в Бердичеве, Министерство Финансов приняло решение открыть в этом городе пробирное учреждение [3].

До 1898 г. ювелиры Бердичева и уезда были обязаны производить клеймение золотых и серебряных изделий в киевском окружном пробирном управлении, что создавало им определенные неудобства в работе, связанные с постоянной пересылкой товара.

Помимо изделий и сопроводительных документов, владельцы мастерских посылали в пробирное учреждение подлинные образцы именных клейм, с которых снимались оттиски, регистрировавшиеся в специальном журнале. По Уставу 1896 года в Бердичеве вводилась должность губернского пробирера. В различных справочных изданиях, посвященных производству золотых и серебряных изделий в России на рубеже XIX и XX веков, упоминаются фамилии пробиреров Гавриила Кириллова, Петра Тихонова, Александра Шульца. В декабре 1898 года к Бердичевскому пробирному учреждению были присоединены ювелирные мастерские города Житомира и уезда.

Значительных успехов фабрика купца 2-ой гильдии И.Е.Заходера достигла в конце XIX века. По статистическим данным за 1899 г. на предприятии числилось 35 человек, причем, большая часть из них были выходцами из других городов. В связи с тем, что на фабрике сверхурочные заказы не производились, рабочий день не превышал 11 часов, оплата труда составляла 1 руб. 20 коп. в день [4]. На предприятии был установлен один керосинный двигатель, мощностью в 6 лошадиных сил. В 1899 году на фабрике Заходера было выработано 40 пудов серебряных изделий на сумму 26000 руб. В частности, было изготовлено 20000 стаканов, 10000 рюмок, 500 подносов, 1000 ложек, 500 вилок,

100 графинов [5]. Несмотря на значительные объемы производства и разнообразие выпускаемой продукции, владелец остался недовольным результатами работы своего предприятия. Он подсчитал, что в течение года прибыль была незначительной из-за отсутствия постоянных заказов.

Следует отметить, что во второй половине 1899 года некоторое сокращение производства золотых и серебряных изделий наблюдалось на всей территории Киевской губернии. Причина такого явления объяснялась общим уменьшением торговых оборотов, вызванных недостатком заказов [6].

Документальные источники свидетельствуют о том, что Заходер уделял значительное внимание не только расширению ассортимента изделий, но и его оформлению. Отдавая дань моде, фабрикант стремился привнести оригинальные детали декора в простые по форме предметы. Архивные источники знакомят нас с информацией о том, что мастера предприятия заполняли гладкую поверхность посуды гравированным орнаментом. До наших дней сохранились данные о расценке труда граверов на фабрике Заходера. Известно, что в 1902 г. рабочие получали за гравировку золоченых предметов по 48 коп. за фунт металла. Гравировка матового серебра стоила вдвое дороже. Золоченые ложки и вилки оплачивались из расчета 75 коп., подносы, корзинки, подставки, бокалы и ведра оценивались по 1 руб. 32 коп. за фунт металла [7].

В начале XX века на фабрике Заходера заметно улучшилось качество продукции, возрос уровень художественного оформления. Эти благоприятные перемены позволили владельцу участвовать в различных выставках. Известно, что в 1901 г. фабрика Заходера была награждена золотой медалью на выставке в Нежине. В том же году предприятие получило большую серебряную медаль на сельскохозяйственной выставке в Киеве. В 1903 г. Заходер экспонировал лучшие образцы изделий на I Международной художественной выставке металла и камня в Петербурге, где был отмечен похвальным отзывом [8].

Обилие информации о постоянном наращивании объемов производства на предприятии Заходера вызывает вполне закономерный вопрос о судьбе его наследия. Сохранилось ли оно до наших дней, или бесследно исчезло?

Знакомство с письменными источниками и архивными документами XIX века позволили соотнести изделия бердичевского фабриканта Израиля Еселевича Заходера с анонимными работами монограммиста "И.Е.З." Такое прочтение именника подтверждается не только временными рамки работы предприятия, но также изменением клейма после 1907 года (рис.3). Появление именника "Н И.Е.З." (наследники "И.Е.З.") объясняется тем, что в июле 1907 г. Израиль Заходер умер, [9] а фабрика перешла во владение его зятя, Гирша Абрамовича Равкина [10].

Во многих изданиях, посвященных развитию ювелирной промышленности в Российской империи, Равкин значился владельцем фабрики серебряных изделий в Бердичеве. Вполне вероятно, что в начале своей трудовой деятельности Гирш Равкин был хозяином небольшой мастерской, в которой изготавливались стаканчики, стопки, рюмки и другие столовые предметы. Об этом свидетельствуют данные губернского пробирера за 1903 г. В своем отчете он упомянул фамилию Равкина наряду с другими производителями серебряной посуды. В частности, пробирер указал, что в Бердичеве находилось 58 мастерских, которые выработали за год 213 пудов 34 фунта 1 золотник серебряных изделий. При этом, в документе отмечалось, что большая часть этой продукции была выполнена на предприятиях Заходера (174 пуда 31 фунт 2 золотника), Равкина (13 пудов 27 фунтов 39 золотников) и Принкевича (19 пудов 22 фунта 29 золотников) [11].

Возможно, что дальнейшее исследование подтвердит правоту версии о том, что именник "Г.Р." на серебряных изделиях начала XX в. принадлежал Гиршу Абрамовичу Равкину. [12]

Удачная женитьба Равкина на дочери известного бердичевского фабриканта Заходера способствовала его дальнейшей карьере. Из владельца небольшой мастерской, он становится руководителем производственного отдела, а после смерти тестя возглавляет фабрику серебряных изделий.

Последующий период развития фабрики Заходера-Равкина был отмечен неуклонным ростом производства. По данным за 1910 г. на фабрике был установлен один двигатель, мощностью в 10 лошадиных сил. За год было изготовлено столовых предметов на сумму 128000 руб. [13] В 1914 г. число рабочих на предприятии увеличилось с 30 до 40 человек, но несмотря на это выпуск

серебряной посуды сократился до 120000 руб. [14]. Причина снижения объемов производства объяснялась финансовыми трудностями, возникшими с началом войны [15]. В отличие от многих киевских мастерских, которые во время войны получали большие доходы от продажи ювелирных изделий, мастерские Бердичева терпели значительные убытки.

Сопоставление информации о фабрике Заходера-Равкина с кругом произведений серебряника-монограммиста “И.Е.З.” вызывает вполне закономерный вопрос: почему на столовых предметах с этим именником встречается герб г. Киева (изображение архангела Михаила с мечом и щитом), а не герб г. Бердичева?

Это можно объяснить тем, что до 1898 года ювелиры Бердичева производили клеймение драгоценных предметов в киевском пробирном управлении. К тому же, следует учесть, что в течение длительного времени Бердичев не имел собственного герба. Несмотря на то, что этот город еще в 1844 году перешел в ведомство Киевской губернии, в силу различных обстоятельств местные власти не смогли разработать для него проект герба. До начала XX века многие учреждения Бердичева неофициально использовали печати с гербом Махновки [16].

Этот небольшой городок ранее был центром Бердичевского уезда и славился ткацкими фабриками. Его герб состоял из двух частей. В верхнем поле помещалось изображение архангела Михаила, а в нижнем – ткацкие предметы, сложенные крест на крест. Примечательно, что изображение архангела Михаила в верхней части герба было идентично его изображению на гербе г.Киева [17].

После открытия пробирного учреждения в Бердичеве некоторые мастера по-прежнему продолжали производить клеймение изделий в губернской столице. В этой связи неудивительно, что на изделиях Заходера можно было увидеть клеймо киевского окружного управления с инициалами управляющих Александра Казимировича Выржаковского, Льва Фридриховича Олекса, Анатолия Аполлоновича Арцыбашевского. Приверженность владельцев предприятия к киевскому пробирному управлению была вызвана перенасыщением местного рынка фабричной продукцией. Факты свидетельствуют о том, в начале XX века существовала необычайно сильная конкуренция среди ювелиров. В поисках

новых рынков сбыта они стремились вывозить товар за пределы губернии. Поэтому, часть предметов из драгоценных металлов клеймилась в тех пробирных управлениях, которые находились поблизости от места реализации. Известно, что киевский ювелир Маршак периодически направлял небольшие партии золотых и серебряных изделий в Москву, где и производил их клеймение. Об этом, в частности, свидетельствуют столовые предметы фирмы Маршака, на которых имеется московское клеймо с инициалами управляющего окружного пробирного управления Ивана Сергеевича Лебекина.

Разнообразный ассортимент продукции Заходера, доступность для разных групп покупателей, способствовали ее распространению по всей территории Российской империи. Судя по отчетам управляющего киевского пробирного округа, владельцы ювелирных мастерских г.Бердичева, в том числе и Заходер, вывозили дешевые золотые кольца, серьги, столовую посуду в западные районы России – в Варшаву, Вильно, Двинск. Информация об экспорте продукции Заходера в Польшу подтвердилась серебряными предметами, которые были изъяты украинскими таможенниками в 1993-1995 годах. Так, на сахарнице из собрания Музея исторических драгоценностей Украины (МИКУ, Инв.№ ДМ-8413) имеется именная фабрики – “И.Е.З.”, пробирное клеймо с инициалами пробирера С.О. и датой – 1893, клеймо г.Киева – изображение архистратига Михаила с мечом и щитом. Кроме этого, на изделие поставлено клеймо г. Варшавы (рис.4). В центре щитка овальной формы изображена женская головка, обращенная влево, в платке, завязанном сзади. По обе стороны от нее вырезана цифра “2”, означающая, что изделие изготовлено из серебра и латинская буква “W” – шифр пробирного учреждения в Варшаве [18]. Кроме данного клейма, на сахарнице стоял знак ломбарда на серебряные предметы – голова совы в фигурном щитке (рис.5). Наличие этого знака свидетельствует о долговременном нахождении серебряного предмета в Польше.

Помимо вышеуказанных регионов, продукция Заходера была конкурентноспособной и в Австрии. Экспорт столового серебра в эту страну подтверждается вещественными источниками. Судя по клейму на привозной товар, поставленному на серебряный кубок из собрания Музея исторических драгоценностей

Украины (МИКУ, Инв. № ДМ-8362), Заходер продолжал вывозить изделия своей фабрики вплоть до революции (рис.6).

Таким образом, наличие клейм на импортный товар еще раз подтвердило данные архивных документов об экспорте посуды, изготовленной на предприятии Заходера в Польшу и Австрию.

История создания фабрики серебряных изделий Заходера в Бердичеве, хронологические рамки ее деятельности, характер специализации производства и особенности художественного оформления столовых предметов убеждают в правильности прочтения именника “И.Е.З” как клейма фабриканта Израиля Еселевича Заходера.

Литература

1. Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV-XX вв. - М., 1983.-С.166, № 616.
2. Государственный архив киевской области (ГАКО), Ф. 804, Оп. 1, Д. 2377, Л.120.
3. ГАКО, Ф. 804, Оп. 1, Д. 2377, Л.118-119.
4. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (ЦГИАУ), Ф. 575, Оп. 1, Д. 107, Л.13.
5. ГАКО, Ф. 804, Оп. 1, Д. 2448, Л.529-530.
6. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 г. -К,1900.- С.38.
7. ЦГИАУ, Ф. 574, Оп. 1, Д. 332, Л.5.
8. ЦГИАУ, Ф. 5744, Оп. 1, Д. 1274, Л.25.
9. ЦГИАУ, Ф. 574, Оп. 1, Д. 332, Л.9
10. ЦГИАУ, Ф. 574, Оп. 1, Д. 1022, Л.10.
11. ГАКО, Ф. 804, Оп. 1, Д. 2603, Л.2.
12. Постникова-Лосева М.М Золотое и серебряное дело XV-XX вв. - М., 1983.- С.165, № 605-608.
13. Список фабрик и заводов России. - М., С-Петербург, Варшава, 1910.-№ 8520
14. ЦГИАУ, Ф. 575, Оп. 1, Д. 181, Л.156.
15. ГАКО, Ф. 804, Оп. 3, Д. 143, Л.62.
16. Гречило А. Українська міська геральдика. - Київ-Львів., 1998. -С.97-98
17. Панченко В. Міські та містечкові герби України. - К., 2000.-С. 35
18. International Hallmarks on silver collected by 1985. - Paris. - P.455, a 330, 331.

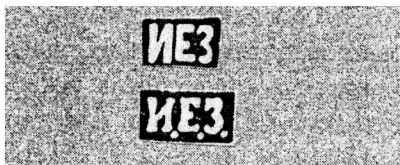

Рис.1

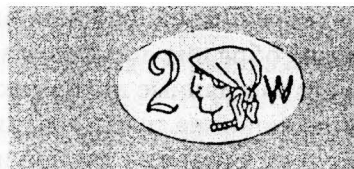

Рис.4

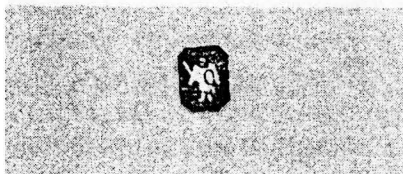

Рис.2

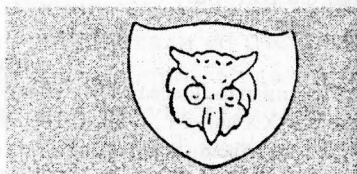

Рис.5

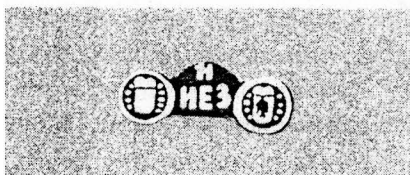

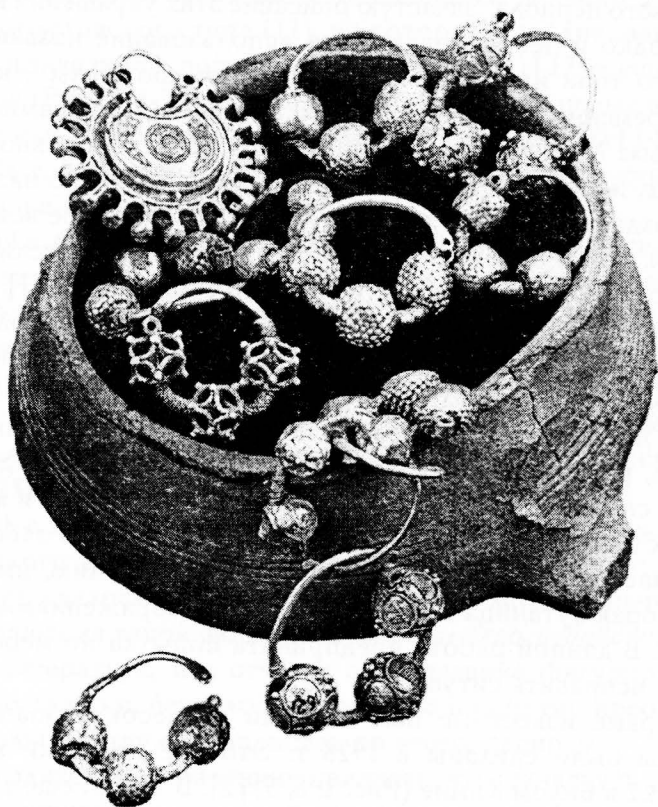
Рис.3

Рис.6

Клейма мастера Заходера И.Е.

*Археологічні та історичні
дослідження*

Подвески белогородовского типа

Среди украшений эпохи поздней бронзы нередко попадаются височные подвески достаточно сложной формы, которая повторяется на разных памятниках и относится исследователями к нескольким культурам позднебронзового периода. Зачастую описание этих украшений настолько громоздко и неоднозначно, что использование названия конкретного типа или, например, словарной формулы – краткой и одновременно достаточно ёмкой, представляется намного более удобным. Хотя иногда названия типов, даже уже давно употребляемые, используются исследователями явно не по назначению, что создаёт изрядную путаницу. Так, в литературе встречаются случаи, когда очевидные подвески, а также подвески белогородовского типа называются почему-то S-овидными [1]. Поэтому более строгое определение типов совершенно необходимо.

Подвесками белогородовского типа называют обычно бронзовые украшения выполненные из тонкой, свитой в плоскую спираль проволоки, один конец которой закручен в спиральный щиток, расположенный внутри основной спирали, а другой конец – снаружи основной спирали – либо закручен в маленький щиток в противоположную сторону, либо просто заострен.

В настоящее время в литературе, к сожалению, имеет место некоторая путаница в иллюстрациях с изображениями этих подвесок. В данной работе предпринята попытка по мере возможности исправить ситуацию.

Первые известные нам находки подвесок указанной выше формы были сделаны в 1928 г. Это две подвески найденные в погр.2 в Белом Камне (Рис. 1: 8, 9) [2]. В 1928 г. ещё две подвески, из которых одна не сохранилась, поступили в фонды Подольского музея в Тернополе из Гончаровки (Рис.1: 17) [3]. В 1930 г. была найдена подвеска в погр.35 на участке А могильника Кичкас (Рис.1: 20) [4].

В 1950 г. была найдена подвеска на могильнике у с.Бобрица (Рис. 1: 13) [5]. В 1953 г. найдена подвеска на поселении Собковка (Рис. 1: 16) [6]. В 1954 г. в погребении на могильнике Игрень

Подкова обнаружены две подвески (Рис. 1: 10,11) [7], а позже А.В.Бодянский передал несколько вещей из другого погребения, среди которых была ещё одна такая подвеска (Рис. 1: 12) [8]. На поселении хут.Гай на поверхности была найдена фрагментированная подвеска, изображения которой нам пока найти не удалось [9].

В 1962 г. найдены две подвески в погр. 1(187) могильника Компанийцы (Рис. 1: 18, 19) [10]. В 1963-68 годах А.В.Бодянским в погребениях Верхнехортицкого могильника найдено 15 подвесок белогрудовского типа (11), из которых опубликованы только 2 – с привязкой к погребению (Рис.1: 21, 22) [12] и ещё 5 – без привязок (Рис. 2: 1-5) [13]. В 1967 г. найдены две целые подвески – на размывах у с.Великая Андрусовка (Рис. 2: 6, 7) [14].

В 1976 г. были обнаружены две подвески в погр.3 курганного могильника Соколово (Рис. 1: 14, 15) [15].

В 1984 г. была найдена оплавленная подвеска на могильнике у с.Кириевка (Рис.1: 26) [16]. В 1986 г. повреждённая подвеска обнаружена в погребении в Машурове (Рис.1: 24) [17]. В 1986-89 гг. при раскопках Гордеевского могильника были найдены 7 таких подвесок (к.3-рис.1: 5; к.6-рис.1: 1; к.14-рис.1: 2; к.16-рис.1: 3; к.24-рис.1: 4; к.26-рис.1: 6-7) [18]. В 1989 г. у с. Веремеевка на поверхности найдена подвеска с обломанной внешней спиралью (Рис.1: 25) [19].

В 1998 г. в разрушенном обвалом погребении обнаружена подвеска такого типа на могильнике Балка Пушина (Рис.1: 23) [20].

Нам не удалось проследить, кто и когда впервые начал называть украшения такой формы *подвесками белогрудовского типа*, но и в литературе, и в отчётах это название фигурирует уже довольно давно и, безусловно, известно и понятно преобладающему большинству специалистов по этому периоду.

Приходится, к сожалению, признать, что, зачастую, исследователи слишком смело относят незначительные фрагменты проволочных спиралей к определённому типу изделий. Для большей объективности в настоящей работе использованы только те подвески, сохранность которых (хотя бы по прорисовкам) позволяет их типологизировать наверняка.

Нам известно 34 подвески белогрудовского типа (не считая 8 неопубликованных с Верхнехортицкого могильника) с 16 памят-

ников, расположенных на территории Украины. Из этих вещей полностью или почти целыми являются 18 изделий, на основании анализа которых мы можем сделать вывод, что подвески белогородовского типа по своей форме явно делятся на несколько групп.

Вариант 1. Подвески с двумя щитками. Выполнены обычно из трёх витков основной спирали, 3-4 витков внутренней и 1,5-2 витков внешней.

а) внутренняя спираль примыкает к основной с той же стороны, что и внешняя.

б) внутренняя спираль примыкает к основной с противоположной стороны.

Вариант 2. Подвески с внутренней и основной спиралями и заострённым внешним концом.

Больше всего представлено двуспиральных подвесок (вариант 1): 14 штук. Из них только у двух внутренняя спираль расположена противоположно внешней (Рис. 1: 8, 21). Подвески с заострённым внешним концом (вариант 2) представлены тремя экземплярами (Рис. 1: 1, 9; 2: 5).

Размеры подвесок неодинаковы. Самая крупная из известных целых подвесок белогородовского типа происходит из Гончаровки ($d=6,5-6,7$ см). Количество витков у неё также самое большое (4-5 об. внутренней спирали, 4 об. основной и 3 оборота внешней спирали). Чуть меньше размеры двуспиральной подвески из Белого Камня ($d=6,3$ см). Ещё меньшие размеры у повреждённой подвески из Бобрицы, но, принимая во внимание то, что при сохранившихся только двух оборотах основной спирали её диаметр равен 4,7 см, а также большое количество витков внутренней спирали – 8 об., – можно предположить, что эта подвеска тоже была довольно крупной. Целая подвеска из Собковки имеет диаметр 4,5-4,8 см (по прорисовке). Значительно меньше изделие из Соколово ($d=4,2$ см). Примерно таких же размеров 4 целые подвески из неопределённых погребений Верхнехортицкого могильника ($d=3,9-4,1$). Ещё меньше подвески из Игрень Подковы-3, п. 1 ($d=3,6-3,8$ см). Самые маленькие размеры у подвесок из Гордеевки от 2,5 до 3,3 см. Диаметр сечения проволоки у подвесок белогородовского типа 0,1-0,2 см. Отметим, что среди целых подвесок только два экземпляра имеют всего лишь 2 обо-

рота основной спирали (возможно, они были переделаны после поломки (?)).

В основном, подвески белогрудовского типа изготовлены из бронзы. Отдельную группу составляют подвески из Гордеевского могильника. Это единственный памятник, на котором эти украшения не бронзовые: из 7 подвесок рассматриваемого типа – 5 золотых и две серебряных.

За редким исключением (Гончаровка, Собковка, Веремеевка), подвески белогрудовского типа были найдены в погребениях. В погребальном уборе они присутствуют как в паре с аналогичными подвесками (в 6 случаях, из них в одном – разных вариантов), так и в комплексе с другим типом височных колец – многоспиральных (в 9 случаях, причём многоспиральных колец-подвесок почти всегда больше – от 2 до 6 штук). Диаметры подвесок в парах не обязательно равны, а в комплексах с многоспиральными кольцами диаметры подвесок белогрудовского типа всегда больше.

В ранней литературе большинство подобных украшений считались принадлежностью причёски [21]. В дневнике В.Н.Даниленко пишет: “Между двумя внешними оборотами и внутренним щитком.. – пространство для захвата волос”. На наш взгляд подобное назначение этих изделий представляется сомнительным. Позже их начали называть височными кольцами или подвесками, что, скорее всего, более правильно. Нам известно местонахождение в погребениях 8 изделий (из 5 погребений), и все они локализируются возле головы. В Машурове, например, подвеска была обнаружена на левом виске черепа и оставила там окисел. Таким образом, есть основания предположить, что подвески белогрудовского типа являлись украшением височных частей головного убора, возможно, они крепились на лентах. Можно согласиться с предположением Л.С.Клочко [22], что наличие-отсутствие подвесок, их расположение или количество, возможно, свидетельствовало о принадлежности женщины к определённой возрастной группе, социальном статусе (замужем она или нет, родила ли уже первенца и т.п.) или, может быть, несло какую-либо другую знаковую нагрузку.

Подвески белогрудовского типа относят к нескольким культурам: лебедовской, белогрудовской [23], белозёрской [24], ран-

невысоцкой [25] и датируют XI-VIII вв. до н.э. [26], рубежом II-I тыс. до н.э. — началом I тыс. н.э. [27], IX-VIII вв. до н.э. [28], VII в. до н.э. [29]. На Гордеевке В.И.Клочко выделяет 4 хронологических горизонта. Погребения, в которых найдены подвески белорудовского типа, относятся к двум первым горизонтам Hord.I (BB-BD/1500-1300 v.Chr.: к.6, 24, 26), и Hord.II (BD-НаА./1300-1200 v.Chr.: к.3, 14, 16) [30].

Картографирование памятников с подвесками белорудовского типа показывает два локальных скопления: в Лесостепном Побужье и долине среднего и нижнего Днепра (Рис.2:8).

Памятники бассейна Южного Буга располагаются на реках второго и третьего порядка, занимая компактную территорию. Именно здесь находится Гордеевка — наиболее ранний памятник с подвесками такого типа, датируемыми не позднее 1200 BC. Следует обратить внимание, что в курганах поздних горизонтов Гордеевки (1200-1000 BC) подобные украшения не найдены. Поэтому, остальные памятники этого скопления (Белый Камень, Машуров, Собковка), вероятно, также следует относить к периоду до 1200 BC.

В отличие от Побужья, в Поднепровье памятники с подвесками белорудовского типа расположены преимущественно вдоль долины Днепра (река первого порядка), в его среднем и нижнем течении. Эти памятники относятся исследователями к белозерской (Компанийцы, Гай, Соколово, Игрень-Подкова, Кичкас, Верхняя Хортица, Балка Пушина), белорудовской (Веремеевка, Великая Андрусовка), лебедовской (Бобрица) культурам. На основании сопутствующих артефактов, эти памятники могут быть датированы периодом 1200-1000 BC. Отметим, что все памятники этого скопления расположены непосредственно по Днепру — традиционной транспортной коммуникации (отрезок пути “из варяг в греки”). На древней транспортной артерии, в среднем течении Десны, (участок пути в направлении Поволжья) расположена и Киреевка (поздний этап сосницкой культуры).

Гончаровка расположена практически на водоразделе бассейнов Днестра, Западного Буга и Припяти. Подвеску из Гончаровки называют обычно ранневысоцкой [31], мотивируя это тем, что она была найдена на могильнике высокоцкой культуры у с.Гончаровка.

Но подробности её находки, в т.ч. и точное место, никому не известны. В музей она передана через Староство Злочева (райцентра) и учреждением во Львове (!), вероятно, с некоторой привязкой к Гончаровке [32]. Кем и где конкретно она была найдена, где и как долго хранилась ранее, как попала в организации, передавшие её в музей – неизвестно. Даже если она действительно была найдена возле с.Гончаровка, нет никаких данных считать её происходящей именно из висоцкого могильника. Тем более, что ни в одном из многочисленных погребений известных висоцких могильников такие украшения не были найдены. Вероятнее всего, эту подвеску следует датировать более ранним периодом.

Бронзовые украшения со спирально-щитковыми формами широко распространены на памятниках среднего-позднего бронзового века Центральной Европы, Польши, Правобережной Украины и являются фоновым типом [33] для многих культур, связанных с Карпатским очагом культурогенеза. Однако прямые аналоги подвескам белогородовского типа нигде за пределами Украины не известны.

Из всего вышесказанного следует, что центром распространения, а, возможно, и производства подвесок белогородовского типа явилось Лесостепное Побужье. Здесь они являются локальным типом артефактов и отсюда распространяются как новая “мода”.

На остальных территориях Украины (Среднее и Нижнее Поднепровье, Подесенье, Поднестровье) эти украшения, показывают направление древних коммуникаций, не удаляясь от них вглубь культурных массивов. Здесь их можно рассматривать в качестве локально-векторных типов артефактов, привнесённых вследствие разного рода связей с Побужьем.

Литература

1. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. - К., 1982/ - с.130.; Баран В.Д. Скарби VI-VIII ст. Анти чи Русь?// Археологія.- 1998 - №1 -С.18, рис.2.
2. Макаревич М.Л. Археологічні дослідження в с.Білий Камінь// Трипільська культура.- К., 1941 - с.461-467, рис. 23-25.
3. Sulimirski T. Kultura wysocza.- Krakow, 1931. - s. 96, tabl.XXV: 21.
4. Мартенс Г.Г. Археологические находки в среднем протоке Днепра на Днепро-строе, 1930 г.// НА ИА НАНУ, архив Смоличева П.Г., папка № 65. - с.9-10; табл. VII; Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье..., с.130.
5. Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобриського типів на Київщині в 1950 р.// НА ИА НАНУ.- ф.експ. N2144 - №1950/1г. с. 33-34, 38-39; дневник № 3. - с.29-34; Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобриського типів на Київщині в 1950 р.// АП УРСР.- 1956.- Т.6- С.16; Т.XVIII: 8.
6. Березанська С.С., Тітенко Г.Т. Нові розкопки пам'яток білогородського типу / Археологія.- 1954.- Т.9- С.125, рис.3,4.
7. Бодянский О.В. Короткий звіт за археологічні відкриття і дослідження в Надпоріжжі за 1954 р.// НА ИА НАНУ, №1954/11, ф.експ. №2185-2186, с.17-18, табл. I: 3,4; Щоденник за 1954, с.153-155.
8. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье..., с.75, рис.26: 12.
9. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье..., с.78.
10. Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі// Археологія.- 1972-№6- С.70-72, рис.2: 4-5; Шарафутдінова И.Н. Степное Поднепровье..., с.78, рис.26:5.
11. Автор выражает благодарность В.В.Отрощенко за предоставленную информацию.
12. Отрощенко В.В. Белозерская культура// Культуры эпохи бронзы на территории Украины.- К., 1986, с.129, рис.39:6,7.
13. Попандопуло З.Х. Верхнехортицкий могильник белозёрского времени// Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999, с.209-211, рис.1.
14. Бокий Н.М. Отчет об археологических исследованиях в Кировоградской области, проведенных Кировоградским краеведческим музеем в 1967 г. // НА ИА НАНУ.- №1967/81; ф.експ. №5055-5056, табл. XII, 3,4.
15. Ромашко В.А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье// Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.- Днепропетровск 1978, с.70-76, табл.1: 5.
16. Черненко А.Е., Научный отчет об археологических раскопках на поселении с.Киреевка Сосницкого района Черниговской области.// НА ИА НАНУ № 1984 /139, с. 17, 19, 43, рис. IX; Черненко О.Є. Розкопки поблизу с.Киріївка Чернігівської області// Археологія.- 1990-№2-С.126-127.
17. Автор выражает благодарность С.Н.Рыжову за предоставленную информацию.
18. Berzanskaj S.S, Klocko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka.- München, 1998
19. Телегин Д.Я., Балакин С.А., Константиnescу Л.Ф. Отчет об археологических исследованиях в зоне размыва Кременчугского водохранилища // НА ИА НАНУ.

№1989/15-б; ф.експ. №23736-23738, с.10, рис.2: 6.

20. Антонов А.Л. Грунтовый могильник белозерской культуры Балка Пушина// АБУ 1997-1998 рр.-К., 1998, с.51, рис.1, 3.

21. Макаревич М.Л. Археологічні досліді у с.Білому Камні 1928 р. Рукопис, 1937 р. //НА ІА НАНУ Ф.12, папка № 79, с.20-24.; Макаревич М.Л. Археологічні досліді у с.Білому Камні в 1928 р. Короткий попередній звіт. //НА ІА НАНУ, ВУАК 202/46, Дневник, с.24; Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.// АП УРСР.- 1956.- Т.6 - С.16.

22. Клочко Л.С. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур// "Тризна" - system kultury cy intelektualny proces. - Poznan, 1998, s.333

23. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.- К., 1982, с.78.

24. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье..., с.74-75.

25. Sulimirski T. Kultura wysocka.- Krakow, 1931. - s.140

26. Березанская С.С. Северная Украина ..., с.79; Канивец В.И. Вопросы хронологии высоцкой культуры// КСИА.- 1955.- С.94.

27. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье..., с.131.

28. Даниленко В.Н. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // НА ІА НАНУ.- №1950/1г ; ф.експ. №2144, с.34

29. Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.// АП УРСР.- 1956.- Т.6- С.16.

30. Klöckle V.I. Die Süd- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen Jahrtausend v.Chr// Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe.- München, 1998, S.343-351.

31. Sulimirski T. Kultura wysocka.- Krakow, 1931. - S.140; Березанская С.С. Северная Украина ..., с.88.

32. Sulimirski T. Kultura wysocka..., s.96.

33. Лысенко С.Д. Ареалы типов артефактов и динамика культурно-исторических процессов эпохи бронзы в Северной Украине // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія.- К, 1999.- С.117.

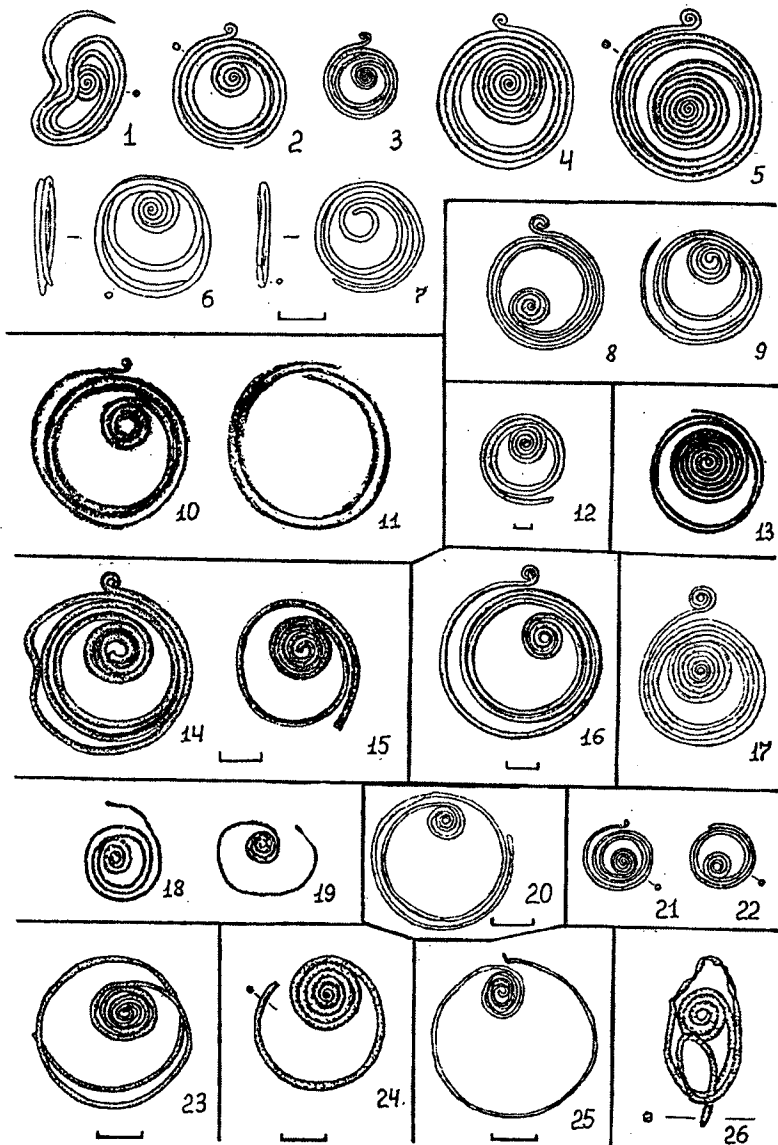
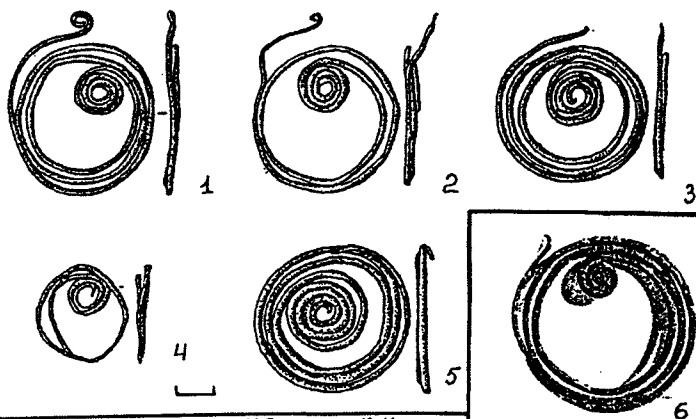

Рис. 1
Подвески белогородовского типа

● - 1 экз.	1-Гончаровна	7-Бобриня	13-Игреня
● - 2-3 экз.	2-Гордеевка	8-Веремеевка	14-Хортница
○ - 6-10 экз.	3-Большой Кичень	9-Андреевка	15-Кичкас
○ - 11-20 экз.	4-Собкавка	10-Коптяница	16-Банка
	5-Мошуров	11-Гай	Пушина
	6-Киреевка	12-Солоново	

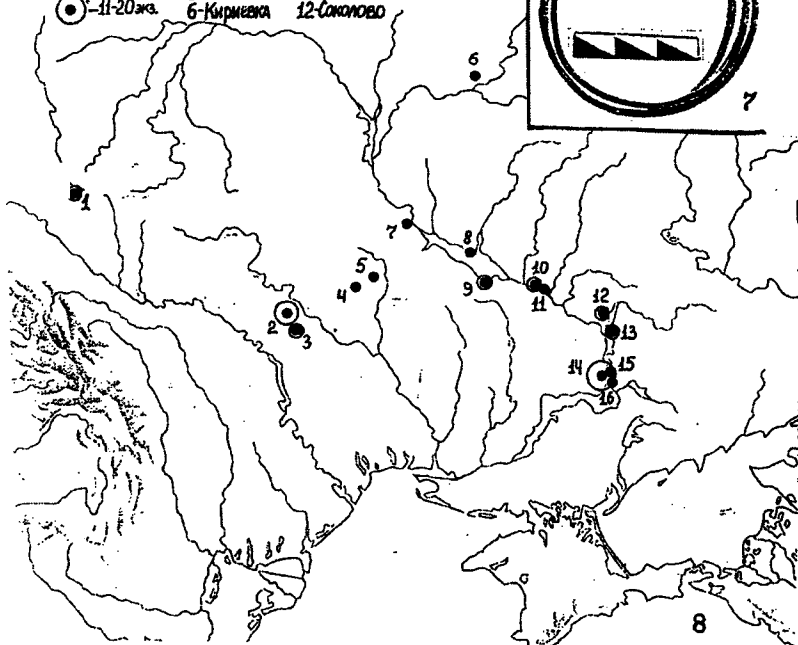

Рис.2
Подвески белгородовского типа

Окружение Братолюбовского кургана (скифские курганы у с.Ольгино)

В 1990 г. Херсонская археологическая экспедиция исследовала курганную группу у с.Ольгино – Братолюбовка Горностаевского района Херсонской области.

Курганы расположены на расстоянии в 4-5 км юго-западнее поселка Ольгино, южнее трассы с.Ольгино – ж/д станции Братолюбовка.

Исследованные курганы входят в систему скифских памятников V-IV вв. до н.э. Левобережья Днепра, локализуясь вдоль левых берегов современного Каховского водохранилища по возвышенным отрогам балок, уходящих радиально от старого русла Днепра в открытую степь на расстоянии 15-20 км. Такое географическое положение курганов обуславливается близостью исконных торговых путей, связывающих через переправы близ Каховки, ниже – у Херсона, выше – у бывших порогов Правобережье Днепра с морскими торговыми факториями в Крыму и на побережье Черного и Азовского морей в Северо-Западном Причерноморье и Северо-Восточном Приазовье.

Темой нашего сообщения являются результаты исследования скифских курганов №№ 1-3, входивших в окружение известного Братолюбовского кургана.

Разновысокие насыпи: от 0,4 м (к.№ 2) до 3 м (к.№ 3) были задернованы и не распахивались.

Структурной особенностью курганов № 1 и № 3 являлось наличие каменных крепид. В кургане № 1 диаметр крепиды достигал 26 м; в кургане № 3 – крепида кольцевидной формы шириной до 3 м окружала насыпь и имела диаметр около 28 м. Крепиды окружали кольцевидные рвы, имевшие проходы с востока и запада. В поперечном сечении рвы имели трапециевидную форму. Курган № 1 диаметром 27 м, ров шириной до 1 м, глубиной 0,5 м; в кургане № 3 диаметр 31 м, ширина рва до 2 м, глубина 1,0 м. Около проходов обнаружены остатки тризны в виде амфорного боя и костей животных. Всего исследовано

трех курганах 9 скифских погребений.

В кургане № 1 основное погребение № 7 было совершено в прямоугольной яме глубиной до 5 м от погребенной почвы. Погребения №№ 3, 4, 6 впускные, совершены в ямах с подбоем, а погребение № 5 – в катакомбе. Интересно половозрастное распределение погребений. Основное погребение № 7, ограбленное в древности, принадлежало, судя по сохранившемуся инвентарю (бронзовые наконечники стрел и пращевые камни) – мужчине.

Определенный интерес вызывает и погребальное сооружение – прямоугольная могильная яма 2,9х1,9 м, вдоль восточной стены которой находились известняковые вертикально поставленные камни, что не характерно для рассматриваемого региона.

Погребение № 3 впускное, принадлежало подростку, погребение № 4 – женщине, погребение № 5 в катакомбе мужское и погребение № 6 в яме в подбоем – мужское, по-видимому, наиболее позднее, впущенное в крепиду. Интересно женское погребение № 4. Здесь были найдены: чернолаковый канфар с графити на поддоне, красноглиняная амфора, кольцевидные круглые в сечении серьги из желтого металла, бронзовое зеркало дисковидной формы с рукоятью, бляшки из желтого металла прямоугольной формы. Для погребения № 5 (мужского) характерно наличие наступательного вооружения в виде наконечника копья, втоков, колчанного набора наконечников стрел.

Погребение № 1 в кургане № 2, основное и единственное, ограбленное еще в древности, представляет собой продольную катакомбу. Среди сохранившегося инвентаря были: серебряный браслет, чернолаковый канфар, наконечники стрел, бронзовая ворворка, костяная рукоять ножа со вставным железным лезвием (обломано), втулки железные (фрагментированные) от копий.

В кургане № 3 основное скифское погребение № 4 представляло собой катакомбу. Ограблено в древности. В заполнении камеры были найдены бронзовые наконечники стрел, пастовые бусы, серьги и бляшки из желтого металла. С определенной долей вероятности это погребение можно интерпретировать как мужское. В дальнейшем сюда было совершено подзахоронение № 3 через длинный дромос (до 5 м). Здесь же в дромосе были найдены двучленные железные удила с псалиями, бронзовый литой наносник, сделанные в виде стилизованной птичьей головы

с отверстием для продевания ремня костяные накладные пластины размерами 2,2х2,8 см, диаметр отверстия 0,9 см.

В дальнейшем в насыпь кургана №3 было впущено погребение №2, представляющее собой катакомбу и полностью ограбленное в древности.

Рассмотренные курганы №№1,3 можно интерпретировать как рядовые кладбища определенной группы скифского населения, функционировавшие достаточно длительный период времени: с начала по середину – последнюю треть IV в. до н.э.

Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области

За последнее десятилетие экспедициями Фастовского государственного краеведческого музея (ФГКМ), Национального педагогического университета (НПУ) им. М.Драгоманова, Областного отдела охраны памятников археологии в Вышгородском, Васильковском, Фастовском районах Киевской области выявлен ряд бронзовых вещей эпохи бронзы -- скифского времени. Приведем ниже описание вещей и памятников, на которых они были найдены.

1. ВЕЛИКАЯ БУГАЕВКА (Киевская обл., Васильковский р-н). Могильник эпохи бронзы, скифо-сарматского времени, черняховской культуры. Расположен в 4 км на запад от с.Великая Бугаевка и в 2 км на север от хутора Пески (предместье г.Васильков), между шоссеиной дорогой Васильков – Великая Бугаевка и воинской частью, на восточном склоне истока обводненной балки (левый приток р.Стugna). На протяжении 1994-2001 гг. памятник исследуется О.В.Петраускасом и Р.Г.Шишкиным. На памятнике выявлено 9 погребений эпохи бронзы, 1 – раннескифского времени. Среди находок – бронзовая булавка [1].

Булавка (Рис.1:4). Головка отломана, излом свежий. Длина сохранившейся части изделия 143 мм; диаметр иглы 3 мм, примерно от середины игла равномерно сужается к острию. В верхней части иглы, в 10 мм от края излома наблюдается утолщение до 4 мм, длиной до 13 мм; в сечении утолщение и верхняя часть иглы квадратные с сильно закругленными углами. Найдена примерно в метре на запад от погребения 89-а эпохи бронзы и на юг от раннескифского погребения 89, в культурном слое, на глубине 0,35 м. Уверенно отнести булавку к одному из упомянутых выше погребений не представляется возможным.

Булавки с утолщением в верхней части иглы известны на памятниках раннескифского времени. Подобные украшения имеют обычно гвоздевидную или грибовидную головку небольшого диаметра. По хронологической схеме Ф.Локса для булавок

Нижней Саксонии, булавки с расширением в верхней части иглы относятся к среднему-младшему этапу курганной культуры. [2]

2. КОЩЕЕВКА-1 (Киевская обл., Фастовский р-н). Поселение эпохи неолита, тшинецкой и милоградской культур. Расположено в 1-1,2 км на север от села, на левом берегу р.Унава в ур.Ханькивка. Культурный слой зафиксирован на краю мыса бортовой террасы, на площади 200х50 м. Находки скифского времени (керамика милоградского типа, наконечник стрелы) концентрируются в северной части поселения.

Наконечник стрелы (Рис.1:10). Бронзовый, трехгранный, с выступающей втулкой [3]. Может быть датирован 4-3 вв. до н.э. [4].

3. ЛИТВИНОВКА-1 (Киевская обл., Вышгородский р-н). Поселение эпохи неолита, средней, поздней и финальной бронзы, милоградской культуры, позднееримского и древнерусского времени. Памятник открыт А.В.Потельчаком. Поселение расположено на юго-западной окраине с.Литвиновка, между селами Литвиновка и Николаевка, на дюноподобном всхолмлении вдоль безымянного ручья (левый приток р.Козка – левый приток р.Ирпень). Площадь распространения находок 1000х300 м. Среди находок – бронзовая булавка и ажурная бляха [5].

Булавка с кольцевидной головкой (Рис.1:5). Конец иглы отломан, слом свежий. Длина сохранившейся части 48 мм (по сообщению автора находки изначальная длина достигала примерно 65 мм). Диаметр головки 15 мм. Отверстие каплевидной формы, размерами 9х7 мм. Игла подпрямоугольная в сечении, 4,5х3 мм, к концу равномерно сужается. Головка, видимо, первоначально была расклепана в пластину, а затем в пластине вырублено отверстие. Булавка находит широкие аналогии на памятниках с керамикой лебедовского типа [6].

Ажурная бляха (Рис.1:8). Диаметр изделия 21 мм. Основой является выпуклая пластина диаметром 15 мм, вокруг которой по кругу расположено 15 колечек диаметром 3 мм. Внешние стороны некоторых колечек обломаны, внутри трех сохранились литники. В центре пластины расположен усеченно-конический выступ, диаметром 4-5 мм, высотой 6 мм, украшенный вокруг оси двумя бороздками. На пластине вокруг выступа – 3 concentрических круга. Внутренняя сторона пластины вогнута, с петлей

в центре. Подобные ажурные (“кружевные”) украшения характерны для памятников подгорцевского типа [7].

4. МАЛАЯ СШЕТИНКА-1 (Киевская обл., Фастовский р-н). Поселение эпохи средней-поздней бронзы, раннего железного века, культуры типа Луки Райковецкой. Исследовалось в 1990 г. О.В.Серовым, в 1994-1995 гг. О.В.Филюком. Расположено на северной околице села, между селом и ж/д Киев-Фастов. Занимает край коренного левого берега р.Снитка. На мысу, образованном впадением в пойму обводненной балки найдены бронзовые булавка и шило [8]. Отсюда же происходит развал тьюльпановидного сосуда тшинецкого типа.

Посоховидная булавка (Рис.1:3). Изготовлена из проволоки квадратной в сечении, 2,5x2,5 мм, с утончающимися концами. Верхняя часть согнута в вертикальную петлю с отогнутым наружу кончиком. Длина булавки 115 мм, размер петли 17x10 мм. Подобная бронзовая булавка происходит с могильника рубежа эпохи бронзы - раннего железного века в Народичах. В.Н.Даниленко отмечал, что диапазон распространения посоховидных булавок чрезвычайно широк [9].

Шило (Рис.1:9). Короткое, квадратное в сечении. Длина 42 мм, сечение 2x1,5 мм. Один конец плавно утоньшается, второй – утоньшается резко до круглого в сечении острия длиной 5 мм и диаметром 1 мм.

5. МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-3 (Киевская обл., Фастовский р-н). Могильник. За период с 1993 по 2001 гг. здесь исследовано 87 погребений, 69 из которых относятся к эпохе бронзы, 7 – к скифскому времени. Из пяти позднебронзовых погребений происходит 17 металлических изделий; в погребении скифского времени найдена железная булавка [10].

Нож листовидной формы (Рис.1:1). Выкован из бронзовой пластины. Длина 125 мм, длина лезвия 79 мм, ширина лезвия в верхней части 28 мм. Найден в слое над котлованом погребения 15-1996 г. (горизонт МП-II - 1600-1500 cal.BC). Тонкие в сечении ножи листовидной формы, близкие малополовецкому, которые более напоминают бритвы, известны в погребениях бережновско-маевской срубной культуры (Николаевка, к.3/п.18) [11].

Остальные бронзовые изделия эпохи бронзы (3 булавки, 6 шейных гривен, 6 браслетов, обломок пластинки) происходят из

погребений 1-1993 г., 63-2000 г., 68-2000 г., 72-2000 г. и относятся к горизонту МП-III (1500-1400 cal. BC). Такие украшения характерны для Комаровской линии развития Тшинецкого культурного круга.

Булавка с пластинчатой головкой. Происходит из погр. 72-2000 г. Предположительно, изначально имела ромбическую головку, аналогичную булавам из Гуляй-Города, Комарова, Вышетарасовки. После поломки (?) головка была переделана в треугольную с выемкой между "рожками"; концы "рожек" завиты в трубочки в направлении тыльной стороны щитка. В центре щитка расположена "жемчужина" (нижняя "жемчужина" ромбической головки?). Вокруг "жемчужины" с внешней стороны нанесен пуансонный орнамент в виде 10 точек. Вдоль нижних граней щитка слева и справа изнутри пуансоном нанесено по 5 "жемчужинок". Игла круглая в сечении, сужается к концу. Верхняя часть иглы прокована, квадратная в сечении, завитая вдоль оси по часовой стрелке (1 виток). Длина изделия 98 мм, длина иглы 64 мм, диаметр иглы 4 мм, размеры щитка 40x34 мм, толщина щитка 1 мм. Предлагаем закрепить за подобными булавами название "яхнянский вариант булавок комаровского типа".

Булавка с гвоздевидной головкой. Происходит из погр. 1-1993 г. Под шляпкой расположено ушко, идущее от края шляпки к игле. Верхняя часть иглы прокована, четырехгранная в сечении, завитая вдоль своей оси по часовой стрелке приблизительно до середины. Нижняя часть иглы круглая в сечении. Длина булавки 212 мм, диаметр иглы 4 мм, высота ушка 12 мм, диаметр шляпки 22,5 мм. На внешней поверхности шляпки усеченно-коническая выпуклость, диаметром 5 мм, высотой 2,5 мм. На нижней поверхности шляпки сохранились следы литейных швов. Нижняя часть иглы согнута на 11° вследствие функционального использования.

Булавка. Головка обломана в древности. Происходит из погр. 63-2000 г. Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении. Конец иглы заострен. Верхняя часть иглы прокована, квадратная в сечении, завитая вдоль оси по часовой стрелке. Длина иглы 227 мм, диаметр проволоки 4 мм. Возможно, имела головку, аналогичную булавке из погребения 1-1993 г.

Шейные гривны со спиральными щитками. Выявлено 5 экз:

погр.1-1993 г. (2 экз.), погр.68-2000 г. (2 экз.), погр.72-2000 г. Изготовлены из бронзовой проволоки круглой в сечении с концами, завитыми в спиральные щитки в 4,5-5,5 оборотов. Диаметр гривен 125-146 мм, щитков 30-37 мм, проволоки 4-6 мм (к концам сужается). На гривне №2 из погр.68 зафиксированы следы ремонта: после поломки концы обломков были расклепаны в прямоугольную ленту и спирально намотаны один на другой по часовой стрелке.

Гривна с крюком на конце. Изготовлена из бронзовой проволоки круглой в сечении. Один конец гривны прокован, квадратный в сечении, заостряется к концу, загнут в полукруглый крюк (0,5 оборота). Второй конец отломан в древности; предположительно был аналогичен предыдущему и завернут в противоположную сторону. Диаметр гривны 119 мм, диаметр крюка 28 мм, диаметр проволоки 4 мм. Предлагаем закрепить за подобными изделиями название "яхнянский вариант гривен комаровского типа".

Браслеты со спиральными щитками. Происходят из погр.1-1993 г. (2 экз.). Изготовлены из бронзовой проволоки круглой в сечении с концами, завитыми в спиральные щитки в 3 оборота. Концы прокованы, четырехгранные в сечении. Диаметры браслетов 92 и 95 мм, щитков 20 мм, проволоки 5 мм (к концам сужается).

Тонкие многоспиральные браслеты. Происходят из погр.1-1993 г. (2 экз.). Диаметры браслетов 58 и 64 мм, ширина неповрежденного браслета – 22 мм. Изготовлены из тонкой проволоки шириной 5 мм, толщиной 1,5-2 мм, сегментовидной в сечении, свитой в 3 оборота.

Многоспиральные браслеты с ребром жесткости. Происходят из погр.63-2000 г. (2 экз.). Один браслет целый, второй фрагментирован. Целый экземпляр изготовлен из бронзовой пластины, свитой в неполные 5 оборотов. По центру внешней стороны пластины проходит подокруглая нервюра, внутренняя сторона пластины плоская. Ширина браслета 45 мм, диаметр витка 65 мм, максимальная ширина пластины 9 мм, толщина пластины от 1,5 мм на концах до 4 мм в центре.

Бронзовая пластинка, фрагмент. Края рваные; размеры 15x10 мм, толщина 1 мм. Найдена в пахотном слое над погребением

72-2000 г.

Железная посоховидная булавка (Рис.1:2). Изготовлена из квадратного в сечении стержня, толщиной 4 мм. Общая длина 97 мм. Происходит из погребения 53-1999 г.

6. ФАСТОВ-3 (Киевская обл., Фастовский р-н). Поселение эпохи поздней и финальной бронзы, черняховской культуры, Древней Руси, позднего средневековья. Расположено на северо-восточной околице города, на территории коллективных дач завода “Красный Октябрь”, в ур. Журавлинка. Занимает пологий склон левого берега р. Унава. Среди находок – фрагмент бронзового браслета.

Фрагмент пластинчатого многоспирального (?) браслета (Рис.1:7). Длина обломка 41 мм, ширина от 11 до 15 мм, толщина пластины 1 мм. Сегментовидный в сечении. Украшен с внешней стороны пуансонным орнаментом в виде поперечных и косых линий [12]. Многоспиральные пластинчатые браслеты отнесены С.С. Березанской к восточнотшинецкой культуре; в Польше такие украшения доживают до HaD (13). Все подобные украшения в Среднем Поднепровье (Бабичи, Витачев, Козинцы, Переяслав, Погребы) происходят не из комплексов, что оставляет вопрос их датировки открытым.

7. ФАСТОВ-13 (Киевская обл., Фастовский р-н). Местонахождение. Участок течения р. Унава в г. Фастове напротив Заречья. Тянется на 200-300 м от Покровской церкви до поворота реки на восток. “Старатели” намыывают в этом месте изделия и монеты времен Древней Руси и позднего средневековья. Большинство вещей идет на черный рынок, часть оседает в частных коллекциях. В фонды ФГКМ были переданы найденные в этом месте бронзовое кольцо и 2 наконечника стрел скифского времени.

Кольцо со змеевидной головкой (Рис.1:6). Изготовлено из бронзовой проволоки треугольной в сечении. Один конец утолщен в виде головы змеи, второй обрублен, заходит под первый. Диаметр кольца 26x22 мм, ширина проволоки 2,8 мм, толщина 1,8 мм. Ширина “головы змеи” 4,6 мм, толщина 2,3 мм, длина 10 мм [14]. Кольцо может быть отнесено к раннескифскому времени, 7-6 вв. до н.э. [15].

Наконечники стрел (Рис.1:11-16). Учтено 6 трехлопастных наконечников разных типов с выступающей и спрятанной втул

кой [16], относящихся к 6-5 вв. до н.э. [17].

Представленные находки уточняют датировку археологических памятников и имеют важное значение для реконструкции культурно-исторических процессов в регионе в предгосударственный период.

Литература

1. Бабенко Р.В., Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2001 г.) // АБУ 2000-2001. (Булавка хранится в камеральной лаборатории НПУ).
2. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. - М., 1978. - С.8,13,14, табл.1:3-10; 7:1-2,11-16.-(САИ.- Вып.Д4-5).
Laus F. Die Nadeln in Niedersachsen // PB.-Ab.XIII, Bd.4.-München, 1976.- taf.27;
3. Стрела хранится в фондах ФГКМ.
4. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.-М., 1989.- Табл.31.- (Археология СССР).
5. Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Бабенко Р.В. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с.Великая Бугаевка Васильковского района Киевской области в 1998 г. // НА ІА НАНУ.- №1998/71, с.30. (Вещи планируется передать в музей с.Литвиновка).
6. Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины.- К., 1976.- С.210.
7. Даниленко В.М. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // VI научная конференция Института археологии УССР. - К., С.203, табл.І:1-4.
8. Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедицией КОУК в 1990 г. // НА ІА НАНУ.- №1990/179.
Лысенко С.Д., Головешко П.А. Розвідки на Фастівщині в 1994-1995 роках // АДУ 1994-1996.- К., 2000.- С.81, рис.3:22. (Вещи хранятся в фондах ФГКМ).
9. Даниленко В.М. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // VI научная конференция Института археологии УССР.- С.205.
- Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. - К., 1972.- С.84, табл.ХХІІ:15
10. Все материалы хранятся в фондах ФГКМ. Прорисовки украшений см.: Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АБУ 1999-2000 р.- К., 2001.- Рис.6-11.
11. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення).- К.,2001.- С.153, рис.29:4
12. Фрагмент браслета хранится в фондах ФГКМ.

13. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. - К., 1972. - С.84, табл. XXV:18.

Cofta-Broniewska A. Metalurgia brazu w swietle zrodel archeologicznych // Metalurgia brazu pradziejowych spoleczenstw Kujaw. - Poznan, 1996. - Rys.28:1-3, 31:3-4.

14. Кольцо хранится в фондах ФГКМ.

15. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. - К., 1989. - Рис.15.

16. Два наконечника (Рис. 1:11,12) хранятся в фондах ФГКМ, остальные находятся в частной коллекции Е.Еременко.

17. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. - К., 1989. - Рис.24.

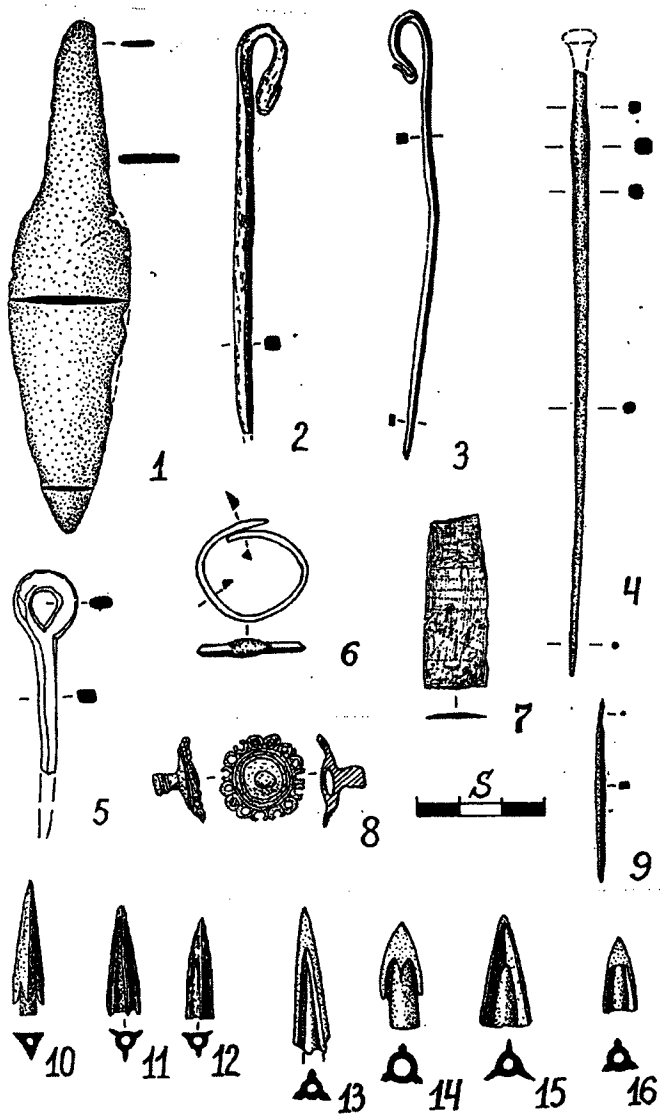

Рис.1
Новые находки бронзовых изделий

Поховання знатної скіфянки У “Великому кургані” М.І.Веселовського

В останні два десятиліття в польових дослідженнях скіфських старожитностей з'явився вельми цікавий, перспективний напрямок – повторні розкопки великих скіфських могил, які вперше вивчалися ще дореволюційними археологами за застарілими на сьогодні методиками.

Метою таких досліджень є не лише нові матеріальні знахідки, що неминуче залишалися в могилах скіфської знаті внаслідок недосконалих методичних прийомів розкопок, які лише проходили протягом ХІХ ст. апробацію практикою, а й встановлення справжніх структур насипу того чи іншого кургану, розміщення у ньому поховальних споруд, їх конструкцій та інше.

Вже перші спроби у цьому напрямку завершилися блискучими результатами: це дослідження Ю.В.Болтриком кургану Огуз, останні розкопки знаменитого Чортомлика Ю.В.Мурзіним та Р.Ролле, аж надто несподіваний успіх С.А.Скорого і Я.Хохоровського під час дослідження Великого Рижанівського кургану.

Подібна спроба повторного дослідження великого скіфського кургану є й у практиці Кразнознам'янської археологічної експедиції керованої Г.А.Євдокимовим.

Біля с.Мала Лепетиха Велико-Лепетихівського р-ну знаходиться курганний могильник із 50 насипів, який на початку ХХ ст. досліджував російський археолог М.І.Веселовський. Кургани витягнуті ланцюжком вздовж лівого берега Дніпра у напрямку з півночі на південь. Могильник складався з декількох курганних груп, що знаходилися на високій ділянці плато між закінченнями двох давніх балок, які простяглися зі сходу на захід. В 1916 р. М.І.Веселовський досліджував так званий “Великий курган”. Його розкоп – “глуха” траншея 40x15 м, що перерізала південну південно-західну частину кургану до передматерикового рівня, де була відкрита могила (за нашою нумерацією №1).

В 1992 р. Краснознам'янською археологічною експедицією продовжено дослідження цього кургану, який отримав за новою

нумерацією №9 (Рис.1). Висота останців кургану 4,9 м, діаметр 70 м. В основі скіфської пам'ятки знаходився курган епохи бронзи висотою 1,6 м, діаметром 37 м з трьома похованнями: одним ямним та двома катакомбними. До скіфської доби належать два поховання, внаслідок спорудження яких курган був досипаний до сучасної висоти та оточений кільцеподібною крєпідією і ровом. Насип скіфського кургану складався з вальків дерну. Особливий інтерес у даному кургані викликає скіфське поховання №4 (за нашою нумерацією), впущене у північну полу скіфського насипу кургану. Вхідна яма (2,9x1,5x1,6 м), прямокутна у плані, трохи розширювалась на захід у напрямку входу до камери. Загалом, вона зорієнтована за довжиною із сходу на захід, а її дно знаходилося на глибині 7,1 м. Перед входом до камери була сходинка шириною 0,4 м і висотою 0,9 м. Вхідний отвір під західною стінкою ями мав прямокутну форму 1,2x0,9 м. Вхід закрито однією великою прямокутною плитою, стиснутою з боків меншими. Плити стояли на дерев'яних колодах, нижні кінці яких було встановлено в рівчачок довжиною 1,3 м, шириною 0,2 м і глибиною 0,15 м, перед закладом на дні вхідної ями знайдено щитковий перстень.

Камера з'єднувалась з вхідною ямою дромосом (1,7x1,5x0,85 м), на склепінні якого залишились сліди знаряддя праці типу тесла. Камера (3,3x1,6x2,8 м) трапецієподібна у плані, розташована на одній вісі із вхідною ямою, розширювалась на захід, дно – на глибині 8,8 м, що на 0,5 м нижче дна дромоса (Рис. 2).

Біля північної стінки камери на циновці (2,1x1,2 м) із очерету лежав кістяк жінки головою на захід. На верхній частині черепа було видно залишки кістяної пластини білого кольору, що облягали лоб небіжниці аж до потилиці і мали вигляд напівдуги, шириною 3,5 см. На поверхні пластини червоною фарбою зображено ламаними лініями орнамент у вигляді концентричних овалів. Праворуч і ліворуч від черепа лежали великі золоті сережки корабликоподібної форми прикрашені напаяними візерунками в техніці зерні та скані, з двома фігурками качок (Рис.5,1). Біля правої руки небіжчиці стояв чорнолаковий скіфос (Рис.4). За її головою у прямокутній ніші лежав шкіряний горит зі стрілами (197 бронзових вістрів), а від дерев'яного луку, що також був у гориті, лишився відбиток верхньої частини. Поруч знаходилася

напівкругла ніша №2 (0,4x0,3x0,16 м), дно якої на 0,2 м вище дна камери. В ній знайдено набір із золотих та срібних предметів, що, можливо, прикрашали головний убір і предмети одягу (Рис.3). Більш конкретно на цих речах ми зупинимося нижче.

У південно-західному куті камери знаходилася ніша №3 з овальною тацею, на якій були передня частина тулуба корови та залізний ніж з кістяною ручкою, а поруч лежала червоноглиняна амфора. У південному куті була відкрита підпрямокутна ніша №4, в дно якої вкопано бронзовий казан з кістками вівці. Поруч з нішею стояла ще одна червоноглиняна амфора (Рис.4).

В північній стіні камери знаходилися дві глибокі ніші (№№5 і 6), побудовані під кутом до камери у напрямку з північного заходу на південний схід. У ніші №5 поховано дівчинку-підлітка, головою на південний схід. На її лівій руці – бронзовий браслет і перев'язка з намистин, на правій – залізний браслет. Біля голови були залізні пружинні щипці, веретено з кістки, залізне шило та бронзова таця, ойнахойя, дзеркало та черпак із залізними ручками (рис.4). В ніші №6 зафіксовано кістяк підлітка: його поклали на спині.

Розміри та діаметр цього кургану, вже не кажучи про значну кількість коштовностей, дозволяють віднести його до поховальних пам'яток скіфської знаті. Досить цікаво, що основою первісного насипу був курган епохи бронзи – явище, що трапляється лише зрідка у практиці спорудження великих скіфських курганів.

А тепер більш детально зупинимося на речах із ніші №2. Тут знайдено: золотий і срібний браслети (Рис.5,2,3), 2 стрічки, прикрашені напаяними до них вертикально фігурками сфінксів (Рис.6), а також значна кількість золотих платівок різної форми, трубочок-пронизок та намистин (Рис.6). Серед предметів було 44 штампованих пластинок із зображенням сфінкса, котрий стоїть з піднятою передньою лапою (розміри 23x30 мм, золото 700°, вага від 0,72 до 1,16 г). На половині виробів ми бачимо образи міфічних істот, обернених вліво, на інших – вправо. Пластинки ажурні, вирізані за контурами фігури.

Кожна бляшка має 8 отворів, 5 з яких використовували для нашивання. Форму цих сфінксів повністю повторюють платівки, напаяні на дві дуги, основа яких вузькі (3 мм) стрічки (по 11 фігур на кожній). На одному ярусі тварини йдуть вправо, а на іншому вліво, фігури сфінксів подвійні. Чільний бік рельєфний, а зворотній плаский. Хвости тварин зроблені з дротинок. Вінчики виконані із золота 585⁰. На смужці-основі є отвори для нашивання.

У ніші знайдено 144 трикутні платівки, прикрашені пуансонним орнаментом (псевдозерню). Їх розміри 10-11x10-11 мм, вироблені з золота 700⁰, вага від 0,23 до 0,37 г. Краї трикутників загнуті донизу, на зворотному боці у кожному із 3-х кутів напаяно по петельці для прикріплення до якоїсь поверхні. На 5 пластинках напаяно ще по додатковій петлі, один екземпляр вирізняється отвором: мабуть, внаслідок браку під час пайки, який не дозволяв протягти нитку до вушок. Подібну операцію здійснили й у випадку, коли вушко було відсутнє – на його місці зроблено отвір (Рис.6).

Наступна група – це 32 пластинки прямокутної форми, розміром 23 x 28 мм, проба золота 585⁰, вага коливається від 1,22 до 1,78 г. На них зображено “сцену шматування”: лев терзає знесилену лань. Обидві фігури подані в профіль головами вліво. Голова лані здійнята догори, передня права нога зігнута в коліні і знаходиться під шиєю тварини. Фігура лева менша за фігуру лані. Він стоїть прямо на спині лані, вп'явшись їй у шию. На пружку, що облямовує мініатюру, – ряд насічок. Вважається, що подібне розміщення фігур пов'язане з економним використанням поверхні бляшки, а, відповідно, і меншою втратою металу (Рис.6).

Даний сюжет широко відомий на території Північного Причорномор'я у IV ст. до н.е. Найбільш близькі до Лепетихівських бляшки із Чортomla (тільки на них лань зображена з рогами) [Онайко, 1970, табл. XL, 491 л], Товстої Могили і Братолюбівського кургану. Вони майже збігаються за розмірами та вагою, проте розрізняються за пробєю золота. Практично всі деталі, за виключенням деяких елементів, у цій серії бляшок відповідають одна одній, що дало можливість Б.М.Мозолевському зробити припущення про використання одного малюнку для виготовлен-

ня основи даного штампу [Мозолевський, 1979, с.208]. Однак, на відміну від вище перерахованих бляшок, що мають у кутах отвори для нашивання, на зворотньому боці бляшок із кургану №10 були припаяні 4 вушка. Слід відзначити дуже чіткий рельєф на всіх лепетихівських пластинках, можливо, внаслідок високої проби використаного золота.

Крім того, до нижньої частини одинадцяти платівок за допомогою 11 кілець прикріплено амфороподібні підвіски, що закінчуються припаяною кулькою (висота підвіски 22 мм): до трьох пластин – по одній, до п'яти – по дві, а ще до трьох по три таких підвіски (Рис.6).

Цікава золота ажурна пластина (проба 583⁰) із зображенням сфінкса, голова якого подана в фас, а подвійний тулуб у профіль. На зворотньому боці напаяно 4 вушка (проба 500⁰). Розмір бляшки 42 x 40 мм, вага 2,8 г (Рис.6). Найближча аналогія за іконографією – серед прикрас, знайдених у кургані Куль-Оба.

Дві платівки “підпрямокутної” форми із зображенням грифона, що рухається. Тіло істоти подано в профіль, повернене праворуч, голова обернена назад. У кутах виробу пробиті отвори для нашивання. Розміри бляшок 47-48 x 44 мм, проба золота 375⁰, вага 2,23 - 2,4 г (рис.6).

Вісім пластин “підпрямокутної” форми (розміри бляшок 51-53 x 60 мм, золото 375⁰, вага від 3,16 до 4,46 г), на яких зображено оленя (у профіль, обернений вліво). Тварина лежить із складеними під животом ногами, голова піднята. По краях платівок є отвори для нашивання, проте їх кількість різна, але не менша ніж 6 (Рис.6). Стан збереження бляшок поганий: вони зроблені з дуже тонкого золотого листа.

444 трубочки-пронизки з рубчастою поверхнею, виготовлені із золота 375⁰, вага коливається від 0,16 до 0,32 г, довжина 20-25 мм, діаметр 2 мм (Рис.6).

249 намистин у вигляді кульок діаметром 4 мм, зпаяних із двох напівсферичних половинок, виготовлені також із золота 375⁰, вага від 0,06 до 0,2 г.

Підвіски (29 екземплярів) пустотілі у вигляді бутона квітки із семипелюстковою розеткою на вузькому кінці. На 28 підвісках верхня частина прикрашена ромбами, а на одній – квадратами. Вони зроблені із золота 375⁰ та 500⁰ (апробація провадилася різни-

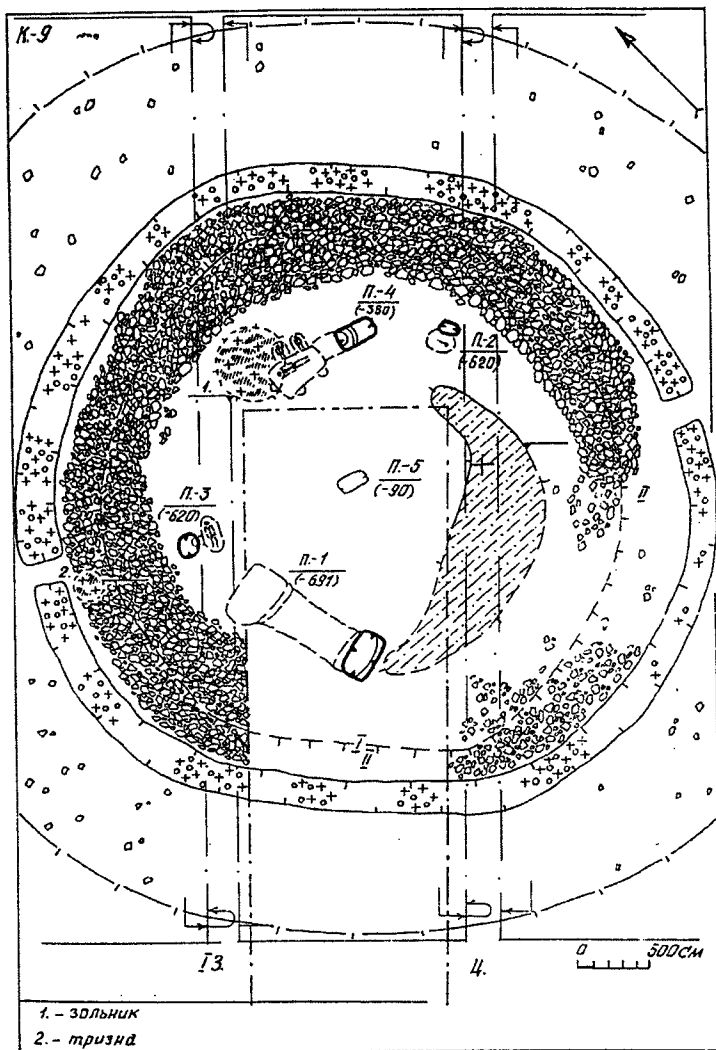
ми експертами), причому в одному випадку до підвіски 500⁰ було припаяно вушко 375⁰, а до двох підвісок 375⁰ – по петлі з не дорогоцінного металу. Вага від 1,4 до 2,4 г.

Аналіз витворів давніх ювелірів, знайдених у ніші, як і всього інвентарю кургану, дає можливість віднести поховання до другої чверті IV ст. до н.е. Подальше вивчення матеріалів розкопок поховання може стати також хорошою основою для створення різних реконструкцій в тому числі – вбрання небіжчиці.

Література:

1. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV – II вв. до н.э. – М., 1979 – (САИ-11-27)
2. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., Наукова думка, 1979.

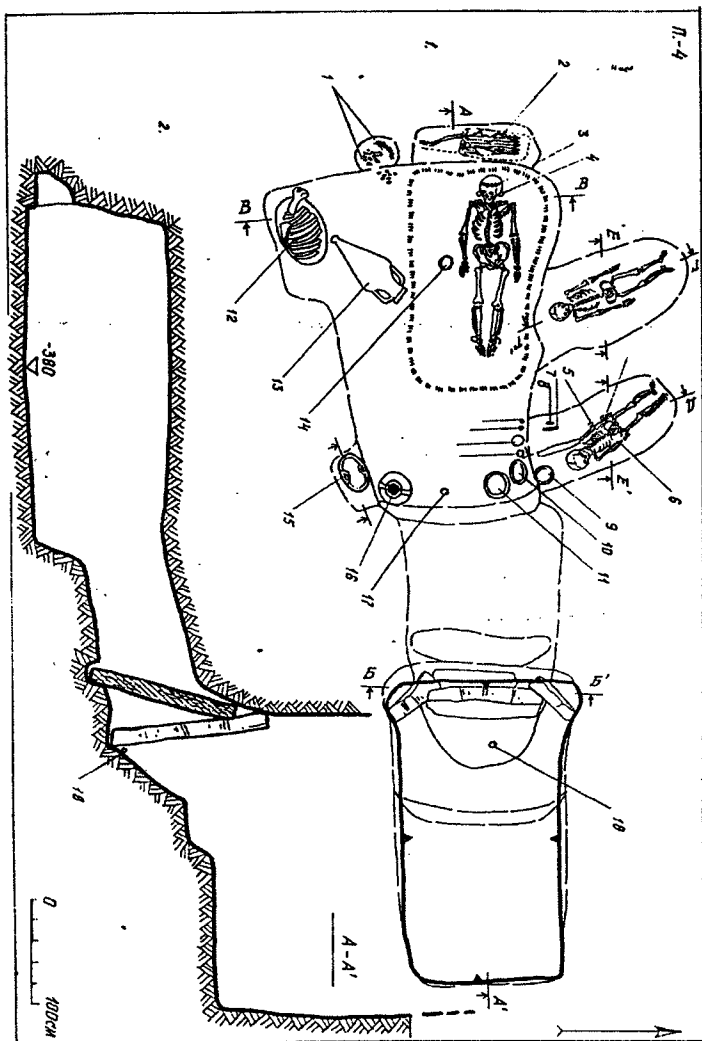

с. ст. Мелетия

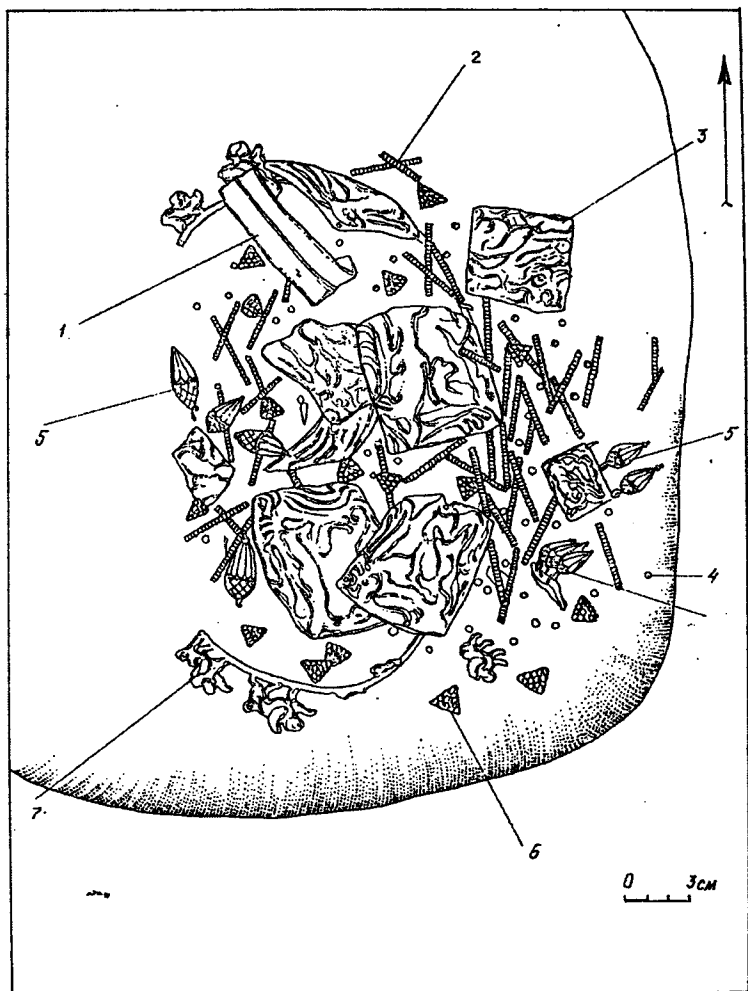
к. 9

Рис. 1. План кургану № 9.

в. М. Мелникова
к. 9, л. 4

Рис.2. План похоронения № 4.

с. М. Мелетиха
к. 9, п. 4, тайник

Рис. 3. Ніша №2 в кургані № 9, п. № 4

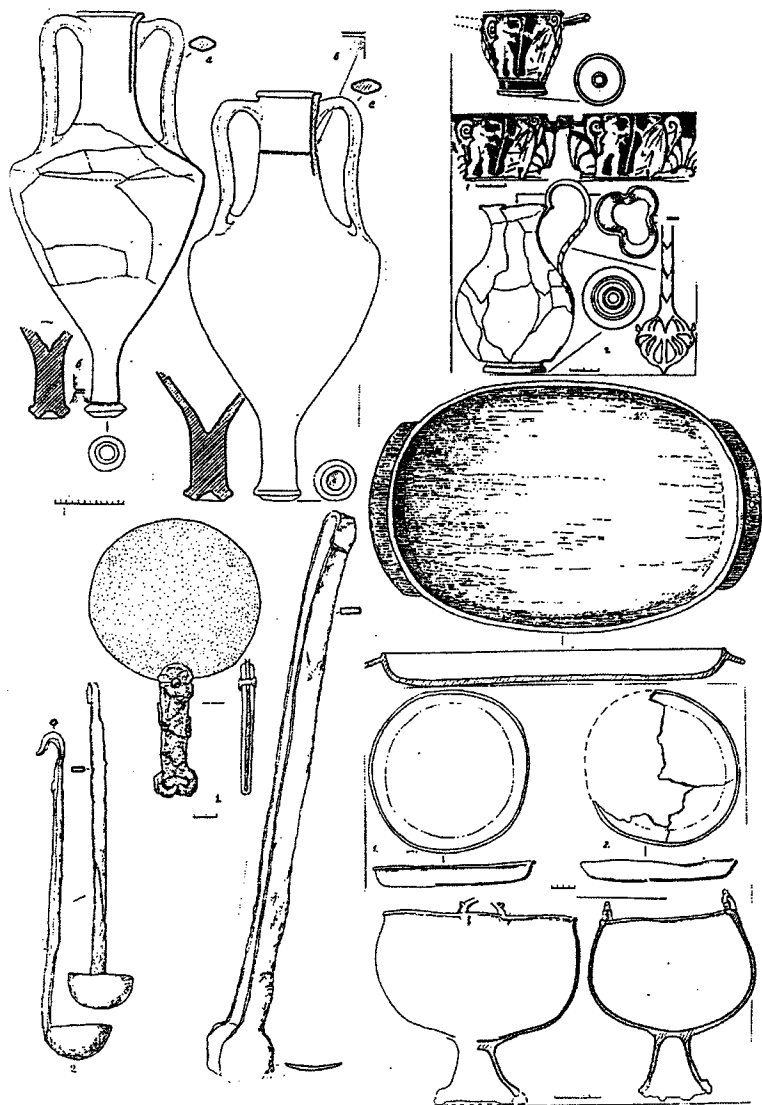
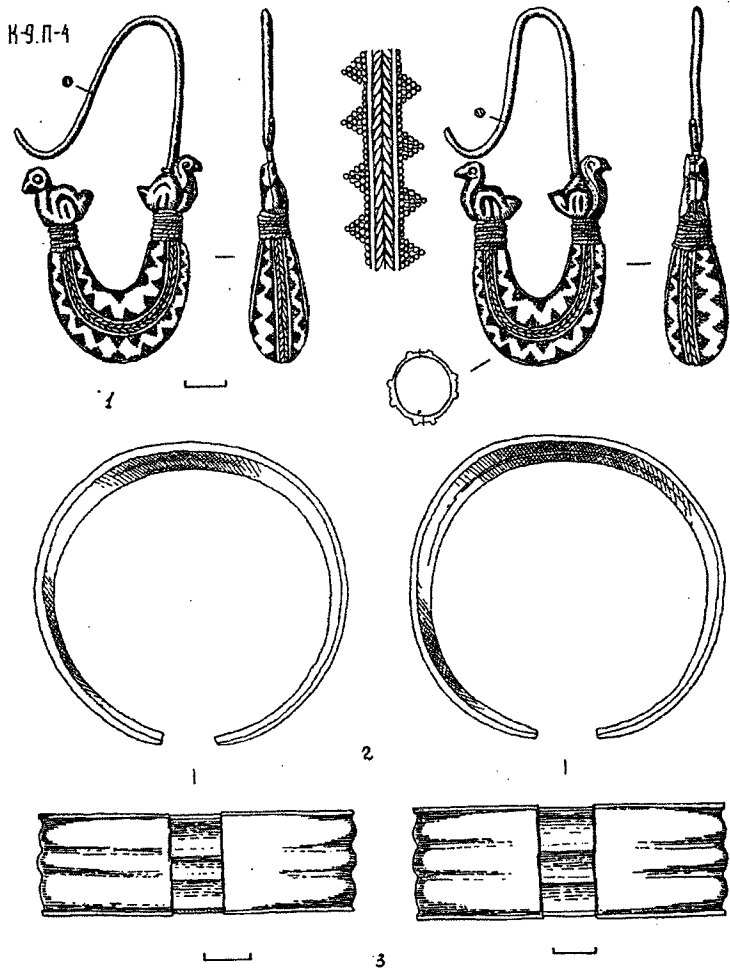

Рис. 4. Речі з ніш №№ 3-6.

с. М. Воронішка
к. 9, п. 4

Рис. 5. Золоті прикраси
з поховання № 4.

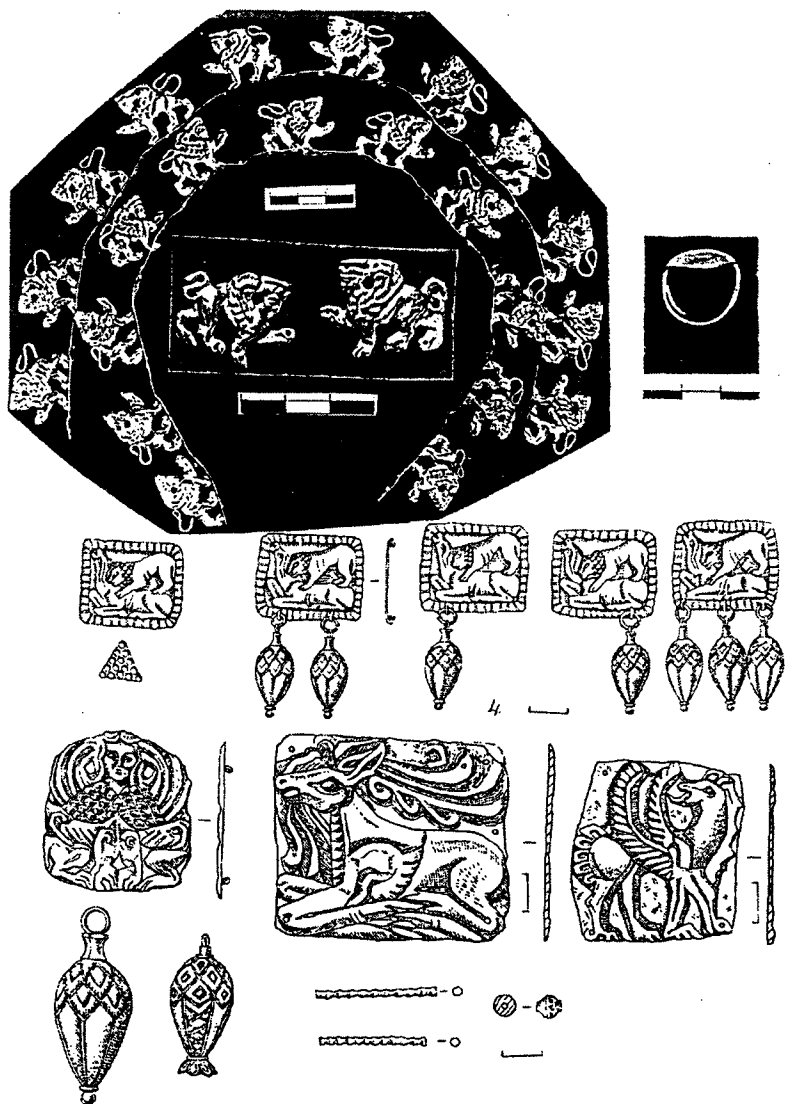

Рис. 6. Золоті прикраси з поховання № 4.

Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у “Великому кургані” М.І.Веселовського

Прикраси, знайдені у жіночому похованні так званого кургану М.І.Веселовського, є деталями вбрання. На основі їх аналізу та інтерпретації ми реконструювали головні убори, нашійні та нагрудні оздоби.

Особливий інтерес дослідники виявляють до головних уборів, бо вони завжди мають знаковий характер. Кожна нова знахідка предметів, які несуть інформацію про цю складову костюма, є надзвичайно цікавою, тому що розширює наші знання з різних аспектів життя і конкретної людини, і суспільства.

За різноманітними оздобами, залишками текстилю, шкіри, зафіксованих *in situ*, а також на підставі вивчення пам'яток образотворчого мистецтва відтворено стрічки, шапки, покривала скіфянок [1]. В основу класифікації покладено форму, бо вона є не тільки зовнішньою ознакою, але й відбиває найбільш суттєві риси, пов'язані з семантикою.

Як зазначено у звіті, на голові небіжчиці лежала кістяна пластинка із спіралеподібним візерунком, намальованим червоною фарбою. Мабуть, це один з декоративних фрагментів налобної стрічки (виготовленої з тканини чи шкіри). Ми припускаємо, що кістяні платівки було прикріплено до смужки-основи на деякій відстані одна від одної. Для цього потрібно приблизно 10 екземплярів (Рис.3). Проміжки між деталями відігравали певну роль у оформленні убору. Зауважимо, що до цього часу подібні прикраси головного убору археологам не траплялися*. Впадає в око їхній архаїчний характер: і застосування кістки, і “ламана” лінія рисунка – все це неначе з іншої епохи. Можливо, пояснення слід шукати в особливому статусі власниці налобної пов'язки. З етнографії відомо, що у вбранні шаманів, жерців були прикраси, вік котрих налічував століття або й більше. А інколи їх робили за зразками дуже давніх, зберігаючи традиції предків.

Деякі золоті вироби з тих речей, що лежали у ніші №2, можливо, також використовували як аплікації для оздоблення

стрічки. Це прямокутні пластини (8 досить великих: 5,1-5,3 x 6,0 см) з відтиснутим зображенням оленя, котрий лежить з підібраними під живіт ногами, а також – грифона, що стоїть (2 екземпляри трохи менших: 4,7-4,8 x 4,4 см) (Див.статтю І.С.Вітрик та Н.М.Данилко у цьому збірнику). Дірочки по краях платівок свідчать про те, що їх закріплювали на смужці з тканини, повсті чи шкіри.

Основний акцент у комплекті зроблено на образ оленя. Тому ми припускаємо, що 4 екземпляри великих накладок були пришиті на лобній та скроневій частині пов'язки (довжина ланцюжка складе 26 см), а решта – на довгих кінцях стрічки (по дві з кожного боку). Декор завершують платівки, на яких зображено грифона (Рис.1). Отже, всі золоті витвори - на видноті, облямовують обличчя жінки. Мабуть, це продиктовано вимогами естетики, котрі склалися з ідеологічних міркувань: з необхідності демонстрації сюжетів. Олень та грифон займають чільне місце в переліку мотивів, що прикрашали скіфський костюм. Їхній зміст “прочитано” завдяки аналізу різних деталей вбрання, зокрема, архаїчних головних уборів. Згадаємо, наприклад, аплікації на парадних шапках, знайдені у курганах №100 поблизу с. Синявка (Черкаської обл.) та Переп'ятиха (с.Мар'янівка, Київська обл.) [2, с.271, 279]. Образ оленя населення Скіфії сприймало як символ солярного культу, родючості у широкому сенсі. Такі ж уявлення – і про грифона, крім того, ця фантастична істота, що об'єднувала верхній та нижній світи, набувала значення захисника від злих сил.

Стрічки різного типу, вінки, діадеми, тощо, є окремим видом головних уборів, можливо, найдавнішими за походженням. Простота форми та способів виготовлення сприяли, з одного боку, їх поширенню в костюмах багатьох народів, а з другого – спонукали до застосування різних засобів оздоблення. Скіфянки здебільшого носили неширокі (2-3 см) пов'язки, на яких спереду пришивали суцільну золоту смужку з рельєфним візерунком. Вони, тобто орнаментовані смужки, давно одержали в літературі назву “метопіда” [3, с.37-53]. У деяких похованнях зафіксовано такі декоративні елементи, як скляні намистини, металеві накладки. Наприклад, у кургані поблизу с.Корніївка (Запорізька обл.) знайдено великі золоті пластинки – аплікації

на стрічку, що оперізувала чоло жінки [4, с.48]. Такі убори, прикрашені золотом чи намистом, представники конкретної соціальної групи сприймали як знаки зверхності.

Крім названих виробів, у схованці № 2 лежали декоративні елементи, вивчення яких дає підстави реконструювати головні убори інших видів: шапку та покривало.

Парадні шапки, котрі носили у давнину, систематизовано за умовними формами. Це “жорсткі” або “тверді” убори циліндричного, конусоподібного та напівсферичного абрису, для виготовлення яких застосовували спеціальний крій, каркаси з гнучких гілочок верби, а також – повсть, шкіру [5, с.14-24]. Зображення деяких типів бачимо на мистецьких витворах Північного Причорномор'я (Табл.І).

Зосередимо увагу на уборах, які можна віднести до циліндричних (оскільки, за нашими припущеннями, у ніші №2 були прикраси саме такого). Визначення має недоліки, тому що, насправді, їх силует більш складний і не завжди відповідає строгим рамкам геометричної фігури, тобто циліндрові. Деякі типи мають незначні розбіжності між нижнім та верхнім діаметрами. Наприклад, полос, зображення якого бачимо на корінфських статуетках [6, с.32]. А калафи (чи калатоси), скоріше нагадують зрізаний конус, перекинутий догори широкою основою. Але цей термін - “циліндричні” – дозволяє знайти закономірності у їх створенні, зрозуміти принципи модифікації. На наш погляд, різноманітні варіанти шапочок цієї групи виникли як результат розробки “базової” (циліндричної) форми. Зрештою, такий поділ уборів застосовують у сучасній практиці конструювання.

Золоті мініатюри – пам'ятки торевтики із курганів Скіфії є джерелом інформації про убори, що належать до цієї групи. Найбільш яскраві зразки: висока шапка з пласкою верхівкою (центральный персонаж композиції на пластині з кургану поблизу с.Сахновка, Черкаської обл., богиня у позі оранти на сережках з курганів Товста Могила та поблизу с.Любимівка), та низенька, абрис якої нагадує так звану стефану: піднімається над лобом і звужується на потилиці (сцена: “богиня з дзеркалом і скіф перед нею”). Як бачимо, вони типологічно однорідні, але різні за висотою та оформленням верхнього краю (Табл.І, 1,2).³ Жіночих могил походять металеві прикраси, котрі відбивають

особливості таких шапок: прямокутні та дугоподібні пластини, “обідки з підвісками”. Ці декоративні елементи стали об’єктом дослідження багатьох науковців. Його результати – реконструкції уборів, котрі одержали назви: “скіфський” та “грецький” калаф”,

також – “тіара” [7, с.169 -192; 199-203; 139-149]. Вони належали, як правило, представницям найвищих соціальних щаблів [8, с.30-45; 79-81].

У словнику “Lexikon der Antike” читаємо визначення калафа (kalathos): келихоподібний кошик для плодів, квітів, вовни, сиру; корона Гекати, Артеміди, Сараніса, символ плодючості; схожа за формою горловина посудини для вина [9, с.266]. Пам’ятки образотворчого мистецтва донесли до нас зображення таких уборів, що нагадують корзинку з вузьким денцем. Зокрема, вироби торевтів, знайдені у Північному Причорномор’ї. [10, табл.178, 230, 267,273, 299, 308].

За прикрасами з могил скіфянок реконструйовано декілька шапочок, котрі мають, на перший погляд, характерні риси калафа (тобто, головного убору у формі кошика) [11, с.35-45; 48-52]. Але вони відрізняються від “класичних”, чії ознаки збігаються з перерахованими у “Lexikon der Antike”. Основна невідповідність – у пропорціях, утворених зіставленням нижнього та верхнього діаметрів. Крім того, мабуть грецьким уборам не властивий золотий декор. Але і еллінські, і скіфські калатоси мають спільні глибокі корені, котрі сягають часів індоевропейської спільноти. Про це свідчить, наприклад, коропластика культури Трипілля-Кукутені [12, с.157, рис.43,3; с.247]. Різниця між ними відбиває шляхи розвитку форми, пов’язані з особливостями світогляду, звичаями, нормами поведінки, тощо.

У даному випадку, своєрідність тих та інших уборів віддзеркалює давні традиції, втілені у ставленні до жіночого волосся. Так, жоден “портрет” скіфської богині не дозволяє уявити її зачіску: вона захована під шапкою (котра досить низько насунута на лоб) та покривалом**. Пишні локони еллінок не закриті, а навпаки – гармонійно поєднані з калафами та іншими уборами (стефанамі, стленгідами, тощо). *** Але чи можна всі убори, силуети яких відтворені за декоративними елементами, називати калафами? Однозначно відповісти на це питання важко, оск-

ільки не розроблена термінологія.**** Так, шапки, схожі за абрисом, називають полосом, модієм та калафом. Наприклад, описуючи вбрання, зображене на золотих фігурках Ніки – деталях сережок з Павловського кургану, дослідники Д.Огден та Д.Уільямс перераховують такі складові: полос, хітон, туфельки [13, с.170]. Але ж за всіма ознаками голови жінок на мініатюрних скульптурках увінчують саме калафи: їх вигляд відповідає параметрам, зазначеним у “Lexikon der Antike”. Можливо, автори застосовують термін, що є загальним для уборів, форма яких походить від “циліндра” і включає інші типи (моделі за зразками “перекинутого зрізаного конусу”, чаші, тощо)*****.

Ми пропонуємо залучати назву “скіфський калаф” тільки для уборів з характерними ознаками: тобто таких, що нагадують кошук. Вони, як правило, невисокі, іноді мали ввігнуті стінки та оздоблені опуклі “маківки” [14, с.35-45; 48-52]. Всі інші – полоси, а їхні варіативні особливості слід зафіксувати за “іменем” кургану.

Такий відступ ми зробили, щоб привернути увагу дослідників до критеріїв визначення типів уборів, а також до термінів, котрі повинні мати чіткі обґрунтування.

Повернемося до матеріалів реконструкції елементів костюма з поховання № 4 у “Великому кургані” М.І.Веселовського. Найбільше нас зацікавили 2 вузькі золоті смужки (ширина 0,3 см, а довжина – 38,6 см), до яких прикріплено платівки: вирізані за контуром рельєфні зображення сфінкса, що стоїть з піднятою передньою лапою (по 11 фігурок на кожній, розміри: 2,3 x 3,0 см) [Див.:І. С. Вітрик та Н.М. Данилко, рис.6]. Вони розміщені перпендикулярно до основи так, що на одній стрічці міфічні істоти обернені обличчям вліво, а на другій – вправо. На звороті кожної пластинки припаяно таку ж, але гладеньку. Обидві стрічки дугоподібно зігнуті, тобто, мабуть, зберегли обриси предмета, до якого були припасовані (через отвори, пробиті на відстані 3 см один від одного).*****

Вироби – унікальні, хоча нагадують деталі оформлення цілком різних за типом головних уборів. По-перше, знахідку у 2-му Парзирікському кургані (на Алтаї): досить товстий шкіряний джгут, на якому розміщено фігурки півників, вирізаних також із шкіри. Цей пасок мав практичне призначення: до нього зверху і знизу

було пришито клаптики шкіри, котрі утворювали шапочку з розряду “м’яких уборів” (“род чепца” за визначенням С.І.Руденко), крім того, відігравав роль вінця, тобто – репрезентував естетичні знаки: зооморфні образи, що втілювали певні уявлення суспільства (Табл.ІІ)[15, с.106, рис.50]. На перший погляд, здається, що наші “смужки зі сфінксами” за морфологічними та семантичними ознаками аналогічні “пазирикській” прикрасі. Але подальший аналіз виробів показав, що зіставити їх можна тільки за змістом, а конструктивні особливості – різні. Адже, повторимо: платівки, що змальовують сфінксів, припаяно перпендикулярно до стрічок, а це не дозволяє прикріпити їх в одній площині по колу, тобто як “корону”.

Відомий археолог минулого століття М.І.Ростовцев, аналізуючи декоративні елементи вбрання з кургану Чортомлик, звернув увагу на вузькі золоті смужки (інколи з паралельними рельєфними борозенками), до ребра яких перпендикулярно припаяно гачки з підвішеними “бутонами” (тобто, підвісочками, що змальовують пуп’янок квітки). Він назвав їх “полоски с подвесками на стойках” [16, с.72]. Наголосимо, що ці стрічки завжди прямі, без вигинів, хоча їх застосовували для оздоблення уборів з виділеною, тобто піднятою відносно потиличної фронтальною частиною (спеціальним кроєм при виготовленні шапочки). Убір з такою ознакою верхнього краю був на голові жінки, поховання котрої дослідили в кургані Товста Могила (Дніпропетровської обл.) [17, с.199].

Такі деталі (“полоски с подвесками на стойках”), крім Чортомлика, знайдено у курганах Великий Рижанівський, Деев, Куль-Оба, Бабина Могила [17,с.140]. Поховання в них здійснено у другій половині IV ст. до н.е. Свого часу ми висловили припущення про виникнення таких елементів, тобто гачків, що утримують підвісочки, під впливом еллінських традицій, а саме як результат наслідування стефанам з клиноподібними виступами зверху. Такий убір бачимо на голові Афродіти, зображеної на фігурній посудині з Фанагорії. Як відмітив Б.В.Фармаковський, пишна стефана богині облямована променями, котрі символізують вічне світло [18, с.7]. Можливо, виступи – крючки, припаяні до вузького пужка, імітують саме клинці – промені.

Контури стрічок з рельєфними зображеннями сфінксів з п.4 у

кургані М.І.Веселовського свідчать, що їх використовували для художнього завершення убору з дугоподібно вигнутою налобною частиною. За загальними обрисами, завдяки заокругленню фронтального виступу, він також нагадує стефану, навіть більше, ніж згадані вище (Чортотлицький, Рижанівський, тощо). Ми вже зазначали, що їх існування відбилосся в образотворчому мистецтві: шапочка Аргімпаси в сюжеті “адорації” (пластинки з к.Чортотлик, Мелітопольський та інші)

Інформацію для реконструкції основних ліній убору можна вилучити, аналізуючи зображення сфінксів. Їх змальовано у манері, притаманній художникам Північного Причорномор'я V-IV ст. до н.е.: саме в цей час образи цих фантастичних істот поширюється у витворах, призначених для оздоблення костюма. Бачимо їх, наприклад, на золотих смугах, що прикрашали убір з кургану №22 поблизу с.Вільна Україна (Херсонська обл.), сережках, знайдених у кургані Старший Брат з групи Трьохбратніх курганів (с.Огоньки, Крим), тощо [19, с.95; с.183].

Кожен з міфічних персонажів є елементом так званої геральдичної композиції, побудованої на протиставленні образів (грифонів, сфінксів). Вона була поширена в античному мистецтві особливо в класичний та елліністичний періоди. Канон геральдичного орнаменту диктує розміщення стрічок так, щоб сфінкси утворювали пари. Цього можна досягти, якщо прикріпити смужки одну під іншою на верхньому пружку убору: за цієї умови вони підкреслять обриси його верхнього краю, а фігурки фантастичних істот складуть цілісний за формою та змістом візерунок, котрий “повідомляє” про ритм та схему розташування інших декоративних деталей. Серед них – платівки, аналогічні напаяним на смужках-облямівках: 44 фігурки сфінкса, розміри 2,3 x 3,0 см, на 22-х – обличчям вліво, а на інших – направо.

У комплект, мабуть, слід включити також пластину, що вирізняється більшими розмірами (4,2 x 4,0 см) та сюжетом: це “здвоєний” сфінкс (його тулуб передано в дзеркальній симетрії відносно голови). Таке трактування образу художники здійснювали у V -IV ст. до н.е. Платівки, подібні за змістом, прикрашали головний убір скіфянки, поховання якої дослідили в к.№4 поблизу с.Новоселка (Черкаської обл.) [20, с.286].

Отже, платівки, що передають сфінкса у “геральдичній по-

зиці”, мабуть, прикрашали убір спереду та по боках. Їх пришивали крізь дірочки до повстяної основи рядами (відповідно до принципів декоративно-ужиткового мистецтва, що склалися у Північному Причорномор’ї), парами, оберненими обличчям один до одного. Верхній ряд – дугоподібний, тому що повторює абрис напівсферичного обрамлення верхньої межі шапочки, а другий – майже пряма лінія, котра з’єднує закінчення дуги (потрібно 20 платівок для двох рядів). Між ними залишається поле, в центр якого добре “вписується” пластина, що зображує сфінкса з подвійним тулубом. Вона виділена не тільки місцем на уборі, а й кольоровим тлом, мабуть, щоб підкреслити ідейне навантаження мотиву. Образ сфінкса був близький світосприйманню населення Скіфії як синкритична істота, що уособлювала життєдайні сили природи.

Ще 24 екземпляри аплікацій із зображенням сфінкса можна розмістити також двома смугами (різними за довжиною: 14 та 10 платівок, оскільки убір звужується донизу). Між ними, для підсилення змісту образів та декоративного ефекту, імовірно, були прикріплені трикутні платівки з опуклими напівсферами на поверхні (пуансонна псевдозернь), так звані “виноградні гро-на”. Серед інших аплікацій, зафіксованих у ніші-схованці, вони вирізняються значною кількістю – 144 штуки (розміри: 1,0 x 1,1 см, на звороті у кожному кутку припаяно петельки).

Щоб довершити оформлення убору, на нижньому пружку трикутники закріплювали “вершинами вверх та вниз”. Таку ж орнаментальну стрічку з платівок трикутної форми відтворено за матеріалами з курганів часів архаїки (поблизу с. Синявка, Бобриця Черкаської обл.), а також – більш пізнього періоду (V-IV ст. до н. е.): поблизу с. Богданівна (Херсонської обл.), Бердянського кургану [19, с.14-24].

Геометричні символи – багатозначні, дуже давні за походженням, є втіленням ідей, що вважаються універсальними. Так, трикутник відбиває уявлення про доміанти культур плодючості (поєднання трьох стихій, чоловічого і жіночого начал), безперервність життєвого циклу (життя – смерть – нове життя).

Отже, вивчення декоративних елементів дає підстави реконструювати їх розташування на площині, котра прикрашала головний убір спереду. Її контури окреслені зверху дугами “стрічок

зі сфінксами”, а знизу – лінією з трикутних платівок, розміри якої дорівнюють (приблизно) відстані між скронями. Як ми вже зазначали, аплікації були прикріплені рядами: по 4 смуги накладок із зображенням сфінксів (h -2,5 см) та “виноградного грона” (h -1,1 см), платівка “сфінкс з подвійним тулубом” (h -4 см), між якими залишено проміжки – кольорові вузькі паси. Таким чином, можна вирахувати загальну висоту фронтальної деталі: вона складе не менше 25 см.

Дугоподібний виступ робить її схожою на убір Аргімпаси в сюжеті адорації, крім того – на стефану, що увінчує голову Афродіти (вже згадана фігурна посудина з Фанагорії). Чи мав цей убір “денце”, тобто – чи були закриті тім’я та потилиця? Вивчення матеріалів з історії костюма дає підстави уявити досить складну конструкцію шапки: спереду вона висока, ззаду – значно нижча, а деталь, що закриває маківку, нахилена під кутом до потилиці. Але є й інші варіанти реконструкції: наприклад, декоративні елементи “вималювали” форму стефани, яку поєднували з невисоким полосом (Рис.2). На цю думку наводять давньоруські убори: відомо, що для оздоблення циліндричних шапочок (їх називали “кіка”) виготовляли знімні налобні прикраси (“чело”, “очельє”) [20, с.165]*****

Смужки з фігурками сфінксів викликали у нашій уяві ще один варіант реконструкції головного убору. Припустимо, що вказані деталі, облямовуючи його верхній край, були прикріплені на одному рівні, зліва і справа від умовного центру, так що тільки одна пара міфічних істот утворювала геральдичну композицію. І в цьому випадку (як і в першій версії відновлення форми) декоративні фрагменти окреслюють контури фронтальної частини убору: її напівсферична поверхня нагадує шапку богині, представленої на сержках з кургану №10 поблизу с.Велика Білозерка (Запорізька обл.) (Табл.І,4). Розміщення фігурних платівок із зображеннями сфінкса та “виноградного грона” підпорядковане ритмові, завданому обрамленням верхнього пружка. Ряди аплікацій (із образами сфінкса – 4 яруси) чергувалися смугами з трикутників, підкреслювали складну конфігурацію передньої площини. Її логічним завершенням є налобний фриз із трикутників “вершинами вверх та вниз” (Рис.3). Ми вже відмічали, що предмети з ніші №2, свідчать про наявність у ансамблі убору, виго-

товленого з відрізка тканини, тобто – покривала (інша назва – намітка). Мова йде про прямокутні пластинки з відтиснутою сценою “шматування” (лев насів на лань), оточеною вузьким рубчастим пружком – 21 екземпляр, розміри 2,7х2,2 см. Скоріш за все, вони прикрашали краї відрізка тканини – зліва та справа. Сюжет набув поширення завдяки “прозорій” символіці нескінченності життя, втіленій у зооморфних образах [21, с.79]. Аналогічні за формою та сюжетом аплікації – прикраси покривал знайдені в кургані Товста Могила [22, с.131].

Для оздоблення намітки могли використовувати і “трикутники”, пришиваючи їх, напевне, до полотна з тонкої вовни так, щоб вони складали простий візерунок.

Зображення скіфських богинь та археологічні матеріали свідчать про різноманітність покривал: довгі та короткі, виготовлені з легкої тканини або щільної. Їх носили, накидаючи зверху на шапочку чи стрічку, а інколи – під ними. Судячи з характеру оформлення (незначна кількість накладок з рельєфним зображенням “сцени терзання”), ця намітка була досить короткою - сягати плечей, мабуть, щоб не закривати оздоб одягу (Рис. 2, 3). Це одна з характерних рис скіфського костюма – гармонійне поєднання всіх компонентів декорованих золотом: їх виставляли напоказ, демонстрували ювелірні витвори.

Вбрання жінки довершують знімні оздоби. Серед останніх особливою пишністю вірізняється так званий сітчастий “нагрудник”, складений з тоненьких трубочок -пронизок (d -0,2 см, довжиною 2,0-3,5 см), перенизаних кулястими намистинками (d-0,4 см), облямований порожнистими підвісками у формі бутона квітки (Рис.2) [20, с.112].

Зупинимося ще на прямокутних пластинках з рельєфним зображенням сцени “шматування”, аналогічні аплікаціям на покривалі, але на відміну від останніх вони доповнені підвісками, що нагадують нерозкритий пуп’янок, на нижньому краї. На звороті кожної платівки у куточках припаяно петельки. Знайдено 11 екземплярів, оформлених різною кількістю бутонів-підвісочок: на трьох бляшках їх було 3, 5 екземплярів мали по 2, а ще 3 – по одній. Скоріш за все, ці вироби прикріплювали за певною схемою на текстильній смужці, котру використовували як нашийну прикрасу. Розміри оздобленої ділянки – близько 30 см,

мабуть, стрічка, декорована тільки спереду, щільно облягала шию - так звана істмія. Подібні ланцюжки, утворені з окремих деталей, відтворено за знахідками в жіночих похованнях Скіфії. Вони відзначаються різноманітністю (немає двох тотожних). Ймовірно, їх носили і як нагрудні оздоби, і як істмії. Останні (тобто істмії) еллінські жінки носили ще за часів Гомера. У Північному Причорномор'ї мода на них поширилася наприкінці V ст. до н.е. За походженням ланцюжки пов'язані з іонійськими ювелірними традиціями. [21, с.49-59].

У звіті про розкопки зазначено, що при небіжчиці знайдено сережки (так звані "човники"), браслети, перстень. Разом з тими прикрасами, що ми реконструювали, всі вони утворюють так званий "повний" комплект (тобто, включає всі категорії знімних оздоб). За нашими дослідженнями такі комбінації золотих ювелірних виробів відбивають особливе становище власниці у суспільстві: позначають не тільки її високий соціальний стан, а й, можливо, жрецькі функції. Крім того, набори з повним складом декору були притаманні костюмам молодих жінок - матерів, котрі народили синів-спадкоємців.

У розвідці Н.Данилко та І.Вітрик, присвяченій Великому кургану М.І.Веселовського (попередня стаття у збірнику), детально описано конструкцію поховальної споруди, а також особливості захоронення жінки. За антропологічними даними її вік - 30-35 років. Розміщення у спеціальних нішах жертвоприношень, тобто підлітків, котрі супроводжували небіжчицю, крім того, наявність у могилі сагайдака з луком та стрілами, а головне - сакральний зміст головних уборів та всього вбрання - все це виділяє її навіть з числа осіб, котрі належали до аристократичних кіл. Їхнім статусом досить часто передбачено жрецькі функції, хоча й не завжди.

Як відомо, лук зі стрілами у сагайдаку клали до могил так званих амазонок, але лише зрідка їх ховали у такому пишному вбранні (з "повним набором" прикрас), у супроводі залежних осіб. У данному випадку особливу роль жінки у суспільстві підкреслено всіма ознаками, що складають своєрідність поховання.

Можливо, небіжчиця була жрицею божества, у вшануванні якого певну роль відігравала зброя, крім того, воно виступало покрителем жінок-воїнів.

Якщо припустити, що це богиня, то слід вибирати між Аргім-пасою та Апі, оскільки основний зміст культу Табіті, на думку С.С.Бессонової, полягає в уявленнях про святість вогню та вогнища як сакрального центру [26, с.36]. Крім того, Геродот жодним словом не згадує про зброю поряд з її іменем. Натомість, пригадаймо пассаж про змієдіву, котрій "...Геракл ...передав лук та пояс (на кінці застібки пояса висіла золота чаша) (Геродот, IV, 10). Отже, лук і, мабуть, стріли, пов'язані з істотою, що мала вигляд напів-жінки напів-змії. Її ототожнюють з Апі – богинею землі, в культурі якої відбилися вірування, притаманні населенню Північного Причорномор'я з часів індоєвропейської спільноти. Вона – втілення жіночого начала, що є джерелом народження всього живого, але їй не притаманні риси войовничості [27, с.37].

Такими властивостями наділена богиня Аргімпаса, яку скіфи сприймали як божество плодючості. Але, як зазначає С.С.Бессонова: "...Важной ее чертой было заступничество, покровительство человеческому роду. Многие богини плодородия и материнства обладали и воинственными чертами" [28, с.39]. Їх часто уявляли озброєними.

Мабуть, ці функції божества знайшли відображення у поховальному обряді жриць: символіці вбрання, різноманітних предметів, покладених до могили.

Література та примітки.

1. Клочко Л.С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок.// Древности Степной Скифии. – К., 1982. – С.118-130

*Кістяні пластинки, які складала нагрудну прикрасу, знайдено у дитячому похованні кургану № 5 поблизу с. Булгаково (Миколаївської обл.). Див. Клочко Л. Скіфський дитячий костюм //Памятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – К., 1993. – С.40, рис.4.

2. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – К., 1983

3. Клочко Л.С. Скифские налобные украшения IV-III вв. до н.э.// Новые памятники древней и средневековой художественной культуры – К., 1982.

4. Ковалев Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области. //Курганы Степной Скифии –К., 1991

5. Клочко Л.С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіфіянок // Археологія –1986 -№ 56

6.Силантьева Л.Ф. Коринфские терракотовые статуетки из Пантикалея // ТГЭ – 1972 – Т.ХІІІ

7.Ростовцев М.И., Степанов П.К. Эллино-скифский головной убор // ИАК –1917 - № 63

Боровка Г.Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана// ИГАИМК –1921 – Т.1

Мирошина Т.В. Скифские калафы //СА –1980 - №1

Фялко Е.Е. Греческие калафы из скифских могил //Ювелирное искусство и материальная культура. –Санкт-Петербург, 2002

8. Мозолевський Б.М. Товста Могила. –К., 1979

Клочко Л. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана //Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego. –Rzeszow –1998

9. Lexikon der Antike. – Leipzig, 1972

10. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. –Л.-Прага, 1966

11.Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скифский калаф IV в. до н.э.// Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1982.

Клочко Л.С., Мурзін В.Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетянина Могила // Археологія. – 1991.-№ 3

12.Бібіков С.М. Ранній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. –К., 1971 - Т.1

Массон В.М. Идеологические представления и памятники искусства трипольских племен// Энеолит СССР. – М.,1982

** Виключення – золоті платівки з кургану № 1 поблизу с. Волківці та Будки Сумської обл. На них представлено образ жінки у пишному уборі, з-під якого спускаються на плечі коси. Але ці витвори – репліки зображень грецьких богинь (Деметри або Афіни).

*** "Скіфські" та "грецькі" калафи розрізняються, головним чином, за діаметрами нижньої основи, а не за висотою, як вважає О.С.Фялко [Греческие калафы из скифских могил //Ювелирное искусство и материальная культура. – Санкт-Петербург, 2002]. На нашу думку, у "грецькому" калафі поховано жінку у кургані "Старший Брат" з групи Трьохбратніх курганів [Клочко Л.С., Березова С.А.Прикраси костюма з поховання жінки поблизу с.Огоньки (Крим)//Музейні читання: Матеріали наук. конф. –К., 1998 –С.151-158]

13. Огден Д., Уильямс Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V-IV века до н.э. – Лондон, 1994

****Л.Ф.Силантьева зазначала, описуючи циліндричні убори, зображені на терракотових скульптурках: "Такие головные уборы принято называть калафами. В иностранной литературе применяется термин "полос" со ссылками на работу Ф.Мюллера, который отмечает, что головной убор типа корзины стали называть калафом начиная с V в.до н.э."

14.Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скифский калаф IV в. до н.э...

- Клочко Л.С., Мурзін В.Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетянина Могила ...
15. Руденко С.Н. Горноалтайские находки и скифы. – М.-Л., 1952
16. Ростовцев М.И., Степанов П.К. Эллино-скифский головной убор // ИАК – 1917 – Вып. 63
17. Мозолевський Б.М. Вказ. праця
- Клочко Л. Реконструкція костюма жінки з бокової могили Великого Рязановського кургану ...
18. Фармаковський Б.В. Три поліхромні вазы в формі статуєток знайдені в фанагорії // Записки Російської Академії історії матеріальної культури. – 1921 – Вып. I
- ***** Щодо розміщення смуг з фігурками, виникло декілька версій. Одну з них запропоновано вважати “виставковою”, тобто такою, що задовольняє потреби демонстрації всіх прикрас, котрі належали небіжчиці. З цією метою І. Вітрик та Н. Данилко виготовили (методом макетування) високу шапку у формі зрізаного конуса, на поверхні якої прикріпили різноманітні аплікації, а зліва та справа – стрічки, закріпивши їх зверху та знизу. Ми відмітили порушення закономірностей у застосуванні оздоб, їх невідповідність типові головного убору, а тому запропонували інші варіанти.
19. Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини – К., 1974
- Кирилин Д.С. Трехбратние курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л., 1968
20. Пушкарева Н.Л. Женщины древней Руси. – М., 1989
- **** Перші дослідники скіфського костюма (XIX – поч. XX ст.) називали убори, котрі увінчували так званіх “цариць”, зображених на платівках, знайдених на той час, “кокошниками”. [Степанов П.К. История русской одежды. – Пг, 1915]. Але зараз для ідентифікації скіфських шапок цю назву не застосовують. Кокошник (за визначенням словників) – один з типів корони, знімна деталь так званої кіки. Відзначався високою передньою частиною. Етнографічні матеріали свідчать про їх різноманітність: вони розрізняються за формою, висотою, декором, тощо.
21. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983
22. Мозолевський Б.М. Вказ. праця
23. Клочко Л.С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіфінок
24. Алексеев А.Ю., Мурзін В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. – К., 1991
25. Силантьева Л.Ф. Филигранные бусы классической эпохи из некрополей Боспора // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – Л., 1979
26. Бессонова С.С. Вказ. праця
27. Там же
28. Там же

Рис.1
Реконструкція налобної пов'язки за золотими
оздобами з Великого кургану М.І.Веселовського

Рис.2. Реконструкція головних уборів та нашийних прикрас за матеріалами з Великого кургану М.І.Веселовського

Рис.3.Варіант реконструкції головних уборів
з Великого кургану М.І.Веселовського

1

2

3

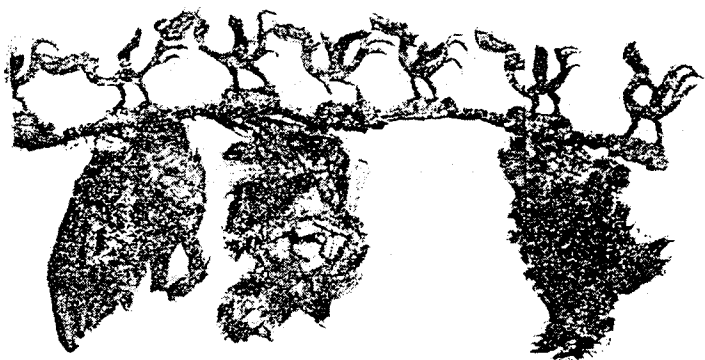

4

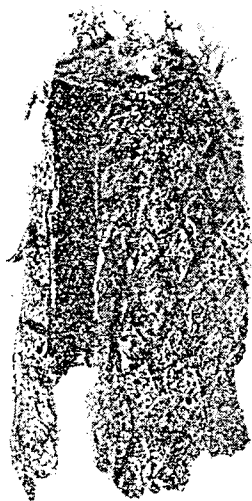
Табл. I Форми жіночих головних уборів

1. Зображення циліндричної шапки з плоскою верхівкою (пластина з кургану поблизу с.Сахновка, Черкаська обл.)
2. Убір циліндричної форми з вигином фронтальної частини (сюжет "адорації" на пластинах з курганів Чортомлик, Мелітопольський, Огуз, тощо)
3. Конусоподібний убір на пластині з кургану Карагодеуаш
4. Напівсферичний убір (к. 10 поблизу с.Велика Знам'янка, Запорізька обл.)

а

б

Табл.II Залишки прикрас та головних уборів з Пазирикського кургану

Тайники у поховальній традиції скіфів

В поховальних комплексах скіфів зустрічаються невеликі ямкоподібні поглиблення в підлогах або маленькі ніші в стінках поховальних камер чи в долівках поховальних ям, які вважають тайниками. Тайники влаштовували також під насипом кургану чи за його межами. Звичайно, не всі поглиблення в дні могил слід вважати тайниками, тому що частина з цих ямок були конструктивними деталями поховальної споруди, деякі – бофрами, в які встановлювали ніжки бронзових казанів, як наприклад в Північній могилі Огузу. В поховальній практиці скіфів тайник – це особливе місце, яке мало бути непоміченим, а його начиння – своєрідний скарб, що добирався з речей певних категорій.

До деякої міри назви “тайник” чи “схованка” досить умовні. В археологічному середовищі термін “тайник” набув поширення, хоча з приводу призначення цього невеличкого доповнення деяких поховальних споруд та мотивів, якими керувались їхні творці, дослідники єдиної думки не мають. Напочатку широких курганних досліджень 70-х років минулого сторіччя фахівці припускали, що в поглибленнях під підлогою камер ховали від грабіжників найбільш коштовні речі, звідки і назва “тайник”, згодом ця версія відпала. Більш слушною здається думка, що це були дари хтонічним силам [Бессонова, 1984, с.10]. Проте, поряд з цим поширене й більш загальне припущення, що складені до поглиблень речі мали культове призначення [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.172].

Нами враховано 10 тайників-схованок в поховальних спорудах (Гайманової та Чмиревої Могили, Бердянського (дві схованки), Мелітопольського та Братолюбівського курганів, Куль-Оби, Олександрівки к.6, Великої Білозірки к.30, Красного Подолу к.2.) та шість в насипах кургану (Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к.1, Томаківська Гостра Могила) чи за її межами (Чмирева та Плоска Могили). Слід зазначити, що за логікою розгляду ми мали б відокремити тайники власне могил від тайників насипу, розбити їх на категорії підземних та наземних і останні розгля-

дати у відповідному розділі. Але асортимент речей, складених до тайників, та й наш підхід до кургану, як до єдиного комплексу, змушує нас розглядати разом ці не такі вже й чисельні групи.

Речі, що зустрічаються в тайниках, складають відносно вузький асортимент. Це золоті та срібні посудини різної форми, дерев'яні чаші з золотими накладками, коштовні горити, так звані великі “ворворки”, золоті гривни, мечі в золотих піхвах та бронзові наверхшя.

За наборами речей сакральні схованки можна поділити на чотири групи. В першій групі присутні великі золоті “ворворки” (безумовно культові речі) в поєднанні в різних варіаціях з гривною, мечем, горитом, ритонном (Братолюбівський курган, Олександрівка, Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к.1, Томаківська Гостра Могила). Друга група, можливо, пов'язана з першою, має меч (Велика Білозірка к.30), горит та накладку від щита (?) (Куль-Оба), горит у поєднанні з бронзовим бойовим поясом та розшитою золотими бляхами портупезою (Мелітопольський курган), сагайдачний набір (Бердянський курган). До третьої групи віднесені тайники, що зберігали посудини з коштовних металів (Гайманова Могила – 5 посудин, Чмирева Могила – 10, Красний Поділ – 1). Четверту групу склали тайники, що зберігали елементи оздоб поховальних повозок (Чмирева та Плоска Могили, Бердянський курган).

Певна усталеність асортименту начиння тайників вказує на сакральний характер цих наборів. Ця обставина привернула увагу Б.М.Мозолевського, який зіставив найбільш характерні речі (чаші, бойовий пояс та сагайдак з луком) з атрибутами другої версії про походження скіфів [Негод., IV, 9-10]. В зв'язку з цим заслуговує на увагу наявність золотих великих “ворворок”, функціональне призначення яких залишається досі невизначеним [Болтрик, 1996; Алексеев, 1997]. Однак комбінація їх зі зброєю, коли “ворворка” підмінює собою чашу, підтверджує їх культове призначення.

Цікаво, що в Південному Приураллі в Філіпівському кургані, дослідженому О.Х.Пшеничуком, набір речей в одній з двох сакральних схованок подібний до речей в тайнику Братолюбівського кургану. Там в одному тайнику теж знайшли срібний з позолотою ритон з отвором (конус) та золоту ажурну напівсферич-

ну “чашу” з отвором [Королькова, 2001, с.133, 134; №№ 106-107]. Стінки ажурного предмета прикрашені зображеннями верблюдів, вовчого хижака та птаха [Алексеев, 1997, с.32; Пшеничюк, 2001]. Хоч “пилипівські” речі дещо відрізняються від “братолюбівських” формою, розмірами та зображеннями, вони є знаряддями одного й того ж дійства і теж, підкреслимо, були вміщені до схованки.

Взаємозв'язок підземного тайника з священними посудинами присутні й в легенді про іудейського царя Соломона (X ст.). В легенді йдеться про підземний тайник, який зробив цар, а згодом, пророк Ієремія сховав у ньому ковчег завіту (священна скринька, над якою локалізується присутність бога Яхве), який звичайно супроводжується священними посудинами з манною та елеєм [Щедровицкий, 1991, с.507].

Традиційно меч у скіфському поховальному обряді, якщо він знаходиться поза контекстом поховання, пов'язується з культом Аресу чи з магічними функціями, які давні покладали на цю зброю, коли її було встромлено в ґрунт [Бессонова, 1984, с.7-9]. Однак, в нашій невеличкій підбірці всі мечі знаходились у піхвах, тобто перебували в “неробочому стані”. В зв'язку з цим доречно згадати один з сюжетів російського фольклору та середньовічної книжкової традиції, де йдеться про пошуки меча-кладенця, схованого в землі, в скарбі чи в похованні під головою вбитого богатиря (приміром Єруслан Лазаревич). Скіфські аналоги цій ситуації зустрічаємо в Олександрівці та Великій Білозірці, де мечі знаходилися в тайниках під чи за головами померлих. Зважаючи на відносно невеликий соціальний статус померлих (впускна могила та невеликий курган) в них можна вбачати богатирів чи героїв.

Аналіз комплексів речей із тайників дозволяє зробити висновок, що їх добірки мали забезпечити виконання певних культових дій різного спрямування, а зважаючи на місцезнаходження цих речей, обряди мали відбуватися в потойбічному світі.

Література

Алексеев А.Ю. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской торовтики V-IV вв. до н.э.// STRATUM+ Петербургский археологический вестник. -СПб. - Кишинев. -1997. -С.29-43.

Бессонова С.С. О культе оружия у скифов// Вооружение скифов и сарматов. -К., 1984.-С.3-21.

Болтрик Ю.В. Большие золотые “ворварки” у скифов// Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы чтений памяти Л.М.Славина. - К., 1996. -С.107-109.

Королькова Е.Ф. Филипповские курганы и звериный стиль// Золотые олени Евразии.-СПб. -2001. -С.64-163.

Пшеничук А.Х. Филипповские курганы в центре скифского мира: открытие и исследования// Золотые олени Евразии.-СПб. -2001. -С.26-37.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган.-К.,1988.-262 с.

Щедровицкий Д.В. Соломон// Мифологический словарь. -М. -1991. -С.507.

Речі, що зустрічаються разом в одному тайнику

Кургани	ворварка	гривна	Урочистий посуд				Урочиста зброя				навешся		
			ригон	чаша	кубок	кілік	горит	меч	пояс	вузда			
Олександрівка к.6													
Передирієва Могил.													
Шелюги													
Іллічево													
Арциз													
Гостра Томаківська													
Братолюбівський													
Бердянський, тайник 2		браслет							сагай- дак	ніж			
Гайманова Могила													
Чмирева Могила тайник 1													
Червоний Поділ													
Рижанівка													
Мелітопольський													
Куль-Оба													
Вел.Білозірка, к.30													
Плоска Могила													
Бердянський, тайник 1													
Чмирева Могила тайник 2													
Філіпівський курган тайник 1													8 скульптур золотих оленів
Філіпівський курган тайник 2									?				13 скульптур золотих оленів, та прикраси урочистої узди ?

Фибулы латенской схемы из могильников зарубинецкой культуры

Среди различных категорий артефактов зарубинецкой культуры фибулы играют важную роль прежде всего, как хронологические реперы. На поселениях они встречаются редко, а в погребениях на могильниках – достаточно часто. Подавляющее большинство фибул, найденных на зарубинецких памятниках, выполнены по латенской схеме. И это вполне логично, поскольку сама зарубинецкая культура относится к так называемым латенизированным культурам, то есть таким, которые испытали сильное влияние латенской (кельтской) культуры. Фибулы латенской конструкции были распространены на огромной территории Европы – от Франции до Урала. Это позволяет в какой-то мере пользоваться хронологическими разработками, выполненными на материалах различных культур этих территорий. Фибульный комплекс зарубинецкой культуры довольно своеобразен и ограничен.

Разновидностей европейских типов фибул в ее материалах гораздо меньше, чем в остальных латенизированных культурах. И более того, даже те фибулы, которые имеют аналогии в европейских латенизированных культурах, в зарубинецкой представлены иногда экземплярами, особенности которых не позволяют исследователям безоговорочно относить их к тому или иному европейскому типу.

Поэтому некоторые исследователи предлагали свои кодировки при типологии фибул. Например, Ю.В.Кухаренко ввел обозначения для типов буквами русского алфавита [1, 30-35]. Л.Д.Поболь, публикуя материалы могильника Чаплин, также пользовался буквами русского алфавита [2, 108-122], А.К.Амброз применял более сложную кодировку, отмечая кодом этапы классификации [3, 12-25]. В типологиях этих авторов в основу выделения типа были заложены признаки разного ранга, а обозначения одних и тех же типов, естественно, не совпадали. А.М.Обломский правильно отметил, что для того, чтобы иметь возможность сопоставлять фибулы зарубинецкой культуры с фи-

булами латенской культурной провинции, необходимо классифицировать их по тем же принципам, которые положены в основу типологии латена. [4, 106] Однако нужно отметить, что сам А.М.Обломский не всегда соблюдал эти положения. Так, он считал, что, если фибулы одновременны (хронологический признак), например, с вариантом П и Р по Ю.В.Кухаренко, то форму спинки (типологический признак) у них не обязательно принимать во внимание. Поэтому эти фибулы он объединил в один вариант – П/Р [4, 107]. Между тем спинка у варианта Р не просто пластинчатая, как считает А.М.Обломский, а фигурная в виде листа ивы. Мне представляется более правильным не подчинять типологию хронологии, поскольку типологические признаки вещей имеют не только хронологическое значение, а например, генетическое, культовое, локальное или какое-либо еще другое, о котором мы и не подозреваем. Хронологические признаки имеют для исследователя большое значение, но их нужно выявлять и обосновывать, а не декларировать любое различие в вещах, как хронологическое. Тем более, что синхронными могут быть фибулы разных типов и вариантов.

Некоторые исследователи зарубинецкой культуры использовали чужие разработки, для фибул латенизированных культур в основном Ю. Костжевского, Я.Филипа, и А.К. Амброза, и очень редко Ю.В. Кухаренко. К наиболее последовательным сторонникам последнего относится только А.М. Обломский.

Нужно отметить, что чьими бы разработками не пользовались авторы они всегда вносят определенные коррективы или уточнения (Каспарова К.В., Обломский А.М. и др.). Однако для учета своеобразия зарубинецких фибул, которые, возможно, могут иметь или хронологическое или генетическое значение, при использовании готовых схем необходимо вводить коррективу, не нарушая их смысловую нагрузку.

В данной работе я предлагаю корректировку типологии для среднелатенских и позднелатенских фибул, найденных на зарубинецких могильниках. В основу каждого типологического уровня определенной группы фибул будут положены одни и те же совокупности признаков. Это позволит выявить и подчеркнуть своеобразие зарубинецкого фибульного комплекса по сравнению с фибулами других латенизированных культур. Фибулы клас-

сифицируются по категориям, группам, подгруппам, типам, вариантам, разновидностям. Но не все фибулы имеют перечисленные уровни классификации.

Категория “среднелатенские фибулы (Laten II или просто II) – это одночленные фибулы с ножкой, загнутой вверх и прикрепленной на спинке (по терминологии Я.Филипа – это “фибулы составной конструкции”) [5, 483]. Среди материалов зарубинецкой культуры они достаточно многочисленны и по характеру орнамента среднелатенские фибулы можно разделить на несколько групп:

1-ая группа – это фибулы, украшенные объемным орнаментом на спинке или ножке, который как бы расчленяет часть фибулы) В типологии Ю.Костжевского эти фибулы не выделяются в отдельную группу, поскольку они, по его мнению, не были характерны для восточногерманских культур (пшеворской и оксывской), на материалах которых он строил свою типологию, и на рис. 1 такие фибулы отмечены как вариант А, другие разновидности отображены на рис. 11, 12, 13, 14а [6, 14 -30]. Для зарубинецкой культуры фибулы с объемным орнаментом являются также очень редким явлением, но они могут пролить свет на свою исходную территорию, а тем самым на пути формирования зарубинецкой культуры, поэтому мы выделяем их в отдельную группу и вслед за К.В.Каспаровой [7, 1-21] обозначаем их русской буквой Р (далее: категория II, группа Р или II.Р или просто Р).

Фибулы II.Р – представлены несколькими типами:

Р1 – фибулы с шариками на спинке и ножке. В латенизированных и латенских культурах имеются фибулы с 1-4 шариками, расположенными на спинке и ножке или на специальной седловинке, которая прикрепляет ножку к спинке. В зарубинецких материалах имеется одна фибула с 2 шариками на ножке, один из которых прикрепляет ножку к спинке. Она найдена в погребении 108 могильника Велемичи I. (по типологии Ю.В.Кухаренко, вариант Б) [1, 31, рис.11]. Подобные фибулы характерны для ясторфской культуры и других латенизированных культур средней Европы, встречаются они и в латенских культурах Юго-Восточной Европы. Р2 – фибулы с восьмеркообразными петлями на спинке и ножкой, которая обвивает спинку. Одна

фибула с петлями на спинке, вокруг которой обвит конец ножки, найдена в погребении 25 могильника Воронино [8, 58] и вторая также с петлями на спинке – в погребении 26 могильника Пирогов [9, 36-37] (по типологии Ю.В.Кухаренко вариант В) [1, 31, рис.11]. Фибулы различаются размерами, пироговская чуть длиннее. Кроме того ножка пироговского экземпляра заканчивается у самой головки, а у экземпляра из Воронино ножка заканчивается у второй петли, которая расположена вблизи головки. Возможно, эти различия не существенны и они относятся к разряду “разновидностей”, а обе фибулы отнесем к типу Р2.

Р3 – фибулы с рельефными выпуклостями на ножке. Один экземпляр имеется в могильнике Велемичи II в погребении 105 [10, 109] и второй – в Пироговском могильнике в погребении 129 [11, 91, рис.5:1]. Аналогии этим фибулам К.В.Каспарова находила в фибулах типа Мечвиль [12, 115], но мне представляется, что они более близки так называемым астрогалоидным фибулам с балканского Подунавья (сравните описания последних у Ё.Тодоровича [13, XXXIV,1]. Обе зарубинецкие фибулы имеют профиль спинки, характерный для гладких проволочных фибул варианта В – Ю.Костшевского, а у астрогалоидных фибул с территории Югославии встречается профиль спинки и округлый, свойственный для типов А, Д, Е – Ю.Костжевского.

2-ая группа – это фибулы с фигурным щитком на ножке. Такие фибулы также не вошли в типологию Ю.Костжевским, поскольку их нет в материалах оксывской и пшеворской культур. Но одна из разновидностей показана на рис. 14. [6, 30] Параллели же фибулам с треугольным щитком на ножке (типа 3Т) из южнорусских областей он находил в Боснии среди копьеvidных фибул (6, 18).

II.2 – фибулы с фигурным щитком на ножке. В культурах Средней и Юго-Восточной Европы форма щитков разнообразна, в виде ромбов, трапеций, прямоугольников, дисков и т.д. [5, Обг. 33:1-4; tabl. CXXVI: 4; 13, tabl. XVII,] В материалах зарубинецкой культуры ограниченное число вариаций этих фибул. Выделяются такие подгруппы этих фибул:

а – фибула из погребения № 4 могильника Воронино имеет ромбовидный щиток, ограниченный с обеих сторон рельефны-

ми выпуклостями. В литературу эта фибула вошла как фибула зарубинецкого типа, то есть с треугольным щитком [3, табл.2:1].

б – Две фибулы из погребения 2 могильника Витачев имеют щитки в форме нечетко выраженного ивового листа.

в – Фибулы, конец ножки которых загнут на спинку и расплющен в треугольную пластинку основанием к головке – это фибулы зарубинецкого типа (ЗТ). В зарубинецком фибульном комплексе они занимают значительную часть и считаются этнографической особенностью населения этой культуры. Так, из 37 фибул, происходящих из могильника Отвержичи, фибулы ЗТ составляют 18 экземпляров, из 89 фибул, найденных в погребениях на могильнике Велемичи – II, фибул ЗТ – 52 экземпляра [7], на могильнике Чаплин из общего количества фибул 122 экземпляра зарубинецкий тип представлен 31 экземпляром [2, 110. табл. 18]. В Пироговском могильнике найдено всего 94 фибулы, типологически четко определимы из них – 74, из которых к зарубинецкому типу относится 36 экземпляров [14, 38]. На могильнике Вишенки – 25 фибул, среди которых 13 экземпляров – фибулы ЗТ. Прототипами для фибул ЗТ послужили копьевидные фибулы кельто-иллирийских племен балканского Подунавья [15; 16], хотя и не все считают это доказанным [17]. Однако хронология копьевидных, во-первых, для балканских культур не разработана, и во-вторых, в материалах европейских латенизированных культур, за редким исключением, нет ни копьевидных, ни фибул ЗТ. Несмотря на общую тенденцию развития фибул зарубинецкого типа от короткого щитка к длинному, различные их варианты на протяжении длительного времени сосуществуют, что не позволяет использовать эти фибулы для установления дробной периодизации и хронологии зарубинецких памятников. Фибулы зарубинецкого типа различные по длине от 6 см до 13 см, пружина от 4 до 16 витков, тетива почти всегда верхняя, хотя встречаются и исключения, например, у 2 фибул из погребения № 96 и одна из погребения № 58 могильника Велемичи – II тетива – нижняя, профиль спинки подпрямоугольный, как отмечает А.М.Обломский в виде скобы, но встречаются фибулы с дугообразной, округло выгнутой спинкой, например у фибул из погребений №№ 11, 96, 58, 105 могильника Велемичи II. У всех фибул ножка прикреплялась к спинке с помощью ла-

док, которые были вырезаны из конца ножки. Только у некоторых фибул ножка крепилась с помощью загиба основания треугольного щитка, что вероятно, объяснялось поломкой лапок в результате длительного использования фибул. Примером может являться фибула из погребения №100 могильника Пирогов. Подавляющее большинство фибул не имеет прогиба ножки при переходе ее к приемнику, но есть исключения – 2 фибулы с прогибом ножки из погребения №96 могильника Велемичи II и 2 фибулы из погребения №100 могильника Пирогов. Часть фибул имеет орнаментированный щиток. Орнамент из прорезных линий, что больше характерно для Поднепровья, или выбитый с изнаночной стороны щитка, что характерно для фибул из Польши. Подавляющее большинство фибул зарубинецкого типа откованы из бронзы, но в Чаплинском могильнике из 18 фибул 12 изготовлены из железа и только 6 из бронзы.

Классификацию этой разновидности фибул разработал А.К.Амброз [3, 14-19], ее уточнение предложил А.М.Обломский [17] и автор этой статьи [16].

По длине щитка, которая определяется отношением высоты треугольника к длине всей ножки, я выделяю 5 типов (табл; рис.):

ЗТ-I – это фибулы, у которых длина щитка до 0.4;

ЗТ-II – длина щитка от 0.4 до 0.5;

ЗТ-III – от 0.5 до 0.6;

ЗТ-IV – от 0.61 до 0.99 (они подразделяются на варианты ЗТ-IVа с длиной щитка 0.61 - 0.7; ЗТ-IVб - 0.71 – с щитком до 0.8; ЗТ-IVв с длиной щитка более 0.8);

ЗТ-V треугольный щиток занимает всю ножку.

3-я группа гладких проволочных фибул, без объемного орнамента (что не исключает прорезные или выдавленные узоры). Это основная группа среднелатенских фибул, на основе которых разрабатывалась типология Ю.Костжевского.

При типологическом членении этих фибул он учитывал такие совокупности признаков, как местоположение тетивы (верхняя или нижняя), профиль изгиба спинки (плавно изогнутая в виде низкой дуги, круто изогнутая полукругом, угловато изогнутая – в виде скобы, сильно изогнутая над головкой фибулы с резким переломом спинки); место крепления ножки (посреди-

не спинки, близко к головке и в конце спинки вблизи к приемнику); размер диаметра витков пружины (с большим и небольшим диаметром); размер всей фибулы (длинные, средние, короткие). Такие фибулы изготавливались из проволоки округлой в сечении или уплощенной. В археологических культурах Средней Европы эта группа представлена большим числом вариантов (или типов, как обычно они называются в литературе). В материалах же зарубинецкой культуры их значительно меньше, и потому точное их типологическое определение особенно важно, поскольку оно может иметь хронологическую нагрузку.

Тип А – Ю.Костшевского – наиболее ранние среднелатенские фибулы с плавно изогнутой невысокой спинкой и ножкой, прикрепленной посредине спинки или вблизи перехода ее к приемнику. Подобные фибулы имели довольно широкое распространение в ясторфской культуре, в латенских и кельто-иллирийских памятниках Юго-Восточной Европы. Классических представителей этого типа фибул в зарубинецком комплексе нет. Но есть фибулы напоминающие этот тип. В погребении № 128 в Пироговском могильнике найдена близкая типу А – Ю.Костшевского, но короткая. Подобные фибулы Т. Домбровская выделила в особый вариант типа Аж (коротких).

Тип В – Ю. Костшевского – получили наибольшее распространение в зарубинецкой культуре (тип Г по Ю.В. Кухаренко, тип В по Л.Д. Поболу). У них верхняя тетива, спинка почти прямоугольно согнута при переходе к головке и приемнику, создавая с линией иглы прямоугольник, ножка крепится вблизи головки или в начале спинки. Они выкованы из округлой или уплощенной (узкой ленты) проволоки. В зарубинецких памятниках встречаются несколько разновидностей фибул этого типа.

К.В.Каспарова на полесских материалах выделяла тип А/В, то есть переходный от типа А – Ю. Костжевского до типа В – Ю.Костжевского и 5 вариаций типа В [7].

В зарубинецких материалах есть фибулы, изготовленные из округлой в профиле проволоки – это наиболее близкие к описаным типу В – Ю.Костшевского, правда, у среднеевропейских фибул ножка прикрепляется к спинке муфточкой, а у зарубинецких с помощью лапок, образованных расклепкой кончика ножки. Таких фибул, например, в Чаплинском могильнике – 6 экз. Но есть фибулы у которых спинка и ножка раскованы в узкую плоскую пластинку – это тип В1, то есть, они отличаются от среднеевропейских именно формой проволоки. В Чаплинском могильнике – 1 экз. такой фибулы, в Пироговском – 5 экз. Ю.В.Кухаренко отмечал подобные фибулы, изготовленные из бронзы, в могильниках Велемичи I – 2 экз., Ремель – 1 экз., Воронино – 1 экз., Вишенки (из сборов В.В.Хвойки и Ф.П.Яновского) – 2 экз., Зарубинцы – 1 экз., и 25 железных фибул из могильника Чаплин (они теперь недоступны для обработки) [1, с.30-35] Есть также фибулы со спинкой из плоской проволоки, но с ножкой из округлой проволоки – тип В2. Таких фибул в Чаплинском могильнике – 6 экз., в Пироговском – 2 экз. Эти отличия от классических среднеевропейских фибул не являются существенными и, возможно, не связаны с хронологическим фактором. Может быть, они указывают на источник подражания. Ю.Костшевский разрабатывал типологию на материалах оксывской и пшеворской культур. В материалах латенских и кельто-иллирийских памятников Юго-Восточной и Средней Европы классических фибул типа В – Ю.Костшевский единицы. В свое время Е.В.Максимов отмечал, что образцами для фибул типа В в зарубинецкой культуре послужили фибулы из античного Северного Причерноморья, точнее из Ольвии [19, 107]. Вполне вероятно, что зарубинецкое население воспользовалось образцами как северо-западных, так и юго-западных соседей. Но возможно, что расклепка ножки была обусловлена технологической необходимостью, поскольку из кончика ножки фибулы вырезали лапки для закрепления ножки на спинке. Ю.В.Кухаренко даже предполагал, что расклепка ножки для лапок, дала толчок для возникновения фибул зарубинецкого типа. Поэтому фибулы с узкопластинчатой спинкой и со слегка расклепанной ножкой еще не оформленной в треугольный щиток, он отнес к отдельному типу Е, объединив

его с фибулами зарубинецкого типа [1, 31, рис.12]. Подтверждением точки зрения Ю.В.Кухаренко могла бы послужить фибула из погребения №288 могильника Пирогов. Автор публикации Скиба Л.Е. отнесла ее к типу В/А, поскольку у нее изогнутость спинки характерна для фибул типа А, а место крепления ножки – для фибул типа В [14, 37-38, 126, рис.28,4]. Но ножка этой фибулы расклепана в довольно четкий треугольник, поэтому фибулу из погребения №288 вполне логично отнести к фибулам зарубинецкого типа.

Кроме того, в материалах зарубинецкой культуры имеются экземпляры относящиеся к типу В по основным признакам, но с отдельными элементами, характерными или для других типов, или свидетельствующими о вариациях местных мастеров. Такие фибулы можно также отнести к типу В, но с указанием их своеобразия. Например, тип Ва – фибула с профилем характерным для типа В, но с креплением ножки практически в центре спинки, то есть, характерным для варианта А – Ю.Костшевский – это фибула из могильника Велемичи I, погребение 70. Тип Вг – с резко согнутой спинкой над головки, почти как у фибул типа С – Ю.Костшевского, которая в профиле с иглой образует почти треугольник, и с прогнутой ножкой, как у поздних вариантов среднелатенских фибул, но по остальным признакам соответствует типу В (погребение 193 Пироговского могильника).

Аналогий другим типам гладких проволочных фибул, распространенных в Средней Европе, немного.

Тип D – фибулы с более или менее овальной спинкой и нижней тетивой (Чаплин, погребения №144 и 241,).

Тип D/В пр – фибулы с овальной спинкой, как в типе D, но с верхней тетивой и немного прогнутой ножкой (могильник Велемичи I, погребение 89 и два экземпляра из погребения 124 и 1 экз. из погребения №235 Пироговского могильника).

Тип D/А – фибула с овальной спинкой, нижней тетивой и ножкой, прикрепленной к спинке вблизи головки, как у фибул типа D, но с более длинной и с более низкой спинкой, как у типа А (погребение 80 могильника Велемичи I).

Тип D/Е – фибулы с овальными спинками, маленьким диаметром пружины и с нижней тетивой, как у фибул типа D,

но с ножкой, прикрепленной почти посредине спинки, как у типа Е (погребение 109 в Пироговском могильнике)

Тип G – небольшие фибулы с округло выгнутой спинкой, верхней тетивой, и ножкой, прикрепленной у головки. Приемник, спинка и ножка образуют треугольник. Такая фибула найдена в погребении №7 на могильнике Чаплин.

Тип H – близкая типу G, но у нее ножка при перегибе на спинку образует два тупых угла (фибула из погребения №246 на могильнике Чаплин)

Третья является дериватом варианта F – Костшевского, но с прогнутой ножкой, конец которой прикреплен несколько выше, чем в классических фибулах этого варианта, не на вершине коленчатого излома спинки, а чуть ближе к головке. Это фибула из погребения 54 могильника Вишенки. Она бронзовая, с верхней тетивой и 6 витками спирали, длиной 8.4 см, ножка прикреплена к спинке “лапками”. Экземпляр хорошей сохранности. Ее можно отнести к типу *F1np* (Рис. 1)

Категория: Фибулы позднелатенской схемы (III) – это одночленные фибулы, конец ножки у которых расклепан в приемник для иглы. Ю.Костшевский в качестве типобразующих признаков при их классификации принимал во внимание признаки таких совокупностей признаков: форму изгиба спинки у головки, местоположение тетивы, степень прогиба спинки при переходе к ножке, размер фибулы. Различное сочетание этих признаков дало возможность ему выделить варианты от К до О. В зарубинецких материалах фибулы позднелатенской схемы не всегда укладываются в типологические рамки, предложенные Ю.Костшевским. Внести коррективы в его типологию делала попытки К.В.Каспарова [7,15]. Но недостатком ее корректировки было то, что для обозначения разных признаков употребляется одинаковое обозначение (например, арабские цифры “1, 2, 3” обозначают и степень изогнутости спинки и форму проволоки, из которой выкованы фибулы и длину этих фибул). Я предлагаю избежать этого недостатка. Все эти признаки принимаются во внимание при определении типов фибул, найденных на зарубинецких памятниках. В связи с этим выделяется несколько типологических уровней: группа – тип – вариант – разновидность.

Группы выделены по форме изгиба спинки: 1 – фибулы, у которых спинка имеет прямоугольный изгиб над головкой, но в треугольный по форме приемник переходит без изгиба. Один экземпляр такой фибулы с деформированной (?) согнутой спинкой найден в погребении 21 на могильнике Девич Гора в Триполье [20, 82, рис.4:11]. Фибула длинная – 9 см. Близкие этой фибуле (но не аналогичные, поскольку у них прямоугольной формы рамка приемника) имеются в северных регионах ясторфской культуры и соответствуют типу рис.19 – Ю. Костшевского. Близки по форме фибуле с Девич Горы две фибулы из погребения 89 Чаплинского могильника, у которых ножки приварены к спинке, то есть эти фибулы как бы переходные от среднелатенских к позднелатенским. Обозначим эти фибулы III.1.св.

2 группа (III.2) – фибулы, спинка которых высоко поднимается над головкой и округло изгибаясь плавно переходит в приемник. Эти фибулы близки типам М, N, рис.17 и 18 – Ю.Костшевского. У них различное местоположение тетивы – верхнее и нижнее. Поэтому вслед за Ю.Костшевским фибулы с верхней тетивой также обозначим буквой “М” – и фибулы с нижней тетивой буквой “N”. Фибулы типов М и N – Ю.Костшевского обычно выкованы из тонкой проволоки круглой или граненой в сечении. В зарубинецких материалах также есть такие фибулы (для их обозначения применим цифру 1), но есть экземпляры из узкой пластины (обозначим цифрой 2). Фибулы М и N – Ю.Костшевского различаются по степени изгиба спинки при переходе ее к приемнику. Среди зарубинецких много экземпляров с прямой спинкой без прогиба, как на рис.17 и 18 – Ю.Костшевского.

Поэтому для указания степени прогиба введены буквенные символы: а – без прогиба, б – с небольшим прогибом и в – с сильным прогибом.

В небольшом количестве в зарубинецких материалах встречаются позднелатенские фибулы с формой спинки, характерной для рассматриваемой 2 группы, но сама спинка расклепана в фигурную пластинку ивового листа, расширенная у головки и суженная к приемнику. Эти фибулы напоминают Наухаймские и, возможно, являются их дериватами. Они также различаются

друг от друга по местоположению тетивы и степени прогиба спинки. В связи с тем, что они не точно копируют средне-европейские фибулы, условно оставим за ними обозначение М и N в зависимости от местонахождения тетивы, а фигурную пластинку отметим цифрой 3.

Фибулы обычно с пластинчатой спинкой, полукругом поднимающейся над головкой и резко, с изломом переходящей к длинному приемнику (очень сильно прогнутые фибулы), с рельефным гребнем в месте этого перехода, у Ю.Костшевского обозначены буквой O близки фибулам бойев. В зарубинецких материалах есть несколько экземпляров близких этому типу. По форме пластины спинки они могут разделяться на варианты.

Большое количество позднезарубинецких фибул происходит из могильника Чаплин. К типу M2a с пластинчатой не прогнутой спинкой и сплошным приемником, в профиле имеющей треугольную форму, относится фибула из погребения №137. Остальные представлены вариантами и разновидностями типа N, то есть фибулами с нижней тетивой. К типу N1a – с проволочной спинкой без прогиба относится 21 экземпляр, к типу N1б, то есть со слабым прогибом спинки – 18 экземпляров, к типу N1в – с сильным прогибом спинки – 3 экземпляра. К типу N2a, то есть с нижней тетивой, ленточной не прогнутой спинкой, -2 экземпляра. В Пироговском могильнике, по публикации Л.Е.Скибы, найдено 16 позднелатенских фибул [14,39]. Из сохранившихся полностью фибул 3 относятся к типу M, то есть с верхней тетивой, из погребения №39 – M1a, из погребений № 61 и 205 – M3б. Фибулы с нижней тетивой типа N также представлены несколькими разновидностями: N1a – из погребения № 304 (2 экземпляра), N1б – из погребения №298 и, вероятно, из погребения №259, N1в – из погребения №215 и, возможно, из погребения №286. На каждом зарубинецком могильнике, раскопанном широкой площадью, есть фибулы позднелатенской схемы.

Фибулы “бойев” (тип O) представлены 2 экземплярами из могильника Велемичи II, погребение №81. Бронзовые фибулы с сильно выгнутой спинкой, представляющей ленту треугольную в сечении, с дисковидным утолщением и резким переходом в

длинный приемник (Рис. 1).

Анализ фибул латенской схемы из могильников зарубинецкой культуры позволяет сделать вывод, что зарубинецкие ювелиры не всегда точно копировали западноевропейские образцы фибул, допускали отклонения в исполнении отдельных деталей. Образцами для подражания им служили не столько фибулы латенизированных культур (ясторфской, оксывской, пшеворской), сколько фибулы латенского культурного круга Юго-Восточной Европы [21, рис.1, рис.2]. Следует согласиться с выводом А.М.Обломского, что общепринятая в Средней Европе для латенизированных культур типология фибул позднелатенской схемы Ю.Костшевского вполне приемлема для зарубинецкой культуры [4]. Это касается и среднелатенских фибул. Во-первых, потому что типология фибул латенских культурных групп Юго-Восточной Европы не разработана детально, во-вторых, в материалах оксывской и пшеворской культур, с которыми работал Ю.Костшевский, довольно часто встречаются фибулы не вполне укладывающиеся в “прокрустово ложе” его типологической схемы [22]. Использование же общей типологической схемы для фибул всех латенизированных культур облегчает работу исследователей и предотвращает путаницу и возможные недоразумения.

Литература

1. Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. - М. - 1964. - 66 с., 20 табл. - (САИ-Вып.Д1-19).
2. Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры). - Минск. - 1971 - 232 с. с ил.
3. Амброз А.К. Фибулы Юга Европейской части СССР II в. до н.э.- IV в. н.э. - М. - 1960 - 109 с., 27 табл. - (САИ -Вып. Д1 - 30).
4. Обломский А.М. О хронологии некоторых типов фибул зарубинецкой культуры // СА - 1983. - №1 - С. 103 - 120.
5. Filip J. Keltovй ve Stuednн Evrope. - Praha. - 1956.- 552 s., CXXXII tab.
6. Kostrzewski J. Die ustgermanische Kultur der Spdtlatenzeit. - (Mannus Bibliothek; :N 18)- Leipzig - 1919. - Т. 1 - 254 С.
7. Каспарова К.В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников) : Автореферат диссертации ... канд. ист. наук. - Л. -1981.- 21 с.

8. Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья.- М.- 1961.- 67 с. 46 табл. –(САИ - Вып. Д1 – 29).
9. Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. - Л., 1969. – С. 25 – 38 – (МИА СССР- №160
10. Каспарова К.В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ - 1972. - Вып. 14 – С. 53 – 111.
11. Кубишев А.И., Скиба Л.Є. Пироговський могильник // Археологія -1989.- №2. – С. 83 – 96
12. Каспарова К.В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена// АСГЭ. - 1984.- Вып. 25. – С. 108 – 117.
13. Todorovic J. Kelti u Jugoistocnoj Evropi. - Beograd. - 1968. - Dissertationes -. Tome VII. - 180 s., LXIY tab
14. Скиба Л.Є. Пироговський могильник зарубинецької культури. - К.- 2001.- 180 с.
15. Каспарова К.В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ. - 1977.- Вып. 18 – С. 68 – 78.
16. Пачкова С.П. Фібули зарубинецького типу // Археологія - 1988. -№ 62. – С. 10 – 23.
17. Обломский А.М. Опыт классификации и хронологии фибул с треугольным щитком на ножке // КСИА. - 1986.- Вып.186.
18. Обломский А.М. Там же
19. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.- К. - 1972. - 181 с.
20. Циндровская Л.О. Могильник в урочищі Дівич - Гора // Археологія - 1984.- Вып. 47 - С. 79 - 88
21. Пачкова С.П. К вопросу о процессе латенизации зарубинецкой культуры // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. Время великих миграций. - СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест. - 2000 - №4 – 406 с.
22. Pietrzak M. Pruszcz Gdanski. Fundstelle 10. Ein Grdberfeld der Okxywie- und Wielbark – Kultur in Ostpommern. // Monumenta Archeologica Barbarica – Krakyw – 1997 - Т. ІУ. - 251 S.

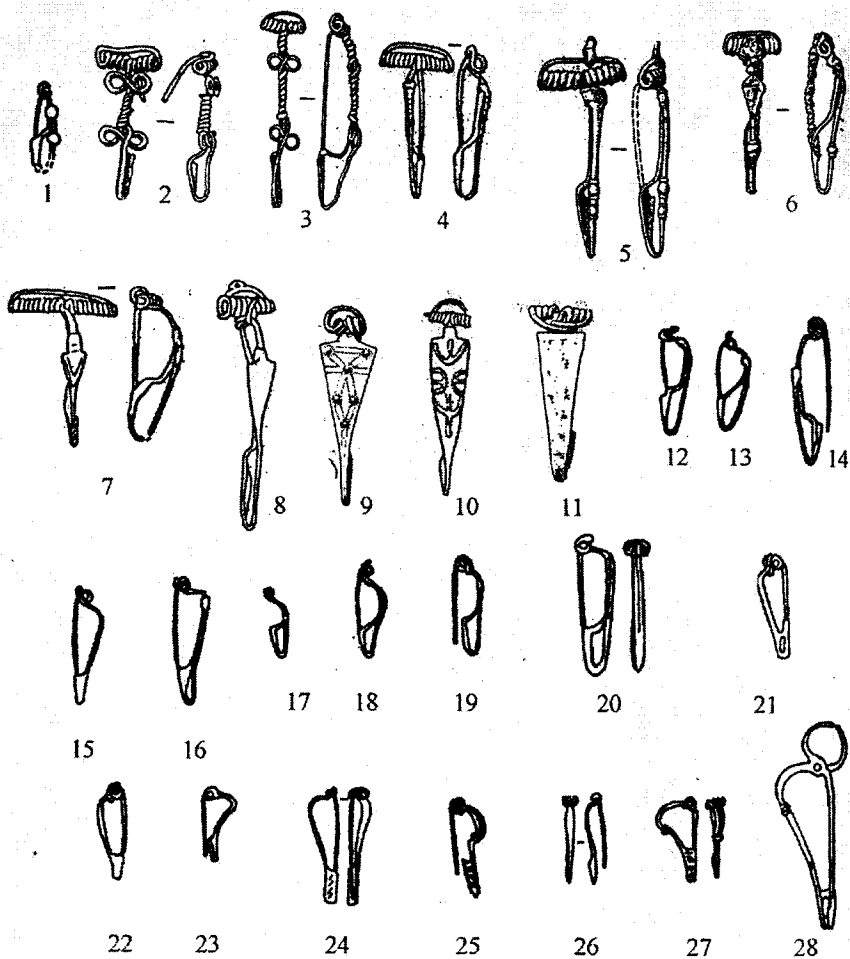

Рис. 1.

Условные обозначения: мог. - могильник, пог. - погребение.

Группа – Laten II.1

- 1 - тип P1 - мог. Велемичи II, пог. 108;
- 2 - тип P2 - мог. Воронино, пог. 25;
- 3 - тип P2 - мог. Пирогов, пог. 26;
- 4 - тип P3 - мог. Велемичи II, пог. 105;
- 5 - тип P3 - мог. Пирогов, пог. 129;

Группа - Laten II.2

- 6 - подгруппа 2а - мог. Воронино, пог. 4;

Подгруппа 2в:

- 7 - тип, вариант ЗТ-И/or - мог. Велемичи II, пог. 105;
- 8 - тип ЗТ -I - мог. Чаплин, пог. 103;
- 9 - тип, вариант ЗТ -IY а - мог. Велемичи II, пог. 23;
- 10 - тип, вариант ЗТ- IY б - мог. Велемичи II, пог. 85;
- 11 - тип ЗТ -Y - мог. Гриневичи Вельки, пог. 13;

Группа Laten II.3:

- 12 - тип В - мог. Пирогов, пог. 150;
- 13 - тип, вариант Ак - мог. Пирогов, пог. 128;
- 14 - тип, вариант Ва - мог. Велемичи I, пог. 70;
- 16 - тип, вариант Вб - мог. Пирогов, пог.193;
- 17 - тип G/H - мог. Чаплин, пог. 7;
- 18 - тип D/B пр. - мог. Пирогов, пог. 124;
- 19 - тип, вариант D - мог. Чаплин, пог. 241;

Группа - Laten III.1:

- 20 - группа, вариант III, Iсв. - мог. Чаплин, пог. 89;

Группа - Laten III.2:

- 15 - тип, подтип, вариант M1а - мог. Пирогов, пог.39;
- 21 - тип, подтип, вариант N1а - мог. Чаплин, пог. 146;
- 22 - тип, подтип, вариант N1б - мог. Чаплин, пог. 133;
- 23 - тип, подтип, вариант N1в - мог. Велемичи I, пог. 75;
- 24 - тип, подтип, вариант M3б - мог. Отвержичи, пог. 1;
- 26 - тип, подтип, вариант N3б - мог. Семурядцы, пог. 21;
- 25 - тип O - мог. Велемичи I, пог.47;
- 27 - тип O - мог. Велемичи II, пог.81;

Группа - Laten III.3

- 28 - тип "щипцовая" - мог. Чаплин, пог.152

Торгові шляхи та експортні товари у зовнішній торгівлі населення Карпат у III -V ст.н.е.

Зовнішня торгівля для варварського населення Східної Європи у III-IV ст. н.е. означала торгівлю із римськими провінціями. Доказом торгівельних контактів населення Східних Карпат з римським світом є знахідки провінційно-римських виробів на територіях на північ і південь від східної частини Карпатського хребта.

На території Прикарпаття найпоширенішими імпортованими знахідками є амфори, цілі екземпляри та уламки яких постійно присутні в об'єктах поселень і похованнях культури карпатських курганів [1]. Більшість з них належить так званим "інкерманським" амфорам, що виготовлялись наймовірніше в Синопі, виробничому і торгівельному центрі, розташованому на Чорноморському узбережжі Малої Азії [2]. Згідно з аналізом виявлених решток вмісту інкерманської амфори з кургану №1 у Пилипах в ній містилося високоякісне виноградне вино. Як відомо, у амфорній тарі надходила також оливкова олія і сухі сипучі продукти. Із східних римських провінцій, найвірогідніше з майстерень Константинополя походять дві скляні чаші червонофіолетового (пурпурного) кольору, прикрашені зигзагоподібними візерунками з накладних стрічок блакитного та жовтого кольорів [3]. У різних країнах Сходу (Персія, Аравія, Єгипет, Індія, о.Парос) добувався сердолик. Багатогранні намистини, виготовлені з цього мінералу, набули надзвичайного поширення серед варварського населення Європи і зустрічаються на пам'ятках різних культур, в тому числі в курганных похованнях Прикарпаття. Особливою і наймасовішою категорією римських імпортованих у області Прикарпаття є знахідки як поодиноких, так і зібраних у скарби римських монет [4].

Більшість римських імпортованих, знайдених на пізньоримських пам'ятках Прикарпаття мають східне походження і вказують на економічні зв'язки цього регіону із східними провінціями Римської Імперії. Цілком імовірно, що на Прикарпаття зі Сходу привозили не тільки амфори з вином чи олією, вироби із скла, а також інші

товари, які археологічно не фіксуються. Можна припустити, що поставлявся текстиль. Адже виробництво найтонших полотняних і вовняних тканин, якими славилася Імперія, було зосереджене в східних провінціях: Сирії, Палестині, Фінікії, Єгипті, Малій Азії [5]. Існують античні свідчення про вивіз із Гераклеї та Синопи так званих гераклеїських і синопських горіхів (сучасна назва – грецькі горіхи), поставки яких не обмежувалися понтійським ареалом [6]. Якими ж шляхами та посередництвом яких перевалочних пунктів, товари східного виробництва потрапляли в область Східних Карпат? Традиційно, коли мова йде про античні імпорти на теренах Східної Європи, погляди археологів перш за все звертаються до античних міст Північного Причорномор'я як до найбільш територіально близьких центрів античного світу. Дійсно, ці міста вже з часу їх заснування були важливими торговими осередками. У римський час вони були не тільки споживачами імперських товарів, але й посередниками у торгівлі із варварським світом. Одне з них, місто Тіра, розміщувалося в гирлі р.Дністер і було важливим центром посередницької торгівлі. Саме через Тіру у першій половині III ст. н.е. проходили сухопутний і морський шляхи, що пов'язували її із східними провінціями, у тому числі і з малоазійськими територіями [7]. Дністром проходив один із найдавніших європейських шляхів, який був східним відгалудженням бурштинового шляху, що пов'язував Чорне і Балтійське моря, і вів у глиб варварського світу [8]. Саме в Тірі починався Дністровський магістральний шлях, що вів і на територію Прикарпаття. Проте, у перебігу подій кінця 50-х років III ст., під час походів племен проти балканських провінцій Римської імперії, Тіра була розгромлена. Археологічні дослідження фіксують у Тірі цього часу сліди сильного одномоментного руйнування [9]. Археологічні знахідки дозволяють стверджувати, що життя в місті було відновлене у IV ст., проте господарство цього нового поселення на місці старої Тіри має усі ознаки рустифікації, варваризації і натуралізації [10]. Характерно, що у IV ст. римські монети потрапляють у межиріччя Дністра і Прута, минаючи Тіру [11]. Правда, існує гіпотеза, що у IV ст. Тіра стала столичним міським центром ранньодержавного утворення візіготів [12]. Але і в такому випадку вона вже не могла бути тим важливим ринком античного світу, яким була на протязі століть аж до

середини III ст., що, безумовно, не могло не відбитися на значенні Дністровського шляху.

Потрібно думати, що у IV ст. більш важливу роль у забезпеченні зв'язків прикарпатського населення із античним світом відіграла інша водна артерія – р.Прут. Впадаючи в Дунай в його пониззі, поблизу західного узбережжя Чорного моря, ця ріка з'єднувала Прикарпаття з територіями римських Дунайських провінцій

з римськими західночорноморськими портами. Оскільки Прут є судноплавним лише в нижній третині своєї течії, шлях пролягав долиною ріки.

Дороги мають довге життя. Часто на стародавні шляхи, намічені в той чи інший спосіб накладаються чітко задокументовані пізніші. Так, скарби римських монет (Сарнки, Дубовиця, Липівка, Заболотів, Белелуя, Снятин, Банилів) [13] були знайдені за напрямком торгового шляху, відомого за писемними джерелами XIV ст. Це так званий Галицький гостинець або Волоський шлях – головна торгова магістраль, яка забезпечувала львівським купцям зв'язки зі сходом і проходила через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці, Сирет, Сучаву і далі через Яси до Чорного моря, звідки кораблі йшли на узбережжя Малої Азії, в Константинопіль [14]. У своїх подорожніх замітках Лехаці Симеон, львівський мандрівник, вірменин, який народився у Замості і у 1608 р. вирушив зі Львова у подорож до Близького Сходу та Вірменії, називає міста через які пролягав його шлях. Це Снятин, Чернівці, Сучава, Ясси, Васлуй-Бирлад, Галац, Константинополь. Важливо зазначити, що більша частина цього шляху, включаючи область Сучави та Ясс, проходила територією, зайнятою населенням культури карпатських курганів [15]. Цікаво, що саме з цих пунктів, якими в середньовічних документах позначався напрямок Волоського шляху, походять неодноразові знахідки римських монет [16]. Морський шлях, що вів на малоазійське узбережжя, починався, очевидно, в греко-римських містах Томи, Істрія, Каллатіс. У той час, коли античні міста Північного Причорномор'я внаслідок несприятливої історичної ситуації занепадають, Добруджа після імперської реорганізації на початку IV ст. н.е., коли вона була виділена в окрему провінцію Скіфію, та її міста-порти, Томи, Істрія, Каллатіс, розташовані

на західному узбережжі Чорного моря, переживають нове піднесення. Економічне зростання проявляється у новому будівництві, розвитку ремесел і розквіті внутрішньої і зовнішньої торгівлі. При цьому торгівля західнопричорноморських портів була традиційно орієнтована на колишні грецькі колонії, а тепер римські східні провінції. Головну роль у ній відігравали здавна усталені зв'язки із греко-римськими центрами малоазійського узбережжя Чорного моря, з якими вони сполучалися не тільки морським, але й сухопутним шляхом. Разом з тим, розташовані у прикордонній провінції Томи, Істрія, Каллатіс завдяки торгівлі стають потужними центрами політичного і економічного впливу на варварське населення за межами римських кордонів і опорою римської влади в Подунав'ї. Можна думати, що саме з цих осередків посередницької торгівлі починалися торгові шляхи, якими до населення Прикарпаття потрапляли не тільки східні товари, а також і продукція місцевого нижньодунайського виробництва [17].

Ні писемні, ні археологічні джерела не дають чітких відомостей відносно товарів, які поставляло варварське населення Східної Європи римлянам. Існує ряд більше чи менше вірогідних гіпотез та припущень, які базуються на відомостях античних джерел стосовно інших територій і різних часових відрізків римського часу. В асортименті товарів різні автори, як правило, називають рабів, худобу, коней, шкіри, хутра, збіжжя, мед, віск [18]. Є. Веловейський зауважує, що всі античні автори, крім невідомих, називають худобу та шкіри. Особливу цінність мали хутра, які в очах мешканців півдня були чи не головним багатством народів півночі [19]. Інші автори не заперечують експорт продуктів лісового промислу [20]. Що ж могла обмінювати прикарпатська людність на предмети імпорту, або чим вона могла торгувати з населенням античних центрів? Зауважимо, що дискусія, яка розгорнулася поміж дослідниками з приводу можливого експорту хліба черняхівським населенням [21], має для розгляду нашого питання тільки опосередковане значення. Не дивлячись на незаперечні докази, які свідчать про високий розвиток хліборобства на Прикарпатті, ми далекі від думки, що збіжжя було експортним товаром у населення Східних Карпат. Територія Карпатських підгірських областей була вкрита лісами, де водилося багато

звірини. Отже, цілком природно припустити, що хутра, як і шкіри та продукти лісових промислів, могли бути обмінними товарами. Безперечно, існувала і торгівля рабами. Проте, населення Прикарпаття володіло товаром, який був найдавнішим предметом обміну та торгівлі. І цим товаром була сіль. Соляні джерела виступають на Прикарпатті майже скрізь. Геологи нараховують близько 800 виходів соляної ропи в Східній Галичині і 50 на Буковині. Соленосні пласти залягають на всій території, зайнятій племенами культури карпатських курганів. Більше того, в цілому ряді пунктів, поблизу яких діяли соляні джерела, відкриті пам'ятки культури карпатських курганів. Це, наприклад, Нижній Струтинь, Стопчатів, Мишин, Печеніжин, Шепарівці, Добромиль та інші. Правда, в жодному випадку сліди соледобування не були зафіксовані безпосередньо на поселенні культури. Ми схильні пов'язувати це з топографією пам'яток. Поселення культури карпатських курганів завжди розташовані на високих мисоподібних терасах, а соляні джерела виступають в низинах. Подібна ситуація, простежена при розкопках поселення IV ст.н.е. поблизу с. Воскресінці. Селище було розташоване на високому плато другої надзапальної тераси р.Прут, а соляне джерело діяло в урочищі Россолище, в 300 м. від нього, біля підніжжя підвищення. Соляні води на Прикарпатті залягали досить близько від поверхні. Експлуатація соляних джерел була доступна стародавньому населенню в різні історичні періоди, починаючи від епохи енеоліту [22].

Найбільшого розвитку солеваріння на Прикарпатті досягло в часи середньовіччя. В історичних документах, починаючи вже з XI ст., містяться відомості про галицьку сіль як про експортний товар. Очевидно, ця торгівля давала значні прибутки. В наш час, коли добування і виробництво солі на Прикарпатті згасло, важко уявити давні масштаби цього промислу. Так, коли у 1106 р. в ході міжусобної боротьби між князями Святополком Ізяславичем і Давидом Ігоровичем припинився довіз солі з Прикарпаття, то "не було солі у всій Руській землі" [23]. В Іпатьєвському літопису під 1164 р. розповідається про велику повінь в околицях Галича, коли в Дністрі, що розлився потонули 300 чоловік, що везли сіль з Удеча [24]. У Галицько-Волинському літописі є повідомлення про те, що Данило Галицький на початку 40-х років XIII ст. на

прибутки від торгівлі коломийською сіллю утримував дружину [25]. Виробництво солі було основним заняттям населення, а сама вона – головним експортним товаром і в більш пізні часи, в XIV-XVIII ст., про що свідчать чисельні матеріали, що були зібрані істориками та етнографами [26].

Є всі підстави вважати, що соледобування і солеторгівля мали на Прикарпатті свій розвиток і в пізньоримський час. Адже сіль була одним з головних товарів внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Римській Імперії. Нарешті, ще одним доказом того, що саме сіль була експортним товаром, постійний збут якого складав основний кістяк торгівельних операцій у населення Східних Карпат в пізньоримський час, може послужити той факт, що в багатьох випадках римські монети і, навіть, клади римських монет були знайдені саме в пунктах, відомих у пізніші часи як осередки солеваріння. Так, монетні знахідки відомі у Березові, Болахові, Долині, Уторопах, Печеніжині, Косові, Коломиї та інш., а клади римських монет відкриті у Липівці, Стебнику, Текучій [27]. Очевидно, крім експорту у римські провінції, існувала і торгівля сіллю із сусідніми варварськими племенами. Отже, цілком слушною є гіпотеза М.Ю. Брайчевського про те, що населення черняхівської культури постачалося сіллю з прикарпатських родовищ [28].

У пізньоримський час сіль була основним товаром зовнішньої торгівлі і для населення Закарпатського краю. В Закарпатті видобуток солі в пізньоримський час засвідчений археологічно. В соляних копальнях поблизу м.Солотвино спостережені сліди видобутку солі катакомбним способом. Про використання цих шахт в пізньоримський час свідчать знайдені там римські монети імператорів Костянтина I та Валента [29]. Активні торгівельні зв'язки населення Закарпаття із римським світом засвідчує велика кількість монетних знахідок як поодиноких, так і зібраних у скарби. На Закарпатті обліковано 1500 римських монет, в тому числі і 45 золотих та виявлено 6 монетних та монетно-речових скарбів. Потрібно думати, що частина цих цінностей могла бути отримана не тільки внаслідок торгових операцій, а шляхом грабунку або одержані як викуп від римської влади. Нагромадження римських грошей в цьому регіоні відмічають дослідники [30]. Серед імпортованих виробів, знайдених у Закарпатті можна

назвати бронзову статуетку Купідона, бронзовий газ, фрагментовану посудину terra sigillata з Братовата та кілька уламків скляних посудин, що походять із Солонців [31]. Останні належать кубкам, прикрашеним шліфованими овалами або накладною хвилястою стрічкою. Подібний посуд вироблявся в різних майстернях на території Імперії у IV ст. н.е.

Привертає увагу той факт, що на відміну від прикарпатських, закарпатські пам'ятки демонструють повну відсутність амфор. Вино і оливкова олія надходили сюди, очевидно, у іншій тарі, зокрема, у дерев'яних бочках або шкіряних бурдюках. Зауважимо, що відсутність амфорної тари характерна для пам'яток варварського населення Західних Європейських територій. Зокрема, амфори не зустрічаються в областях, зайнятих племенами пшеворської культури. Дослідники пов'язують подібне явище із різними традиціями транспортування товарів із Західних і Східних провінцій Римської Імперії [32]. Важливо відмітити, що Солотвинські солекопальні знаходилися поруч з р.Тисою, яка є основною водною артерією Закарпатського регіону. Цей шлях вів до римської митниці і факторії (сучасне місто Сегед), залишки якої були відкриті на острові, оточеному водами Тиси. Зміст виявленого тут напису, датованого на часи Антоніна Пія повідомляв, що митна станція була разом і торговим поселенням [33]. Митниця в Сегеді, яку ототожнюють з Фарцискумом, що його згадує Птолемей, була важливим посередницьким пунктом для поставок солі в Імперію. Сюди ж долиною р.Мареш вів соляний шлях з Трансильванії [34]. Цікаво зазначити, що і в часи пізнього середньовіччя, аж до кінця XIV ст. закарпатська сіль транспортувалася р.Тиса у м.Сегед [35].

Таким чином, асортимент імпортованих товарів, знайдених на пам'ятках III-IV ст. н.е. в Східнокарпатському регіоні, демонструє різний напрямок зовнішніх економічних зв'язків населення, що займало території по обох сторонах Східних Карпат. Зовнішньоекономічна орієнтація племен Прикарпаття була направлена на східні провінції Римської Імперії. Натомість, закарпатська людина мала налагоджену зовнішню торгівлю із західними провінціями.

Література

1. Вакулєнко Л. В. Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н.э. // *Na granicach antycznego swiata - Rzeszow*, 1999.-S. 303-312.
2. Каменецкий И. С. 1963 Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища // *КСИА*. - 1963. - Вып.94.- С. 29-36.
3. Vakulenko Liana V. Two Glass Bowls from the Ukrainian Carpathians // *Jornal of Glass Studies*.-1994.- Vol. 36.-P. 67-70.
- 4.Брайчевський М.Ю. Римська монета на території Української РСР.- К., 1959.- С. 165-171
- 5.Удальцова З.В. Особенности экономического, социального и политического развития Византии (IV-первая пол.VII в.) // *Культура Византии IV-первая пол.VII в.- М.*, 1984.-С. 28
- 6.Виноградов Ю.Г., Онайко Н.А. Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // *СА*.- 1975. - №1.- С.91-92
- 7.Максимова М. И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // *МИА*.- 1954.- № 33.-С. 46
8. Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach slowianskich.- Wroclaw, 1949.-S.26
9. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира.-К., 1985.-С. 134
10. Там же.- С.234
11. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.-М., 1975.- С.234-235
12. Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізноантична Тира та ранньодержавне об'єднання візитів // *Археологія*.- 1991.- №2.- С. 14
- 13.Брайчевський М. Ю. Римська монета... - Карта 15
14. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель.- К.,1988.- С.92
15. Вакулєнко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е.- К., 1977.- С.70
- 16.Брайчевський М. Ю. Римська монета... - Карта 15
17. Suceveanu A. Viata economica on Dobrogea Romana secolele I-III e. n. -Bucurecti, 1977.- P.173; Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии.- М., 1973.- С. 224-247
18. Strabo, IV, 6, 10,V, 1, 8; Tacitus, Germ., XXIV; Ann., IV, 72; Cass D, LXXI, 11,2; Amm. Marcell, XXIX, 4, 4
19. Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1970 – S. 150-151
20. Jowmiaski H. Poczatki Polski.- Warshawa, 1979.- T.1.- S.344-345
- Колосовская Ю. К. Паннония в I-III веках.-М., 1973.- С.231
- Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. – М.,1967.- С.112
- Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.- К., 1960.- С.141
- 21.Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності.-К., 1964.- С.239, 240; Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы... - С.112, 113;
- 22.Крушельницька Л. І. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // *Пам'ятки Гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*.- Київ, 1993.- С.58, 68-93.

23. Кієвопечерській Патерик по древнім рукописам.- Київ, 1870.- С. 120
24. Літопис Руський.-К., 1989.- С.286
25. Там же.- С. 399
26. Ісаєвич Я. Ф. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси історії і техніки.- Київ.- 1961.- С.96-112.;
- Гошко Ю. В. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст.-К., 1991.- С.161-178; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі.- К., 1992.- С. 86; Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях.- Львів, 1989.- С.135
- 27.Гошко Ю. В. Промисли і торгівля...- С.14-19; Брайчевський М. Ю. Римська монета...- С.211-219
- 28.Брайчевський М.Ю. Біля джерел...- С.209-210
29. Брайчевський М. Ю. Римська монета...- С.136
- 30.Gabler D. Terra sigillata a kelet-panno niaval szomszedos barbaricumbau. A barbaricum imporjanak nehany kerdese // Arch. Ыrt.-1968.- V. 95.-2.-S. 212
31. Kobal I. V. Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpaciej // WA.- 1997.- Т. LIII.- Z. 2.- S. 52-53; Eisner j. Slovensko v pravmku.-Bratislava.- 1933.- S.212-213; Котигорошко В.Г. Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово // СА.-1979.-№ 2.- Рис. 2,7С.; Котигорошко В.Г. Жертвенник III-IV вв. н.э. у села Солонцы // СА.-1987.- № 2.- С. 177-191.
32. Suceveanu A. Viata economica on Dobrogea...- P.173
33. Gostar N. Vamile Dacici // SCIV.- 1951.- 11.- 2.- S. 169-188
34. Gabler D. Terra sigillata...- S.212
35. Задорожний В.Є. Товарне виробництво ...- С.135.

**Шийні гривни у складі речових скарбів
X – початку XI ст. з галицько-волинських земель**

Гривна – металева кільцеподібна прикраса – з'явилася наприкінці доби бронзи і стала відомою від Середземномор'я до Скандинавії і Уралу, поширившись у вжитку багатьох народів [1]. Як тип прикраси, гривна виявилася надзвичайно сталою, вона, як і традиція її використання, проіснувала декілька тисячоліть, продемонструвавши тим самим універсальність своєї художньої форми.

Виникнення форми подібного характеру, коли зображення є формою-знаком, формою-символом, і лише віддалено нагадує свій реальний прообраз, відноситься до доби неоліту, часу здійснення гігантського кроку у розвитку розумового вміння абстрагувати і осмислювати загальні принципи формотворення [2, 15]. На цьому етапі виникла уява про коло, трикутник, прямокутник, симетрію, повторюваність елементів у природі, структурну близькість між різними предметами. Результатом такого прогресу узагальненого мислення було виявлення можливостей позначки, показу предмету у небагатьох загальних рисах, орнаментального схематизму – специфічного способу художнього бачення, де зображення перетворено на орнамент, а орнамент – на форму предмета, зображення і візерунок поєднувалися у нерозгалуженій цілісності, створюючи своєрідний образ-перевертень.

Мистецтво такого роду надовго стало пануючою формою зображувальної творчості, що майже зовсім витіснила “самостійні”, не включені до предметів ужитку образотворчі мистецтва, вони отримали розвиток пізніше, в умовах древніх великих держав [2,16].

До доби бронзи належать шийні гривни, знайдені серед старожитностей унецицької культури (XVII-XIV ст. до н.е. поблизу Праги, Чехія), що розвивалася під впливами культури дзвоноподібних кубків і вважається найдавнішою у Центральній і Східній Європі [3,353]. З європейським розповсюдженням пов'язаний один

з різновидів гривни – торквес (від лат. *torus* – вузовл, пухлина) – прикраса кельтів, яка мала вигляд вигнутого по колу стрижня з порожнинами – “пухлинами” (імітація вузлів) та зображення “личин” на торцях-закінченнях біля роз’ємної частини. У період гальштата (IX-V ст. до н.е., відміченого експансією кельтів у Європі, коли ними були зайняті значні території – майже вся площа сучасної Франції, Бельгії, Північної Іспанії, Баварії, Південної і Центральної Чехії, межиріччя Рейну та Ельби) і у період латену (близько V-I ст. до н.е., коли спостерігається пік територіального розповсюдження кельтів – Північна Італія, Умбрія, Рим – у 390-р., придунайські області до Нижньої Австрії, Карпатська котловина, Середня Греція, Мала Азія, Британські острови), шийна гривна утрималася на зазначеному європейському масиві [4]. На початку нового тисячоліття залізни та золоті гривни носили бритти, золоті – галли, мідні і золоті – германці, причому, як вважав Г.Вейс, спираючись на “Германію” Тацита, і у галлів, і у бритів, і у германців ці ювелірні прикраси мали символічне значення [5,6,382-384; рис.227]. Товсті металеві гривни “у вигляді золотих шнурів” цінувалися у римлян, де їх носили переважно чоловіки [5,568; рис.402, 405a], а більш тонкі виті гривни вручалися як нагороди представникам військової римської еліти [5,620; рис.462a]. З Риму гривни, очевидно, перейшли і до Візантії: на ранньохристиянській іконі “Сергій і Вакх” VI-VII ст., котра була привезена Київським архімандритом Порфирієм Успенським з Синаю у середині XIX ст., у шийних гривнах зображені обидва молоді воєначальники, які, за легендою, мученицькі загинули за християнську віру (Музей західного і східного мистецтва, Київ) [6,192-193]. Шийні гривни, зображені на іконі, мають характерну форму – злегка розширену середню частину і звужені кінці [6., іл. на с.194].

Гривни з золота, срібла і бронзи відомі також за матеріалами скіфської культури [7], де вони пройшли еволюцію від регалій скіфського нобілітету до звичайної прикраси пересічних членів суспільства. Їхні різноманітні форми широко представлені і у більш пізніх культурах кочовиків [8]. Традиційний розвиток мала шийна гривна і в Прибалтійському регіоні, де вона відома як регіональна прикраса серед литовських старожитностей вже в V-VIII ст. [9,10-13].

Одним з ареалів раннього поширення гривен була західна частина України, де вони відомі серед пам'яток лужицької культури (яка сформувалася у XIV-XIII ст. до н.е. у басейні р.Одер, в межах Східної Німеччини, Північної Чехії, Словаччини, Польщі) [10, 39-41], а її пам'ятки, зокрема, на історичній Волині, локалізовані у селах Млинище, Рованці, Городок, Кульчин Волинської обл., Вербень Рівненської обл., Вільхове, Тяглів, Скварява Львівської обл., Біла Тернопільської обл., датуються IX/VIII – першою половиною VII ст. до н.е. [11,47]. У Володимирі-Волинському відкрито бронзоліварну майстерню IX-VII ст. до н.е., де знайдені фрагменти глиняних матриць для відливання гривен [11,50]. Інший фрагмент гривни – з с.Корост на Волині, пов'язаний із місцевим племенем неврів, яких згадує Геродот (Геродот, IV, 105). Деякі вчені вважають їх носіями милоградської культури, що на початку залізного віку охоплювала землі Західної Волині, Полісся і Південної Білорусі. Їхні пам'ятки знаємо у басейнах рік Прип'ять, Горинь і Стир (понад 30) [12]. Ці племена, що контактували з племенами скіфів-орачів на північній межі їхнього розселення (по лінії сучасних Житомира-Рівного), були представниками “іншого етнічного вигляду” [13].

Отже, знахідки шийних гривен у складі шести скарбів X – початку XI ст. з південно-західного регіону Русі, тобто, волинських і галицьких територій не є раптовими і випадковими. Це скарби з Бортівки (1883), Крилоса (1947), Копіївки (1928), Юрківців (1864), Залісся (?), Червоного (1991), у яких знайдено 14 гривен [12]. У Борщівському скарбі трапилося 7 плетених та витих гривен, у Крилосьькому – 3 круглодротові і у Копіївському – 1 плетена, у Юрковецькому – 1 круглодротова, у скарбі з Червоного – 1 круглодротова, всього – 5 витих, 4 плетені, 5 круглодротових. Всі гривни, за винятком з Червоного, яка виконана з бронзи, срібні. Типологічно їх можна розподілити наступним чином. I тип: гривни з товстого, круглого у перетині дроту (3 – з Крилосьький, 1 – Юрковецький, 1 – Червона) [рис.1,1,2,4]. Гривна з Юрківців має характерні обрубані кінці, такі кінці відомі також з круглодротових браслетів з Копіївського скарбу. Круглодротові гривни з Крилосьького скарбу та зі скарбу з Червоного також, мають обрубані кінці, але у цих гривен вони закладені у вигляді петель.

Гривну з Червоного біля петель прикрашає інкрустація з срібного дроту у вигляді смуг. Шийні гривни з круглого дроту з застібками у вигляді петель на одному кінці та круглого виступу на іншому відомі у догуннські і гунські часи, у пізньосарматських похованнях II-III ст., у похованнях пізньоримських часів в Керчі та на Кубані [15,37]. Таким чином, круглодротові гривни є прикрасами, що успадкували тип подібних виробів попередніх часів у традиціях, близьких до культури кочовиків. До цього висновку спонукає аналіз форми (круглодротова), матеріалу (бронза, що часто виступала своєрідним заміном золота у кочовиків), характер декору (дротова інкрустація), які притаманні гривні з Червоного. У X-XI ст. речі з інкрустацією срібним і мідним дротом (техніка насічки) відомі переважно з поховань, наприклад, Гньоздова Смоленської обл., Шестовиць Чернігівської обл., де у курганах виявилися накопиченими предмети військового спорядження, а дещо пізніше – у XII-XIII ст. і інших місць Русі, зокрема, з галицько-волинських територій [16].

Відомо, що основним місцем, де у X ст. виготовляли речі з бронзи з інкрустацією срібним, подекуди, мідним дротом (разом із речами з черню і позолотою) був Саркел у Хозарії, де ці техніки застосовувалися у зброярських майстернях, спеціалізацією яких було виготовлення військового спорядження [17]. Техніка художньої обробки металу, коли у штрихи гравірованого рисунку забивається тонка металева дротова вставка (золото, срібло, мідь), що дозволяє зробити гнучкий, тонкий, ефектно-мерехтливий рисунок у вигляді суцільної орнаментальної декорації, застосовувалася з найдавніших часів у декоративному мистецтві Індії, Середньої Азії, Ближнього і Східного Сходу, Кавказу, а у добу середньовіччя і у Давній Русі [18]. Втім, більшість речей з подібним оздобленням знайдено на теренах Русі у культурних шарах XII-XIII ст. Це, імовірно, пов'язано з тим, що у XI-XII ст. на давньоруські землі потрапляли і осідали майстри з Хозарії після її падіння у X ст. З цим також була пов'язана втрата загальностильової цільності деяких речей, різнобій манер, і часто-густо другорядність гатунку виробів XII-XIII ст.

II тип: плетені гривни (1 – Коліївський, 1 – Криловський, 2 – Борщівський), зроблені з тонкого, пружного дроту плутаним рідким плетінням у такий спосіб, що між дротами залишається

своєрідний “ажур” [19,23]. Такі гривни з’явилися у X ст. і за межі XI ст. не перейшли [19,23]: у XI-XII ст. цього ажурі не трапляється – дроти стягнуті тугими стяжками, що утворюють зернисту суцільну поверхню. Плетені гривни мають застібки у вигляді гачка і петлі [20,рис.21] або зав’язані кінці.

III тип: виті гривни (5-Борщівський), одна з яких має кінці, що зав’язуються, в інших застібки втрачені [20, рис.20; 22]. Виття, яке досягалося крученням декількох витягнутих дротів в одному напрямку, у подальшому часто поєднувалося у шийних гривнах із плетенням. Виті і плетені гривни, які у X – на початку XI ст. не мали визначального значення у складі скарбів, у подальшому розвитку металевого убору набули якості обов’язкових речей і стали визначати специфіку скарбів, зокрема, на Волині [9,12].

Виття та кручення гривен у європейській традиції відоме від періоду бронзи. Особливості виготовлення гривен способом кручення прослідковані на прикладі гривни з Лімритця (район Дюбель, Німеччина) [4, №122]. Виготовлена з позолоченої бронзи і датована 800 р. н.е., ця гривна за конструктивними особливостями є вузьким плоским дротом (діаметр 20,2x22,0 см) з замком у вигляді гачка і петлі. Такі гривни були спочатку, переважно, бронзові, а у подальшому частіше залізні. Їх виготовлення потребувало значної майстерності.

На початку робіт брався чотиригранний металевий брусок, який витягувався у вузький прут. Один кінець прута нерухомо закріплювався, а інший починали обертати, поки початково прямі ребра прута не отримували напрямку витка, тобто не перекручувалися спіралью. Потім змінювався напрямок обертів: прут починали крутити в іншу сторону. Цей процес повторювався декілька разів. Напрямок подвійного обертання при виготовленні гривни з Лімритця змінювався, як свідчить експертиза, сім разів [4, №122]. Поряд із справжніми крученими і витими гривнами зустрічаються і “удавані”, у яких спіральні витки, що отримувалися способом виття, замінювалися косими нарізками. Гривни носили зазвичай на шиї; на думку німецьких фахівців ними також прикрашали волосся [4, №122]. Крім того, вони слугували грошовою та обмінною одиницею. У Київській Русі це явище пов’язують з м’якою “рухляддю” – грошовою одиницею, яка по-

ходила з назви вузького шийного відділу шкіри хутрового звіра [21,11].

Гривни II-III типів підтверджують існування ранньослов'янської і давньоруської традиції виготовлення цього типу ювелірних прикрас, що за узагальненим визначенням Г.Корзухіної, відображали наявність волинської традиції металообробки (поряд із середньодніпровською [19,54]). Основною техніко-конструктивною і стилістичною характеристикою волинських шийних гривен X – початку XI ст. було використання срібла і застосування кручення, виття та плетіння, які саме стали визначальними у виготовленні подібних прикрас у південно-східному регіоні Русі, на Волині. Обидві традиції – кочівницька і ранньослов'янська (у подальшому давньоруська) у X на початку XI ст. розвивалися у галицько-волинському регіоні у загальних пошуках пристосування до вимог місцевого замовника-споживача, демонструючи основні етносоціальні пріоритети у цьому регіоні.

Література

1. Патрушев В.С. Шейные гривны эпохи раннего железа из Волго-Камья.// СА.-1985.-№ 2.-С.173-196;
Гаврилюк Н.А. Гривна// Словник-довідник з археології. – К.,1996. – С.62-63.
2. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. – М.,1968.-345 с.
3. Искусство стран и народов мира. –М.,1981. –Т.5. – 720 с.
4. Государственные музеи Берлина. ГДР. – М.,1983.
5. Вейс Г. История цивилизации в 3-х томах.-М.,1998.- 752 с.
6. Факторович М.Д., Членова Л.Г. Художественные музеи Киева. – М.,1977. – 255 с.
7. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. – М.,1988. – 144 с.
8. Сміленко А.Т. Глодоські скарби. – К.,1965. – 84 с.; Археология Украинской ССР в 3-х томах. –К.,1986. – Т.2.
9. Михайлова Р.Д. Шийні гривни в прибалтійсько-фінській та волинській середньовічній традиції// Етнічна історія народів Європи: 36.наук.праць.- Вип..5. – К.,2000 – 134 с.
10. Археология Украинской ССР в 3-х томах. –К.,1985. – Т.1.
11. Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.- Луцьк, 1994. – 207 с.
12. Свешніков І.К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III на початку II тис. до н.е. – К.,1974;

- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967.
13. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.е. – К., 1983.
  14. Михайлова Р.Д. Художня культура Південно-Західної Русі X - першої половини XIV ст. (за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва): Автореф. канд. дисерт. - К., 1994. - 22 с.
  15. Засецкая И.П. Золотые украшения гуннской эпохи. – Л., 1975. – 78 с.
  16. Сизов В.И. Курганы Смоленской губернии. – Спб., 1902; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. –К., 1977; Володченко З.А. К вопросу о технике черни на Руси// КСИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С.10-16.
  17. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. – М., 1986. – 156 с.
  18. Гусева Н.Р. Художественное ремесло Индии. – М., 1982; Искусство таджикского народа – Вып. № 1-3.– Душанбе, 1956-1960; Иванов В.А. Искусство Кубачи. – Л., 1976; Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XIII веков. – Л., 1970. – 128 с.
  19. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. – М.-Л. – 1954. – 154 с.
  20. Гуцин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X-XIII вв. – М.-Л.- 1936. – 87 с.
  21. Эткинд Я.С. Товароведение пушно-мехового сырья и готовой продукции. – М., 1990.

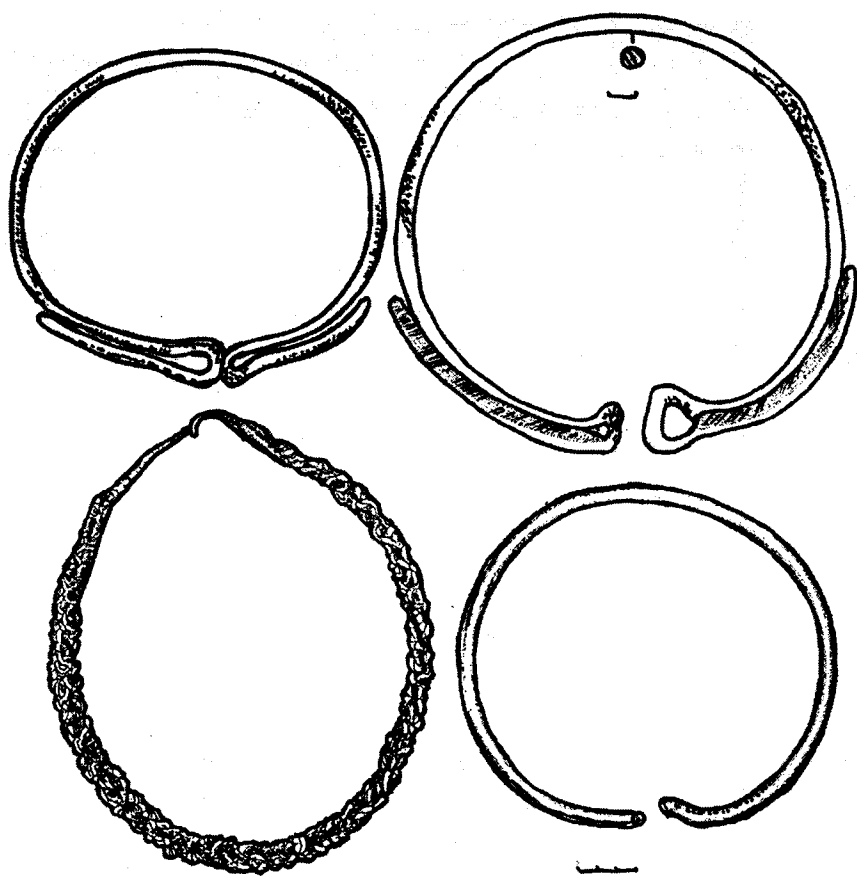

Табл.1 Нашійні гривни із скарбів X- початку XI ст.:
1 - Крилос, 2 - Червоне, 3 - Копіївка, 4 - Юрківці

**Поховально-віттарні плити в історії
християнського поховального обряду Криму
(За матеріалами некрополів Золоте, Осовини. XIII-XV ст.)**

В історії становлення й розвитку християнського обряду поховання на теренах України, зокрема, в Криму, є багато невирішених питань. Як відомо, в християнському світі тривалий час не існувало фіксованого поховального обряду. В джерелах з історії Церкви йдеться лише про літургійний характер поховального ритуалу й не говориться про конкретні деталі зовнішньої атрибутики. Тому особливе значення у вирішенні цього питання мають археологічні матеріали, а серед них матеріали з розкопок пам'яток Криму, історія християнства якого в ранні часи була в основному споріднена з історією християнства Римської імперії, згодом – Візантії. Географічна, політична, демографічна ситуація Криму сприяли впливам та співіснуванню тут різних конфесій, для середньовіччя основними були православна, католицька, монофізитська Церкви. Конфесійну ситуацію раннього середньовіччя недостатньо вивчено. Вказані особливості історії християнства Криму не могли не впливати на розвиток поховального обряду.

Відомо, що витоки традицій християнського поховального обряду в Криму сягають часів катакомбної Церкви, а саме IV ст. З того часу, попри численні демографічні, політичні, культурні зміни, вчення Христове тут ніколи не зникало, а традиції поховального обряду християн продовжувалися й розвивалися. Особливістю історії християнства в Криму, на теренах якого одночасно існувало строкате за всіма ознаками населення, є те, що християнство приймалося завжди добровільно як особиста віра. Немає даних про те, що тут впроваджувалася силою державна християнізація в межах окремої держави, тому тільки частина населення Криму сповідувала християнську віру, тоді як інша частина населення вільно залишалася поганською за вірою. Це не протирічить тому, що на теренах Криму існували християнські держави (готська, Феодоро та ін.) В цьому історія християнства Криму

відрізняється від історії християнства держав, зокрема України, де християнська віра була впроваджена як державна релігія, поганство заборонялося. Тому в Криму тисячу років після початку існування тут християнства, ще в XIII-XV ст. християнами різних конфесій залишалася лише частина населення, котра різнилася за етнічним походженням, культурною орієнтацією, рівнем освіти, приналежністю до державних утворень, тощо.

Поховальний обряд християн Східного Криму першої половини II тис., який входив до складу Золотої Орди, а згодом до Кримського

ханства, також мав свої особливості в зовнішній атрибутиці в межах загально християнського поховального обряду. В обряді сільського населення Керченського півострова, репрезентовано некрополями Золоте та Осовини, вони відобразилися в деталях конструкції поховальних споруд та наявності поховального інвентарю, більшу частину речей-знаків якого можна пов'язати з символікою за християнськими традиціями [1:156-161; 2:114-129; 3]. Щодо конструкції поховальних споруд, то їх особливістю є те, що всередині могили встановлювали кам'яні плити із зображенням хреста. Така практика не була загальною. Плити із зображенням хреста встановлювали при похованні не всіх, а лише окремих небіжчиків, проте відсоткове значення цього явища (в Золотому приблизно 8%, в Осовинах – 10%)¹ достатньо для того, щоб не вважати його випадковим.

В Золотому плити із зображенням хреста було встановлено всередині могил померлих чоловіків, жінок, іноді дітей². В могилах з такими плитами ховали переважно одного небіжчика³, але пізніше в них могли поховати ще одного⁴, або двох⁵ померлих родичів. Нечисленність таких могил, їх спорудження на різних ділянках некрополю, що виник в XIII ст., а також місцезнаходження двох могил з плитами із зображенням хреста всередині

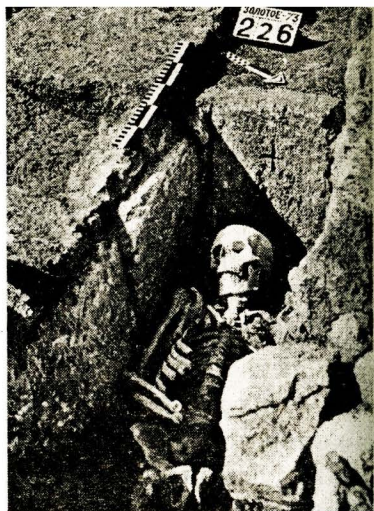

Рис.1

Рис.2

маленького християнського храму, котрий було збудовано в XIV ст. на території вже існуючого некрополю, праворуч (№ 225) і ліворуч (№ 227) від входу до храму, в якому була також могила без плити із зображенням хреста, – все це свідчить про те, що такі плити встановлювали за існуючою традицією як в XIII ст., так і в XIV ст. Датування кожної плити окремо за браком даних неможливо. В некрополі Осовини, котрий датується XVст. на підставі знахідки в одному з поховань монети, плити із зображенням хреста встано-

влено в могилі немовляти. В Золотому за християнською традицією померлих хова-

ли без поховального інвентарю, але існувала і інша практика. Деяких небіжчиків різних за віком, статтю, в могилах яких могли бути плити із зображенням хреста (№ 138, 139), ховали з нечисленними речами, зокрема, з коштовними шовковими тканинами, чільцями із золотним гаптуванням із християнською символікою, дзеркалами, ножицями, та ін. Така загальна практика поховання християн – з речами або без них – характерна як для раннього християнського часу на Керченському півострові (Боспор-Пантикапей), так і для середньовіччя (Корчів) [4:174-180; 5:365-383]. В поховальному обряді християн значення більшості речей, що клали з небіжчиком, переоцінювалося відповідно християнській доктрині та набувало символіки щодо життя, смерті, подальшої долі душі людини [1:156-161; 4:176]. Тому встановлення плит з зображенням хреста, наявність поховального інвентарю, навіть того, що складався з імпортих шовкових речей, золотних чілець, дає підставу вважати, що така особливість поховальної практики пов'язана, передусім, з певними християнськими уявленнями, а також з особливостями життя парафіян, їх заслугами перед Церквою, а саме, чистотою життя дітей та деяких дорослих, особливими богоугодними діяннями, тощо, а та-

кож заслугами деяких священиків, наприклад, похованого біля церкви Івана Предтечі в Корчеві [5:366], а не з їх майновим становищем. Існує думка, що зображення хреста в могилі, на стінках склепів Пантикапея-Боспора пізньоантичного часу, засвідчувало приналежність до християнської віри тих похованих людей, які хрестилися напередодні смерті, як це було поширено в ранній візантійський час [4:175,176]. Проте, таке припущення, недоречно, принаймні, щодо середньовічного населення Криму, тому що навряд чи міг хреститися перед смертю і встигнути бути рукоположеним священик, похований біля церкви Івана Предтечі в Корчеві, навряд чи неофітів ховали всередині храмів, як це було в Золотому, Тепсені [8].

В Золотому всі плити із зображенням хреста знайдено *in situ*. Вони входили до складу конструкції так званих плитових могил, як виняток, одну таку плиту знайдено в могилі простої конструкції, земляна яма котрої мала кам'яне перекриття (№112). В плитових могилах нижня частина стін була облицьована декількома вапняковими плитами заввишки 0,4-0,5м, причому в торці могили завжди була одна плита. На цих плитах знаходилось перекриття з таких же кам'яних плит, шпарини між котрими було щільно замуровано невеличкими камінцями. Така конструкція могил дозволяла не засипати землею могилу нижче перекриття, що зафіксовано під час розкопок, зокрема, могили № 138,189. Цей тип могил за суттю є спрощеним варіантом склепів, він існував ще з античного часу [6]. Плити із зображенням хреста, які частіше були вище за облицьовальні плити на 5-10см, встановлено в торці

могили, біля голови небіжчика (Рис.1). Проте, було декілька винятків, в одному з них плиту із зображенням хреста було встановлено біля ніг небіжчичі (Рис.2). В двох інших випадках (могили №№ 4, 112) такі плити було

Рис.3

покладено горизонтально над головами небіжчиків на південному заході могили, поруч з іншими плитами перекриття, причому зображенням хреста до низу, так, що воно знаходилось над головою похованого (Рис.3). В Осовинах плиту із зображенням хреста було встановлено в плитовій могилі біля ніг похованого [3:21, табл.7,3].

Поховальна практика встановлення плит із зображенням хреста не на могилі на поверхні землі, а в середині плитової могили біля голови небіжчиків була поширена серед населення східного та південного Криму в першій половині II тис.,

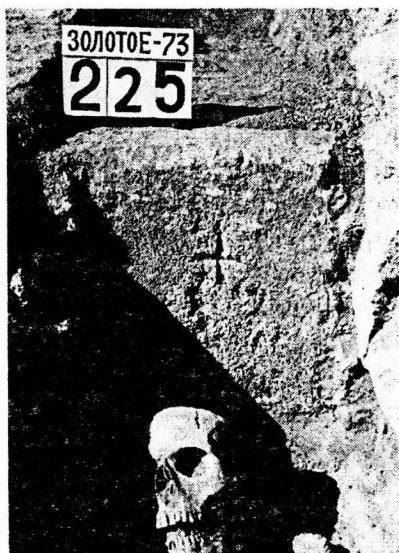

Рис.4

зокрема серед міського населення Корчева

X-XII ст., Сугдеї XII ст. [7: рис. 12; 5:рис.16, 50]. Аналогію іншому місцю влаштування плит, а саме, серед плит перекриття плитових могил над головою небіжчиків, знаходимо в Тепсені (в могилах VIII – першої половини X ст., що були розташовані всередині великого храму, повторно використано плити із зображенням хреста з могил, які датуються не пізніше VII ст.), а також в Суук-Су [8:115-117, рис.15; 9: рис.21,22]. Практика розміщення зображень хреста всередині могили в Криму сягає ранньохристиянських часів. Зображення хреста було вирізьблено або написано фарбами на стінках склепів населення Пантикапея-Боспора (Східний Крим), Скалистого (Південно-Західний Крим) [4:174-180; 10:129, склеп 550].

Всі плити із зображенням хреста з Золотого та Осовин виготовлено з місцевого м'якого вапняку, виходів якого багато на кримському узбережжі Азовського моря. За морфологічними ознаками: технікою виконання хрестів (рельєф та контррельєф), оформленню самої плити – вони розрізняються. Переважають (I тип) такі, виготовлення яких майже не потребувало додаткової праці під час спорудження плитових могил (I тип, рис.4). Вони являли собою звичайну для плитової могили чотирикутну

тесану облицовальну плиту завширшки 0,54-0,75м, заввишки 0,46 - 0,68м, товщиною 0,10-0,16м, на площини якої по центру глибокою тонкою лінією вирізьблювався невеликий (Золоте – 20х18см, Осовини – 15х9см) чотирикінцевий, так званий грецький, хрест. Його кінці рівні завдовжки, в одному випадку (могила №197) поперечні кінці трохи нахилені, що наближає хрест до типу хреста Св.Андрія. Можливо, це неточність каменяра. Всі плити із зображенням хреста анепіграфні.

Аналогічні плити простої конструкції із зображенням хреста, який виконано також в техніці контррельєфу, але хрест має іншу форму – з розширеними кінцями, вживало в поховальному обряді населення Корчева, Сугдеї-Судака. На одній плиті з Золотого (могила №218) перехрестя хреста вписано у вирізьблене коло (так званий Квестен хрест). Такі хрести добре відомі і в наш час, зокрема, на банях церков. Коло в християнській іконографії означає святе світло, німб, в містичному аспекті коло означає вічність, абсолют, безкінечність [11: 136-137]. За словами Климента Олександрійського, Син Божий – це безкінечне коло, до якого сходяться всі сили [12:43]. За Св. Діонісієм Ареопігітом [13:9.9], “под кругообразным (движением необходимо подразумевать) Его (Бога) тождественность, которая объединяет между собою как все общее и частное, так и всех существ, будь то самого низшего, среднего или самого высшего достоинства, и, кроме того, обращение к Нему всех прежде отпадших от Него”. Таку ж містичну символіку має зображення хреста вписаного в коло, котре відомо на кам'яних стелах кінця IV-VII ст. (Херсонес, Партеніт, Тепсень, Суук-Су, Чуфут-Кале та ін.) [14:124-125, №39; 15:211; 8:рис.14,15; 16:64, рис.1; 17:139].

Другий тип плит із зображенням хреста репрезентує одна плита із Золотого (могила №112), виготовлення якої не потребувало спеціальних навичок. Її зроблено із відшліфованого морем (?) продовгуватого вапнякового каменю (заввишки 0,49м, завширшки 0,37-0,27м), обриси якого повторюють стилізовану антропоморфну стелу попередньої епохи. На всій площині верхньої частини плити вузькою глибокою лінією вибито чотирикінцевий хрест (Рис.5). Композиційно вона належить до кола християнських стел антропоморфної форми із вирізьбленим хрестом, котрі широко застосовувалися в поховальному обряді

населення Південно-Західного Криму в I тис. (Чуфут-Кале, Скалісте, Загайтанська скеля біля Інкерману, Лучисте, та ін.) [15:210- 211; 18:73, рис.22; 19: 130, рис.18, 12,13]. Витоки цих християнських стел пов'язано з традицією виготовлення доганських стилізованих антропоморфних стел античного часу [16:72]. Подальший розвиток стел цього типу репрезентовано стелами із Херсонесу, "Сахарної голівки" та ін. [14:124, рис.; 18:51,рис.10]. В них залишаються позначеними плечі, але голова трансформується в диск - коло, на якому вирізьблено рельєфний рівнокінцевий хрест.

Інший (III) тип плит із зображенням хреста репрезентовано також однією плитою із Золотого (могила №224.) (Рис.6). Вона чотирикутна (розміри: 0,73 x 0,35 x 0,16 м), вздовж її вертикальних боків по всій висоті вирізьблено пази завширшки 15 й 10см, в які встановлювалися повздовжні облицювальні плити. Плити з пазами не характерні для Золотого, крім того, що вони нечисленні (знайдено в 7 могилах), їх встановлювали лише в одному торці могили – біля голови (5 могил) або ніг (2). В інших 120 плитових могилах повздовжні облицювальні плити до торцевих підходили впритул. Вказані особливості, вірогідно, не випадкові й можуть бути підставою для припущення, що плити з пазами, можливо, могли мати символи, що були виконані фарбою та не збереглися, або такі плити повторно використані. Слід зауважити, що тут і далі при можливому повторному використанні всіх типів плит, що тут вивчаються, вони не мали призначення звичайного будівельного матеріалу, повторно використані ці плити також мали сакральну символіку. Майже всю поверхню плити з могили №224 займає чітко вирізьблений тонкою лінією чотирикінцевий хрест, у якого поперечні кінці довші за вертикальні. Між кінцями хреста вирізьблено тонкою чіткою лінією короткий дворядковий напис з титлом малими літерами грецького алфавіту. Напис містить християнську формулу із прийнятими аббревіаціями.

I ≈ X̄ NIK

Частіше скорочення ім'я Ісуса позначено літерами ХС, проте, аналогію скороченню з Золотого, зокрема формі вказаної аббревіації, маємо у написах з хрестами XII-XVI ст., що зроблені на камені, кераміці, на металевих хрестах, й походять з Румунії,

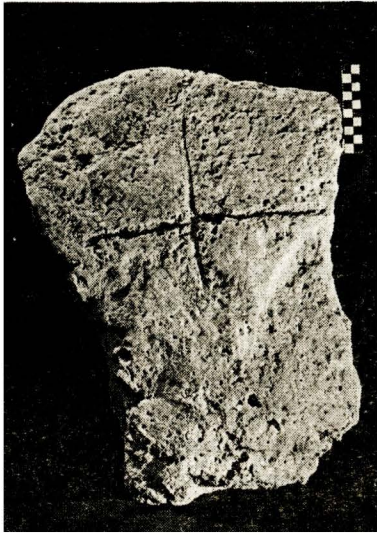

Рис.5

Болгарії, Криму (Ізвоаре – XIIIст., Бакла XII – перша половина XIII ст., Ореанда XIII-XVст., Сімеїз(?), Гончарне) [20:194, №185,186; 21: №№ 3,70,102; 22:175-176, рис.3; 23:210, рис.1-2; 24:66, рис.1в; 25:140, рис.91,1]. Слово “Ніка” вирізьблене скорочено, без альфи. В літературі слово “ніка” залежно від наголоса, якого у написах не позначено, перекладається по різному: як дієслово наказового, або дійсного способу, тобто як “перемагай” або “перемагає”. Петерсон, Латышев, Соломоник його перекладають в третій особі дійсного способу – “перемагає” [22: примітка до с.176].

Формула “Ісус Христос Ніка” дуже

давня, вона відома на хрестах живопису та в епіграфіці ранньохристиянської катакомбної церкви, на посудинах, диптихах, монетах [26:1635]. Вона була поширена в написах XII-XVI ст., про що йшлося, є вона і в нинішній церковній практиці на так званому проскурному хресті, який печатають на сакральних хлібах-проскурах, на раках із мощами священномучеників часів татаро-монгольської навали із Звіринецьких печер Києва.

Серед плит із зображенням хреста із Золотого найбільш складними за технікою виготовлення є дві (могили №№ 4, 138), котрі зроблені з добре обтесаних плит з заокругленим верхом. Зображення хреста на них виконано в техніці високого рельєфу. Хоча надгробки дещо відрізняються один від одного, проте за вказаними морфологічними особливостями вони належать до одного (IV) типу. Найбільш простим є надгробок з могили №138 (Рис.7). Плита (розміри: ширина – 0,75м, висота – 0,53м, товщина плити – 0,15м) має трохи несиметричний абрис у вигляді низької арки. На всій її площині впритул до країв викарбовано рельєфний хрест, кінці якого розширюються. Висота рельєфу 2см. Обриси хреста позначено глибокою вирізьбленою лінією розмітки. Зображення зроблено недбало, без застосування

будь-яких інструментів для вимірювання. Симетрію кінців хреста порушено, вертикальні кінці створено прямими лініями, горизонтальні – дугами, вигнутими в різні боки, причому один з цих кінців значно вужче за другий, абрис якого знизу близько підходить до вертикального кінця. Невміле виготовлення рельєфу хреста говорить про нефаховість каменяра, а дугоподібні обриси горизонтальних кінців свідчать, що взірцем для хреста було зображення хреста в колі, який створено рівними дугами. Генетично плити з таким хрестом пов'язані з класичними традиціями античних стел з чотирипелюстковими розетками (захований хрест) [16:72]. Така форма хреста поширена донині (Ватикан). Вказана плита з Золотого ширша за ширину облицьованої частини могили, тому вона виступає за зовнішні кінці двох довгих повздовжніх облицьовальних плит, котрі закривали горизонтальні кінці хреста (Рис.2). Все це свідчить про повторне використання цієї плити, вірогідно, первинний вигляд якої дещо змінено внаслідок зменшення його обрисів, або що такі плити виготовлялися заздалегідь без урахування ширини облицьовки могили. Даних для визначення часу виготовлення цієї плити немає.

Перше припущення підсилюється тим, що в інших могилах (№№ 68, 117, 155, 208) також повторно було використано різні кам'яні вироби (жорна, корита) для облицьовання могил.

Друга плита цього типу (могила № 4, рис. 8) має вигляд аркоподібної стели, у верхній частині якої, у ніші зображено хрест із написом, нижче ніші, майже по центру плити, вирізьблено розетку. Плилу у давнину було розколото на дві частини, вона заввишки 1,0м, завширшки 0,57м, товщиною 0,13м. Нижні кути плити прямі, верхні заокруглені, плавно переходять в опуклу верхівку. Ніша з бортиком повторює обриси плити, займає

Рис.6

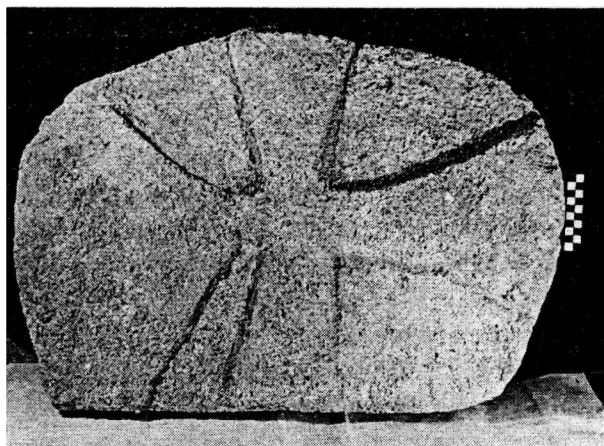

Рис.7

дві її верхні частини, її утворено внаслідок поглиблення тла плити. На площині ніші між верхніми кутами залишились вирізьблені тонкі лінії розмітки дуги арки, нижче – лінії розмітки обрисів хреста. Висота рельєфу хреста та бортиків однакова, дорівнює 2,5см. Кінці хреста розширюються. Горизонтальні кінці, котрі створено маленькими дугами, що вигнуті в один бік доверху, коротші за вертикальні, обриси яких утворено навскісними прямими лініями. Між кінцями хреста чіткою тонкою лінією вирізьблено напис грецькими літерами християнської формули

$I \sigma \tilde{\chi} \text{NIK}\alpha$

Літери маленькі, різні за розмірами – альфа і сігма заввишки 2,5см, xi – 5см, каппа – 10см. Скорочене ім'я Ісуса Христа з титлами вирізьблено на рівні верху вертикального кінця хреста, титло над літерою xi піднято під бортик ніші, слово “ніка”, що не має скорочень, знаходиться під горизонтальними кінцями. Зміст формули “Ісус Христос Ніка”, аббревіації імені Ісуса Христа аналогічні напису на плиті з могили №224. На обох написах однаковий шрифт грецького алфавіту, різниця тільки в тому, що на плиті з могили №4 після літери каппа вирізьблено літеру альфа. Підстав для датування надгробка немає. Не допоможуть палеографічні особливості накреслення літер. Аналогії написанню літери альфа ми не знаємо, можливо вона накреслена перевернуто. Звичайно лапідарні написи мають шрифт великих літер. Рідко написи на каменях писали маленькими літерами. Ними, як і в

Рис.8

Золотому, аналогічного накреслення, зокрема сигми (крім альфи) було зроблено грецькі написи на кам'яних стінках печерних церков Тепе-Кермена (з XI-XIIст. по XIII-XIVст) та Чилтер-Мармара (XIV-XVст.) [27:345, рис.344, 345; 32, рис.116,2].

Такі особливості композиційного рішення, як арочна форма плити й ніші, в якій рельєфно зображено хрест, ставить плиту з Золотого в коло стел з Корчева, Тепсеню, Паргеніту, Судаку [5:рис.16,34; 8:116-118, рис.14;115; 17:139].

Стели цього кола мають відмінності в формі хреста, пропорціях ніші й самої плити, але тому що типологія християнських стел не розроблена, їх можна об'єднати в поняття "коло". Вказаний тип плит із зображенням хреста із Золотого, на наш погляд, продовжує традиції античних, зокрема, боспорських надгробних стел із зображенням сцени загробної трапези або прощання всередині героону, храму в антах. Архітектурне оформлення колон, що обрамляють дугоподібний вхід до храму, вже на деяких пізніх античних стелах, зокрема, на стелі Пантакла сина Гадікея, або Астрагала сина Діофанта [28:рис.58,68], стилізовано таким чином, що вхід до сакрального простору храму виглядає як арка, він перетворюється на арку. Справжню арочну форму мають ніші на плитах з Корчеву, одна з котрих немає ніякого зображення [5:371/19,34,39]. Арочна форма ніші й відповідна форма плити з Золотого не випадкова, вона, як на античних стелах, символізує вхід до сакрального простору, знаком якого в християнстві є хрест з формулою "Ісус Христос Ніка." З античними стелами християнську плиту з Золотого споріднює також зображення розетки. Отже, можна вважати, що вказаний тип християнських стел продовжує античні

традиції у зовнішньому оформленні й переосмислює символіку сакрального простору. Таке явище було характерне не тільки для Криму, але і для інших регіонів християнського світу [29:68; 38:73,74].

Символічне значення арки як входу, дверей до сакрального простору дуже знаменно і наближає нас до розуміння того, чому плити із зображенням хреста й сакральною формулою “Ісус Христос Ніка” вміщували всередину могили, а не на її поверхню, були ці плити надгробками чи мали інше призначення.

Ранні християнські надгробки (IV-VII ст.) із зображенням хреста й типовими епітафіями, в яких міститься ім'я похованого й звичайні для поховального ритуалу формули, добре відомі в Пантикапеї-Боспорі [30]. Призначення плит тільки із зображенням хреста, знайдених не *in situ* [31:№164/1-6], невідоме. Надгробки із зображенням хреста, декотрі з них закріплювалися на горизонтальній плиті з отвором, були поширені серед середньовічного населення Криму (Корчев X-XIII ст., Бакла X-XIII ст., Херсонес V-VI ст.), [5:366; 32: 53, рис.6,9; 16:66]. Як вважають одні, їх встановлювали над засипаним входом у склеп [33:258-259], інші припускають, що вони могли мати різне призначення й встановлювалися на могилах та біля храмів [23:211]. Існують і прямі докази звичаю встановлення хрестів над могилами [5:366; 39:57,60], причому метою встановлення стовпа з чесним хрестом над могилою Св. єпископа херсонського Василея було поклоніння [39:57, 60]. Різниця між надгробками й досліджуваними плитами із зображенням хреста не підлягає сумніву, останні не можна називати надгробками. Наслідуючи термінологію, що запропонована для доби бронзи В.В.Отроценком та Л.А.Черних, ці плити слід називати вівтарними, точніше – поховально-вівтарними. Вівтарі знаходяться у церквах, яким уподібнювалися боспорські ранні християнські склепи з нішами-лежанками. Невипадково поховально-вівтарні середньовічні плити за небагатьма виключеннями знаходяться в плитових могилах, які за суттю є спрощеним варіантом склепів, про що йшлося вище. Стінки поховальних камер ранніх боспорських склепів мали зображення хрестів, поперечні кінці деяких з них супроводжувалися літерами альфа та омега, що значить – “Я Альфа і Омега, говорить Господь, Бог, Той, Хто є, і Хто був, і Хто має прийти, Вседержитель!” (Об. 1,8)

та текстами псалмів, трисвятною молитвою. Хрести й тексти було написано по штукатурці червоною фарбою грецькою мовою [34:2-4; 35:64-66; 36:185-198; 21:85-86]. Поховальна камера одного з склепів мала вирізьблений фронтон, в центрі якого зображено рівнокінцевий хрест з кінцями, що розширюються, із зображеннями парних птахів на горизонтальних кінцях й біля підніжжя хреста [37:435, табл.СІ]. Фронтон – символ, знак, він знаходиться над дверима-аркою, котра веде до сакрального простору храму, про що йшлося вище. У християнстві двері мають містичний зміст. “Я – двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той ввійде та вийде, і пасовисько знайде” (Ів.10,9). Есхатологічний зміст розписів, написів ранніх боспорських склепів, розміщення поховально-вівтарної плити з написом “Ісус Христос Ніка” всередині середньовічних могил цілком прозорий: двері – арка – це Ісус Христос, як особистий Спаситель, “пасовисько”, храм – це майбутнє воскресіння і входження в Царство Небесне, вічне життя.

Все наведене вище дає підстави для таких висновків:

1. Кам'яні плити із зображенням хреста та з написом “Ісус Христос Ніка” або без такого напису, знайдені всередині могили, слід вважати поховально-вівтарними плитами, які мають есхатологічну символіку майбутнього воскресіння.

2. На теренах середньовічного Криму традиція використання в християнському поховальному обряді поховально-вівтарних плит поширюється саме в його східній частині на противагу Херсонесу. Витоки цього звичаю поховальної практики сягають ранньохристиянського часу, мають іншу просторову характеристику, включаючи південно-західну частину Криму. Звичай тривав до XV ст. включно.

3. Потребують подальшого вивчення питання стосовно просторової та хронологічної характеристики даного звичаю християнського поховального обряду на більш широких матеріалах, а також його зв'язку або впливів на його розвиток певної християнської конфесії.

4. Дослідження матеріалів некрополів Золоте й Осовини надало можливість виявити нові деталі зовнішньої атрибутики в історії християнського поховального обряду, пов'язані з есхатологічними уявленнями.

Література

1. Корпусова В.М. Символіка поховального інвентарю християнського населення (за матеріалами некрополя XIII-XIVст. Золоте, Крим) // Музейні читання. Матеріали наук. конф. 24 грудня 1999р. - К., 2000.
2. Орлов Р.С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII-XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. - К., 1979.
3. Корпусова В.Н., Бабич О.П. Отчет об охранных работах у с.Осовины в 1988 г. - НА ІА НАНУ, ф.е. № 1988/195.
4. Мыц В.Л., Лысенко А.В., Юрочкин В.Ю. Некрополь Пантикапея - Боспора: проблемы и перспективы исследования. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. - СПб., 2001.
5. Макарова Т.И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. // МАИЭТ. - 1998. - Вып. VI.
6. Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. (К этнокультурной истории европейского Боспора). - К., 1983.
7. Фронжуло М.А. Раскопки в Судак. // Феодалная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. - К., 1974.
8. Бабенчиков В.П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепень. // ИАСК. - М., 1958.
9. Репников Н.И. // ИАК. - 1906. - Вып. 19.
10. Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. - К., 1993.
11. Бидерманн Г. Энциклопедия символов. - М., 1996.
12. Уваров А.С. Христианская символика. - Ч.1. Символика древне-христианского периода. - М., 1908.
13. Св. Дионисий Ареопagit. Божественные имена. Дионисий пресвитер – сопресвитеру Тимофею. // Мистическое богословие. - К., 1991.
14. Латышев В. Эпиграфические новости из Южной России. // ИАК. - 1906. - Вып. 18.
15. Кропоткин В.В. Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы) // СА. - 1958. - XXVIII.
16. Созник В.В., Туровский Е.Я., Иванов А.В. Новый христианский памятник из некрополя Херсонеса у Карантинной бухты. // Археология. - 1997. - №1.
17. Репников Н.И. Партенитская базилика. // ИАК. - 1909. - Вып. 32.
18. Веймарн С.В. Археологічні роботи в районі Інкермана. Поселення і могильник біля Загайтанської скелі. // АП. - 1963. - Т. XIII.
19. Айбабин А.И. Могильники VIII-начала X вв. в Крыму. // МАИЭТ. - 1993. - Вып. III.
20. Popescu E. Inscrisiunile grecești ki latine din secolele IV-XIII descoperite in Romania-Bucuresti, 1976.
21. Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. - СПб., 1896.
22. Соломоник Э.И. Новые греческие лапидарные надписи средневекового Крыма. // Византийская Таврика. - К., -1991.
23. Соломоник Э.И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма. // ВВ. - 1986. - Т. 47.

24. Паршина Е.А. Средневековый храм в Ореанде.//Археологические исследования на Украине в 1967г.- К., 1968.
25. Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики.//МИА.-1970.- №168.
26. Полный православный богословский энциклопедический словарь. - СПб., Изд-во Сойкина.- Т.11.
27. Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики.- Симферополь, 1997.
28. Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора.- К.,1961.
29. Свенцицкая И. С. Особенности религиозной жизни народных масс в азиатских провинциях Римской империи (II-III вв.): язычество и христианство// ВДИ.-1992.- №2.
30. Диатроптов П.Д., Емец И.А. Корпус христианских надписей Боспора.// Эпиграфический вестник. – 1995.-2.
31. Марти Ю.Ю. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства.// ЗООИД.- 1913.- Т.31.
32. Рудаков В.Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X-XIII вв. //АДСВ.- 1984.
33. Якобсон А.Л. Ранне средневековый Херсонес // МИА -1959.- №63.
34. Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491г.//МАР.- 1891.-№6.
35. Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками. Приложение: Христианская катакомба, открытая в 1895г.//МАР.-1896.-№19.
36. Шкорпил В.В. Вновь открытая христианская катакомба // ЗООИД.-1895.-Т.18.
37. Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России.-Пг.,1914.
38. Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству.- К., 2000.
39. Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. Исследования и тексты. // Записки Имп. АН.,Серия VIII по ист.-фил. отд.- 1906.- Т.8 - №3.

¹ У Золотому з 143 могил, що мали різну конструкцію (плитові та земляні ями з кам'яним або дерев'яним перекриттям), що були розкопані в 1969-1971, 1973рр (керівник В.М.Корпусова) плити з зображенням хреста мали тільки 12 могил: №№ 4, 112, 138, 139, 185, 188, 197, 198, 218, 224, 225, 227), що складає лише 8,4%. Частина цього великого середньовічного некрополю залишилася не розкопаною. За свідченням місцевих мешканців, тут під час Другої світової війни й окупації Криму німці проводили археологічні розкопки з метою пошуків готів-християн. Німці також знайшли декілька могил із плитами з зображенням хреста, проте у відсотковому відношенні могил з вказаними плитами та без них ці розкопки нічого не змінюють. В некрополі Осовини (охоронні розкопки 1988 р. Корпусової В.М.) із 10 плитових і земляних могил плиту із зображенням хреста знайдено в плитовій могилі №5.

² Могили № №112, 198.

³ Могили №№ 112, 138, 139, 185, 198, 218, 225

⁴ Могили №№ 4, 188, 224, 227

⁵ Могили №197

До історії виникнення держави в Україні

Б агатотисячолітній розвиток людності України привів до утворення в IX-X ст. великої і могутньої держави Русь, яка об'єднала східнослов'янські племена. У підручниках історії та різних публікаціях періодові визрівання держави в Україні приділяється мало уваги, історія нашої держави висвітлюється, починаючи з того періоду, коли вона вже постала і розвивалася, а сам процес її виникнення описується побіжно. Часто в публікаціях виникнення держави зводиться до волі князів, до династичної історії. А між тим, об'єктивне вивчення самого процесу утворення держави має велике значення для розуміння її становлення та розвитку, а також для розуміння сучасного розвитку Української держави.

Виникнення елементів держави в нашій країні відбувалося за загальними для всього людства історичними та соціально-економічними законами розвитку, але зі своїми особливостями.

Як відомо, однією з важливих передумов виникнення держави взагалі була соціальна структура, що отримала назву "військова демократія", в рамках якої виростає вплив військового вождя та військової дружини. Вона виникла на слов'янських, балтських і германських землях в кінці раннього залізного віку – перших століть нашої ери, в період розкладу первіснообщинного ладу. З допомогою і при підтримці дружинників військовий вождь витісняв на задній план старійшин роду, племені і ставав практично керівником суспільства, маючи змогу перерозподіляти вплив і багатства в межах панівної верстви родоплемінного суспільства. Військовий ватажок брав на себе функції захисника общини, роду, племені, а общинники віддавали йому, як захисникові, на його утримання та військового персоналу частину виробленого ними продукту. Також і данина з переможених та награвоване йшло в руки військового вождя і його дружини, роблячи їх незалежними від всього родового колективу. На основі підлеглого вождеві військового персоналу формується апарат відокремленої від народу влади.

Для початків держави характерні три основні риси: виникнен-

ня незалежної від народу публічної влади; поява оподаткування; перехід до територіального розподілу народу. Прискорюючим фактором державотворення виступала також війна. Вона призводила до зміцнення позицій військових керівників, до складання над племінних спільностей типу союзів племен, до розширення суспільства, до руйнування кровноспоріднених зв'язків, до територіального перегрупування населення, нерідко насильницького. Війна ж змушувала сусідів агресивних племен до прискореного державотворення.

У нашому розпорядженні надзвичайно мало писемних джерел, які б характеризували соціально-економічний та політичний розвиток населення України в ранньослов'янський, переддержавний період від рубежу нашої ери і до VIII-IX ст. Єдиним вітчизняним писемним джерелом, котре в якійсь мірі висвітлює державотворчі процеси, починаючи з IX ст., є літопис "Повість минулих літ", складений тоді, коли вже постала велика держава Русь.

Первіснообщинний лад у східних слов'ян існував до кінця VIII – першої половини IX ст., а його пережитки – напротязі ще деякого часу, особливо на периферії, в лісовій зоні. В деяких публікаціях і навіть у шкільних підручниках висловлюється думка про те, що вже у антив у V-VI ст. була держава. [5,101; 9,29-30]. Однак історичні джерела VI-VII ст. свідчать про те, що політична організація антив була на рівні союзу або конфедерації племен слов'ян, тюрків, іранців, даків, германців та інших етносів, котрий був спрямований для нападів на територію Римської імперії і для оборони від спільного ворога. Цей союз з різних причин не переріс у державу. Після 602 р. жоден писемний документ не згадує антив. До речі, зовсім не згадує їх "Повість минулих літ".

М.Грушевський заперечував існування держави у антив [2,54]. Прискорення розкладу первіснообщинних відносин у східнослов'янському суспільстві припадає на VIII – початок IX ст. Основними економічними чинниками виникнення державних структур були прогресивні зрушення у землеробстві, ремеслі і торгівлі.

Завдяки широкому застосуванню залізного наральника та чересла розширилися посівні площі та збільшився врожай зер-

нових. Крім проса і пшениці, в хліборобську культуру впроваджується жито – невибаглива культура, що давала стійкі врожаї навіть в суворих кліматичних умовах. Завдяки цим нововведенням виробництво зерна збільшилося в кілька разів. Дослідник В.І. Довженко підрахував, що додатковий продукт в лісостепових районах у сім'ї з шести-семи чоловік складав більше четвертої частини валового врожаю в господарстві [4, 52]. А різке збільшення кількості додаткового продукту стимулює у суспільстві виділення малої сім'ї, яка намагалася розпоряджатися плодами своєї праці незалежно від общини. Разом з тим з'явилося прагнення і можливості відчуження додаткового продукту, в т.ч. і насильницьким способом. Так народжується майнова і соціальна нерівність в східнослов'янському суспільстві. У великій мірі цьому сприяло поширення та вдосконалення залізної зброї. Доступність сировини для виробництва заліза дозволила озброїти всіх чоловіків роду, племені і здійснювати грабіжницькі походи.

Важливі зрушення відбулися і в ремеслі, виріс його технічний рівень, воно все більше відокремлюється від землеробства і зосереджується переважно в племінних центрах та центрах союзів племен, де проживала племінна верхівка, князі, військова дружина, знаходилися племінні культові місця. У VII-VIII ст. такими центрами були укріплені земляними валами, дерев'яними парканами городища Зимне (поблизу Володимира-Волинського), Хотомель (при злитті рік Горинь та Прип'ять), Бабка (Рівненська обл.), Пліснеськ (Львівська обл.), Битиця (Сумська обл.), Пастирське (Черкаська обл.), Київ, Чернігів та інші. Тут же зароджується купецтво.

Вищою політичною організацією східних слов'ян у переддержавний період було плем'я і союз племен. Автор "Повісті минулих літ" не згадує тих численних племен VII-IX ст., котрих було понад сотню, бо йому вони вже були невідомі. Він знає тільки великі племінні союзи, наприклад, волинян, древлян, полян, що отримали свою назву від якогось лідируючого в союзі племені. Найчастіше племена об'єднувалися під час загрози іноземного нападу, для спільних походів, як, наприклад, антидуліби. Коли ж загроза минала – союз розпадався.

Він міг бути і більш тривалим, якщо якась сильне плем'я змушувало сусідів до спілки.

Серед слов'янської племінної верхівки виділялися ватажки зі своєю військовою дружиною, тобто вправними, відчайдушними воїнами-товаришами, серед яких ватажок вважався першим серед рівних. З допомогою дружини вожді мали можливість чинити тиск на керівництво племені і запроваджувати вигідні для себе порядки. Військові вожді, ймовірно, вже в V-VI ст. носили назву “князь”. Дослідник Б.М. Флоря вважає, що інститут князівства у слов'ян зароджується в VI-VII ст. [15,192]. Деяке світло на становище вождя-князя і дружини тих далеких часів проливає оповідь літописця про князя Святослава Ігоревича, котрий був прихильником старих князівських традицій. Так, на пропозицію княгині-матері Ольги прийняти християнство Святослав відповів: “Дружина моя з цього сміятися буде” [11,37], тобто князь вважав себе лише першим серед дружинників.

Спочатку князь вибирався всіма повноправними членами племені, але поступово, по мірі зміцнення свого становища, він почав передавати владу у спадок. Все ж його влада в деякій мірі була обмежена народними зборами-віче, зате вона посилювалася на землях підкорених племен, де князь та його наближені виступали як адміністратори. Ця обставина та експлуатація захоплених у полон збагачували князя, дружину та підсилювали його вплив в племені своєму: поступово він прибирав до рук управління племенем, відтісняючи на задній план старійшин, котрі потрапляли до нього в залежність. Князь був не тільки військовим вождем, але й верховним жерцем племені, що теж посилювало його вплив і авторитет. Про жрецькі функції князя свідчать, наприклад, бронзовий ідол, жертвний ніж, кістки для ворожіння, що входили до інвентарю князівського поховання у відомому кургані 60-х років X ст. “Чорна Могила” у Чернігові [1, 276]. Авторитет і влада князя посилювалися ще й тому, що з його благополуччям пов'язували благополуччя всього племені. Верховний правитель, – писав Л.Є.Куббель – сприймався як сполучна ланка між колективом і світом надприродного, він представляє своїх соплеменників перед цим світом... і тому обдарований благодаттю, а деколи і харизмом... Зовсім природно, що дії такого правителя і його оточення повинні були сприйматися, як такі, що отримали свого роду божественну санкцію” [10, 243]. Впевненість у сакральній природі князя, в зв'язку його тіла з

життям підвладного народу збереглася і в пізніші часи, наприклад, жителі Києва збирали кров і шматки одежі вбитого під час повстання 1147 р. князя Ігоря Ольговича, вірячи в їх здатність до зцілення [11, 214]. Князь проводив першу борозну під час весняної оранки, що вважалося запорукою доброго врожаю, він же першим починав битву. Великим впливом користувався князь в умовах союзу племен, як, наприклад, Бож в антському, а Мал в древлянському племінному об'єднанні. Союзи східнослов'янських племен були останнім етапом на шляху від первісності до держави.

Найяскравіше державотворчість проявилася у племен слов'ян Середнього Подніпров'я з племінним центром у Києві. Цьому сприяли природні умови регіону: київський князь мав вплив на ті племена, з території яких головні річки текли у бік Києва – древляни (Ірпінь, Тетерів), дреговичі (Прип'ять, Дніпро), сіверяни (Десна, Сейм), кривичі (Десна, Дніпро), радимичі (Сож). Київ став головним політичним та економічним центром слов'ян Подніпров'я, тут у VII ст. утворилося сильне ядро племен русів (росів), одною з причин згуртування яких була загроза нападів степових кочовиків. Свій вплив племінний союз русів поширював шляхом укладення угод або прямого підкорення племен Середнього Подніпров'я. Так утворилася “Руська земля” (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Тиск хазар у VIII ст. змушував середньодніпровських слов'ян консолідувати свої сили швидше, ніж це робили північні та західні їх сусіди. Та й біженці з територій, на які нападали хазари і авари, шукали захистку в Руській землі, прибулі землероби, ремісники, дружинники, слов'янська знать поступали на службу до київського князя, посилюючи його владу і роблячи більш незалежним від віча. Густота населення тут, таким чином, збільшувалася, а “чим більша густота населення і вища продуктивність праці, об'єм додаткового продукту, тим дешевше обходилося утримання надбудовного апарату...” [13, 106]. Таким чином, київський князь як глава племінного союзу мав можливість збільшити кількість своїх прибічників, помічників, військову дружину. М.М.Корінний відмічав, що “Русь вже в період княжіння Аскольда перетворилася в політичне пануюче і консолідує ядро слов'янських племен, які складали суперсоюз державного типу [7, 43-44].

М. Грушевський дійшов висновку, що на початку IX ст. в Києві була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза його межі [3, 394]. Уявляється, що це був Руський племінний союз, племінні княжіння якого зберігали за собою певну автономію: мали свою адміністрацію, свої язичницькі вірування і культу, право зовнішніх зносин. Влив князя Аскольда та його військової дружини в Середньому Подніпров'ї був таким значним, що Аскольд зумів організувати похід на столицю могутньої Візантії. Вчені І. Шаскальський і М. Котляр з воєнних походів русів на Сурож, малоазійське побережжя Візантії та інші землі роблять висновок про те, що у першій половині IX ст. існувало вже сильне державне формування – Русь [16, 61; 8, 75]. З таким висновком не можна погодитись, бо маємо приклади великих походів сармат, антів, у яких не було держави.

Залежність племінних князів проявлялась переважно у виплаті данини Русі, але при всякому зручному випадку вони намагалися звільнитися від цієї залежності. У випадку смерті київського князя племінні князьки вважали себе незалежними, бо особи, з якою вони уклали “ряд” вже немає. Наступник київського князя організував похід на непокірних, щоб змусити їх до укладання з ним договору. Наприклад, після загибелі у 882 р. князя Аскольда древляни і уличі відокремились від Києва, і новому київському князю Олегу довелося знову збирати землі навколо Києва. З 883 по 885 роки Олег “примучував” древлян, сіверян, радимичів, уличів [11, 13-14]. Подібна картина спостерігається при наступникові Олега Ігорі: “Пішов Ігор на древлян, перемігши, наклад на них данину більшу від Олегової” [11, 24]. Лише у 946 р. опір древлян був остаточно зламаний, а землі їх включені в систему київського владарювання. Ці події свідчать про те, що Київської держави у повному сенсі цього слова в IX на початку X ст. ще не було. Про те, що у X ст. багато земель мали лише союзницькі відносини з київським князем, свідчить перелік послів від більш як 20 князів, які підписували договір Ігоря з Візантією в 945 році. Щоб подолати місцевий сепаратизм київський князь намагався усунути, в деяких випадках фізично, племінних князів і поставити на їх місце своїх синів та підручних – тисяцьких, воєвод. Так поступила княгиня Ольга після придушення повстання древлян. А князь Святослав

у 970 р. “посадив” в древлянській землі сина Олега [11,40]. М. Грушевський писав, що на Русі було три ступені залежності племен від київського князя: толковини, тобто союзники, які добровільно чи внаслідок “примучування” підпали під його політичний вплив, посилали з київським князем у похід своє військо, але не давали данину і мали самоуправління; племена, що платили данину внаслідок “примучування”, але зберігали самоуправління; на чолі деяких племен київський князь ставив свого князя, який платив йому данину, допомагав військом, але правив самостійно; найвищий ступінь залежності був тоді, коли київський князь ставив “своїх мужів” в ролі намісників – “посадників” і тримав управління племенем, землею в своїх руках [3, 412]. Академік П.П. Толочко на основі аналізу звісток східних авторів робить висновок, що у VIII-IX ст. соціально-політична стратифікація Русі мала такий вигляд: великий князь, світлі князі, великі бояри, гості-купці, люди, челядь [14,155]. В цей час повинності населення перед князівською владою зводилися до несистематичної виплати натуральних податків (данини). Збирання податків із залежних племен київським князем відбувалося у формі “полюддя”, яке існувало тоді, коли у провінціях ще не було князівської адміністрації. Цей архаїчний спосіб збирання податків здійснювався на землях залежних або підкорених племен, “своє” ж плем’я не заперечувало проти цього, але поступово, по мірі зміцнення князівської влади, збирання обов’язкових податків запроваджується і у “своєму” племені. В деяких землях збирати данину князь доручав своїм боярам. Так, воєвода князя Ігоря Свенельд збирав данину у древлян та уличів. Після вбивства Ігоря древлянами його дружина Ольга впорядкувала збирання податків, встановивши їх більш-менш фіксованими і регулярними, та запровадила адміністративно-господарські одиниці – погости.

Військо зіграло дуже важливу роль в становленні східнослов’янської держави. Всі князі прагнули утримувати сильну дружину, що складалася з професіональних воїнів, з допомогою яких вони розширювали та захищали підвладну територію і збирали данину. Значну роль у дружині київського князя відігравали варяжські загопи, не зв’язані родинними узами з місцевим населенням і тому завжди готові придушити опір князеві з боку

підвладного і залежного населення. Вдалі військові походи, здійснені князем з дружиною, приносили йому багату здобич і славу, підіймали престиж князя в очах дружини та залежних князів. Воїни дружини теж збагачувалися під час походів, а командири ставали першими помічниками князя в управлінні підвладною територією, тобто народжувалася князівська адміністрація. Здійснення воєнних походів представниками різних племен у складі дружини київського князя, розташування гарнізонів у різних пунктах країни створювали відчуття, враження єдиної держави. Верхівка підвладних і залежних племен підтримувала київського князя в його завойовницьких походах і у захисті цілості землі. В той же час князі цих племен (союзів племен) прагнули захистити свою незалежність від київського сюзерена і зміцнювали свою дружину. А, щоб вони, за висловом М.Грушевського, “не сіли на голову князеві”, останній змушений був постійно дбати про те, щоб його дружина завжди була сильнішою за військові загони цих племен [3, 427]. У випадку нападу сильного противника князь скликав народне ополчення. Ускладнення збройної боротьби і самої зброї вимагали витрат багато часу на військові вправи, бойову практику в походах, чого землероб, ремісник не міг собі дозволити, тому народне ополчення завжди було гірше озброєне і менш боєздатне ніж воїни-професіонали дружини князя, тому народне ополчення все менш і рідше бере участь у воєнних підприємствах князя. Таким чином, поступово народ позбавляється зброї і стає все більш залежним від збройного захисту постійного війська князя.

У зміцнення держави важливе і консолідуюче значення мав суд князя. Спочатку він був нерегулярним і здійснювався князем за звичаєм, традиційним правом, у підвладних землях – під час полюддя. Пізніше князі починають посилати в провінцію для ведення суду своїх підручних. Адміністрація, суд, фінанси поступово переходили від племінних структур до рук посадників, тиунів та інших слуг київського князя.

Важливою рисою державотворення в Україні є виникнення міст, що припадає на IX-X ст. Їхніми попередниками були укріплені земляними валами, дерев'яними парканами “гради” – культові, оборонні, ремісничі центри племен VII-VIII ст. Тільки в одній Древянській землі нині відомо більше 20 городищ VIII-

X ст. [6,17]. В “Градах” збиралася родоплемінна верхівка, військова дружина, ремісники, купці, організовані не за родовими ознаками, а за майновими або фаховими, під керівництвом князя, княжого боярина. Поступово “Град” ставав адміністративним центром племені чи групи племен, “Землі”, опорою князівської влади.

Дніпро був не тільки зручним шляхом сполучення, але й важливим торгівельним шляхом з Причорномор’я в Прибалтику. Руси, витіснивши у першій половині IX ст. з Середнього Подніпров’я хазар, “осіддали” Дніпровський шлях, контролювали його і мали від цього значну вигоду. Відмічаючи важливість торгівлі в становленні Київської держави, М.Грушевський писав: “...київський патриціат, стан багатих купців-воїнів, розширюючи район своїх торгових зносин, закладаючи факторії і поселення на головних торгових шляхах, повинні були прагнути до утворення воєнних сил, до створення політичної організації для охорони торгових інтересів. Потім охорона доріг і зносин переходила сама собою до підкорення племен, розташованих на цих торгових шляхах, збирання контрибуцій давало цінну підмогу і перетворювалось в мету політичної організації, створеної цими купцями-воїнами і під римованої ними [2,39].

Прискорюючим фактором державотворчих процесів в Україні було сусідство східних слов’ян з такими розвиненими державними організаціями, як Хазарський каганат і Візантійська імперія. На формування держави у наддніпрянських слов’ян впливала не тільки “наочність” цих державних структур, але й постійна боротьба з хазарською експансією. Руси запозичували елементи політичної надбудови Хазарії та Візантії, але культура Хазарського каганату, переважно скотарсько-кочівницька, була чужа культурі землеробсько-ремісничої Русі, тому твердження деяких авторів про те, що державність на Русь принесли хазари, безпідставне. Навпаки, хазари під впливом слов’янства переходили до осілості.

Зміцнивши ядро ранньої держави, Русь розширює свої межі. Успішну боротьбу з Хазарським каганатом веде князь Святослав з метою приєднання віддалених сіверських земель. Його наступник Володимир остаточно зламав опір хазар і відсунув кордони Русі на південний схід. В результаті успішних походів Володимира у

980-983 рр. Русь утвердила свої позиції у Західному Побужжі на кордоні з Польщею. Можна вважати, що централізована держава Русь сформувалася в основному саме в цей період, тобто у другій половині X ст.

У VII-X ст. державотворчі процеси відбувалися в середовищі всього східного слов'янства, але нерівномірно. Найраніше елементи держави визрівали в Середньому Подніпров'ї, а на територіях, віддалених від Руської землі вони визрівали повільніше, наприклад, у Західному Поділлі, Західній Волині, на Прикарпатті ще в XI ст. існували невеликі князівства архаїчного типу.

Зауважимо, що держава Русь на перших етапах свого розвитку не була феодальною, а фактично надплеменною, не було приватної власності на землю. Тому, очевидно, у східних слов'ян надовго збереглася психологія общинності колективізму, взаємодопомоги, високий був авторитет князівської влади. Ці риси суспільної свідомості східного слов'янства відрізняли їх від західно-європейського суспільства.

У читача може скластися таке враження, ніби державотворчість в Україні відбувалася лише “зверху” від родоплемінної знаті. Насправді ж у цьому процесі брало участь все населення. З ростом продуктивності праці у виробництві склалося таке становище, коли окремі сім'ї виробників-общинників мали змогу своїми силами обробляти земельні ділянки, займатися ремеслом, торгівлею, і для них рамки общини ставали обтяжливими. Таке відособлене становище давало змогу повністю розпоряджатися плодами своєї праці, але, з другого боку, воно породжувало мало-захищенність окремих сімей перед племенною верхівкою, яка прагнула мати справу краще з окремим виробником ніж з общиною. Селяни, ремісники, купці, воїни підтримували державницькі заходи князя і його двору в тому смислі, що вони вбачали захист з боку князівської дружини від ворожих нападів, маючи змогу мирно трудитись. Населення підтримувало заходи князя щодо будівництва і оборони шляхів, пунктів торгівлі, будівництва укріплень, фортець і т.п. Під час війни князівські дружинники як професіонали ставали вправними командирами загонів народного ополчення. Також і деякий захист своїх інтересів населення вбачало у справедливому князівському суді. Виробники платили

данину, в деякій мірі добровільно, або фіксований податок на утримання князя та його військової дружини, підручних. Коли ж князь намагався зібрати податок більший від раніше збираного, то виникали народні заворушення і повстання. Отже, не зважаючи на протиріччя між старійшинами, вождями, князями, боярами, з одного боку, і “низами” – з іншого, державотворчий процес в давній Україні відбувався “знизу” і “зверху”. Суб’єкти цього процесу не уявляли, що своїми діями, прагненнями вони сприяють народженню нового суспільного організму – держави. Утворення східнослов’янської держави було складним стихійним процесом, в якому поєднувалися об’єктивні та суб’єктивні фактори. Він був не таким романтичним і прямолінійним, як це дехто собі уявляє, але дуже важливим для нашої країни.

В статті викладені тільки основні, на наш погляд, причини і етапи складання східнослов’янської держави Русь.

Література

1. Археология Украинской ССР. – Т.3. – К.,1986.
2. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.,1990.
3. Грушевський М. Історія України-Русі.- Т.1. – К.,1991.
4. Довженко В.И. Экономические предпосылки сложения древнерусского Государства//Становление раннефеодальных славянских государств. – К.,1972.
5. Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.
6. Звіздецький Б. Характеристики древлянських гравів VIII-X ст.// Еволюція розвитку слов’янських гравів VIII-XIV ст. – Львів, 1994.
7. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X- первая половина XIII века. – К.,1992.
8. Котляр М. Київська держава часів Аскольда й Олега//Київська старовина. – 1993.- № 3.
9. Крип’якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.
10. Куббель Л.Е. Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества. Эпоха классовобразования. – М.,1988.
11. Літопис Руський. – К.,1989.
12. Льюис Г. Морган. Древнее общество. – Л.,1934.
13. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). – К.,1989.
14. Толочко П.П. Київська Русь. – К.,1996.
15. Флоря Б.Н. Эволюция социальных и общественно-политических структур и возникновение государства // Раннефеодальные государства и народности южных и западных славян VI-VII вв. – М.,1991.
16. Шаскальский И.П. О начальных этапах формирования Древнерусского государства//Становление раннефеодальных славянских государств. – К.,1972.

Жизненный путь: свадьба в еврейской традиции

*“Мужчина обязан почитать свою жену более,
чем самого себя”
(Иевамот, 626).*

*“Рассказывали о царе Азрилле, что он уступил дорогу
невесте – и воздали мудрецы ему хвалу. Спросили его:
“Почему ты так сделал?”. Ответил он им:
“Я ношу корону целый день –
пусть и она для себя на часок получит корону”
(Смахот, 11).*

Иудаизм рассматривает брак как наиболее желательный статус человека и видит в нем социальную институцию, созданную Богом во время творения. Согласно Библии, целью брака является взаимопомощь между мужчиной и женщиной (Бытие 2:18), их плотская близость (Бытие 2:24) и продление и увеличение рода человеческого (Бытие 1:28).

В библейский период брак обычно совершали по воле родителей (Бытие 21:21; 24; 28:2), но иногда спрашивали и согласия невесты (Бытие 24:5; 58), не были редкостью и браки по любви (Бытие 9:20; Суд.14; I Сам.18:20). Запрещались браки между определенными категориями людей. Браки с неевреями имели место, но во Второзаконии (7:3-4) они объявляются запретными из опасения, что через их посредство проникнут обычаи идолопоклонства, а в книгах Эзры и Нехемии – из опасения ассимиляции евреев среди окружающих их народов (Эз.9-10, особ.9:2; 10:10-11; Нех.10:31, 13:23-25).

Плодовитость в браке считалась великим благом (Бытие 9:1,7; 13:16; 22:17; Пс.127:3-5; 128), бездетность – трагедией и позором (Бытие 30:1,23). Если гармония между супругами нарушена (особенно в случае измены жены), брак может быть расторгнут разводом (Втор.24:1-4).

Талмуд усматривает в безбрачии противоестественное состоя-

ние; грешит не тот, кто женат, а неженатый, ибо он “проводит все дни свои в греховных мыслях” (Кид.29б), живет “без радости, без благословения, без блага” (Иев. 62б) и не является мужчиной в полном смысле слова (там же, 63а); неженатый кохен не может исполнять обязанности первосвященника в Йом-Киппур (Иома 1:1). Сексуальное желание не является порочным или постыдным; регулируемое и контролируемое браком, оно служит благим целям, ибо без него “никто не смог бы создать дом, жениться и породить детей” (Быт. Р.9:7). Брак настолько важен, что мужчине разрешается продать свиток Торы, чтобы жениться (Мег.27а), а женщине лучше терпеть несчастливый брак, чем оставаться незамужней (Иев.113; Кид.7а). Брак не должен заключаться ради денег (Кид.70а). Мужчина должен иметь жену с мягким характером, тактичную, скромную и трудолюбивую (Сота 3б); желательно также, чтобы она была приблизительно того же возраста, что ее будущий муж (Иев.44а; Санх.76 а,б), имела соответствующее социальное происхождение (Кид.49а), была красивой (Бр.57б; Иома 74б), происходила из уважаемой семьи (Та’ан. 4:8, ББ.109б) и чтобы отец ее был сведущ в законоучении (Пс.49б). Оптимальным возрастом мужчины для вступления в брак считалось 18 лет (Авот 5:21). Оптимальный возраст девушки для вступления в брак не указывается, но когда ей исполняется 12 лет, отец должен начать думать о поиске ей жениха (Санх.76а).

В браке муж получает право на иштут (супружеские обязанности) своей жены, но не на ее личность, и берет на себя обязанности обеспечивать ее пищей, одеждой и делить с ней ложе. Муж обязан к самоотвержению, дабы обеспечить жену и детей всем необходимым (Хул.84б). Если муж и жена ведут себя достойно по отношению друг к другу, Бог пребывает с ними. Плохие же отношения между супругами уподобляются пожирающему их огню (Сота 17а ; ПдрЭ.12). Обе стороны должны стремиться возвысить свой брак путем взаимного внимания и уважения.

Несмотря на то, что получить развод было сравнительно легко, случаев расторжения брака было немного, что частично являлось результатом общественного воздействия замкнутого еврейского общества, усматривавшего в семье основу еврейской жизни.

Добрачные прелиминарии. Соглашение мужчины и женщины вступить в брак – скреплялось актом помолвки, известным в

галмудическом праве как *шиддухин*. Акт шиддухин определяется как взаимное обещание мужчины и женщины вступить в брак, а также как изложение условий (*тнаим*), связанных с предстоящим браком. Тнаим обычно представляет собой письменный документ, в котором указываются время и место предстоящей свадьбы и финансовые обязательства сторон, в том числе приданое невесты, или время, в течение которого ее отец обязуется содержать молодых, а также сумма (обычно 50% суммы приданого), которая подлежит уплате в качества штрафа стороной, нарушившей без достаточных оснований обещание вступить в брак. Во время составления тнаим обычно разбивают тарелку, что является своего рода параллелью к разбиванию бокала – при обряде бракосочетания.

Между помолвкой и бракосочетанием жених и невеста обменивались подарками: жених обычно посылал невесте одежду или украшения, а она в ответ посылала ему новый *таллит* или вышитый ею мешочек для таллита.

В субботу, предшествующую обряду бракосочетания, жених вызывается в синагоге к чтению Торы (этот обычай называется *ойфруфн*, буквально вызывание). В этот день, когда он проходит для чтения Торы к возвышению, принято бросать в него рис, пшеницу, орехи и конфеты. Невеста обязана в один из вечеров накануне свадьбы совершить омовение в микве. Какое-то время накануне свадьбы (от недели до одного дня) жених и невеста воздерживаются от встреч. Поскольку брак рассматривается как новая эра в жизни вступающих в него, они получают прощение за все свои предшествующие прегрешения.

Обряд бракосочетания может происходить в любом месте. Во многих общинах принято совершать его в синагоге. Часто он происходит в том же зале, где затем и свадебная трапеза.

Во избежание нарушений, которые могут привести в дальнейшем к осложнениям, предписывается, чтобы церемонию бракосочетания проводил раввин. Обычай предписывает также, чтобы при обряде присутствовал по крайней мере *миньян* (десять мужчин). Во время обеих частей акта бракосочетания обязательно присутствие по меньшей мере двух правомочных свидетелей, не являющихся родственниками друг друга или одной из сторон, вступающих в брак. Поскольку наличие свидетелей составляет

существенную часть юридического аспекта как *киддушин*, так и *ниссуин*, отсутствие свидетелей лишает эти акты законной силы.

Сама церемония бракосочетания протекает следующим образом: она начинается с составления брачного контракта (*клубба*). Поскольку форма клуббы является строго стандартной, обычно брачный контракт приносится уже готовым (часто печатным), и в нем лишь проставляется сумма, которую муж будет обязан выплатить жене в случае расторжения брака. Затем жених особым символическим актом, называемым *киньян* (приобретение), берет на себя обязательства, перечисленные в клуббе. Киньян совершается следующим образом: жених берет из рук раввина, ведущего обряд, предмет, имеющий определенную минимальную ценность, обычно носовой платок, поднимает его и возвращает его раввину. После этого свидетели и жених подписывают клуббу. Затем присутствующие провожают жениха туда, где его ждет невеста. Он опускает фату на ее лицо, и в это время раввин произносит слова благословения, которое было дано Ревекке: “Сестра наша! Да родятся от тебя тысячи тысяч” (Бытие 24:60). Этот обряд называет буквально накрывание невесты. В некоторых общинах отец невесты после этого возлагает руки на ее голову и произносит благословение: “Да уподобит тебя Бог Рахили и Лие”. После этого отец жениха и отец невесты (или двое других мужчин из числа родственников или друзей, если жених или невеста сироты) ведут жениха к хуппе, под которой он стоит в сторону Иерусалима, а в Иерусалиме – лицом в сторону Храма. Затем невесту приводят к хуппе ее мать и мать жениха (если мать невесты или жениха умерла, ее роль обычно исполняет одна из родственниц). В случае отсутствия специальной хуппы – балдахина, (символизирующего шатер жениха, куда невеста приводилась в древние времена для совершения киддушин), над головой жениха или невесты двое или четверо из собравшихся мужчин простирают таллит. Когда невесту ведут к хуппе, раввин (или кантор) возглашает благословение жениху и невесте. У ашкеназов принято обводить невесту семь раз вокруг жениха прежде, чем она станет возле него. После того, как невеста становится справа от жениха, раввин иногда произносит проповедь. Лишь затем совершается собственно бракосочетание.

Раввин произносит бенедикцию над бокалом вина и особую бенедикцию обручения (*бирхат эрусин*). Отец жениха передает бокал жениху и тот отпивает немного вина. Мать невесты передает бокал невесте и та тоже пригубливает вино. Во многих общинах бокал жениху и невесте передает раввин. Затем жених надевает кольцо на указательный палец правой руки невесты и произносит формулу киддушин: “Этим кольцом ты посвящаешься мне по закону Моисея и Израиля”. Акт надевания кольца означает, что жених выражает желание сделать невесту своей женой, а невеста выражает согласие стать его женой. После этого раввин или кто-либо из гостей, кому хотят оказать честь, читает вслух ктуббу.

Ктубба еврейской женщины – удостоверение ее почетного положения и свидетельство отличия Израиля от всех остальных народов.

В те времена, когда у евреев была учреждена ктубба, в глазах всех народов женщина была собственностью мужчины, единственное предназначение которой – обслуживать ему.

Поэтому учреждение мудрецами Израиля ктуббы кроме того, что права жены и ее почетное положение хозяйки еврейского дома были превосходно определены и четко зафиксированы, сыграло также роль нового отличия Израиля от прочих народов мира. Отнюдь не “дщерь дьявола”, но сердце и душа семьи, не “источник скверны”, но домашний родник чистоты и святости, не рабыня и не прислуга, но богатство семьи. И так сказали мудрецы: “Мужчина обязан почитать свою жену более, чем самого себя”.

Ктубба – документ, удостоверяющий согласие жениха и невесты вступить в брак и перечисляющий обязательства мужа по отношению к жене. Ктуббы составлялись уже вначале периода Второго храма. Письменный брачный договор, датированный 449 г. до н.э., обнаружен среди арамейских папирусов еврейской общины Элефантины. Декларативная часть ктуббы содержит дату и место бракосочетания, имена вступающих в брак и их отцов, предложение жениха невесте быть его женой “по закону Моисееву и Израилеву” и обязательно чтить, кормить, содержать ее и исполнять супружеские обязанности, а в случае расторжения брака выплатить ей указанные в ктуббе суммы. Эту часть ктуббы завершает согласие невесты стать женой жениха. Усматривая

главную функцию ктуббы в защите интересов жены как стороны более слабой в правовом отношении, законоучители Талмуда внесли в часть ктуббы, определяющую ответственность мужа и его наследников, ряд финансовых обязательств, рассчитанных на то, чтобы “не облегчать мужу развод” (Иев.89 а и др.), и на обеспечение жены средствами существования в случае развода или смерти мужа.

После чтения ктуббы вслух под хуппой она вручается ново-брачной, которая ввиду запрета пребывать в сожителстве без ктуббы, обязана хранить документ.

Многие ктуббы представляют сегодня интерес как источник этнографической информации.

Ктуббы обычно декорированы в стиле времени и места их изготовления. Обычай украшать круббы орнаментами восходит, по-видимому, к первым векам средневековья. Наиболее ранний фрагмент украшенной ктуббы, обнаруженный в Каирской генизе, относится, вероятно, к XI веку. Пересекающиеся полукружия над ее текстом, видимо, составляли часть своего рода архитектурного обрамления. Ктубба из Кремса (Австрия, 1392 г.) украшена фигурами жениха и невесты и растительным орнаментом. На более поздних иллюминированных ктуббах (часто исполнены на пергаменте) изображены также знаки зодиака, фамильные гербы, аллегорические фигуры, в том числе амурь и т.д. Особенно роскошна орнаментация ктубб XVII-XVIII ст. из Италии, Нидерландов и стран Ближнего Востока.

Хочется обратить внимание на два наиболее популярные в художественном плане типа: ктуббы Италии и Персии.

Итальянские мастера, художники и писцы делали наиболее красивые свадебные контракты. Писанные, как правило, на прекрасном пергаменте или кальке, они были украшены орнаментированным краем. Богатые общины в Венеции, Риме, Падуе, Мантуе и Анконе украшали брачные контракты в специфическом, особом стиле, характерном для их городов и времени. Что касается Ближнего Востока, то наибольший интерес представляют образцы из Персии.

Брачные документы здесь делали на бумаге, украшали изображением птиц и цветов на ковровом фоне.

Одна из лучших коллекций ктубб принадлежала Львовскому

еврейскому музею. Самый ранний брачный контракт датирован 1696 г., большинство же в коллекции относились к XVIII столетию. Эта коллекция ктубб была крупнейшей в Европе, однако, она бесследно исчезла, причем не в годы войны, а в послевоенное время.

После чтения ктуббы раввин произносит над бокалом вина семь свадебных бенедикций.

Первое – над вином, потому что без вина нет веселья; *второе* – на сотворение мира, потому что в эту минуту для новобрачных весь мир вокруг обновляется; *третье* – на создание человека, словно он создан сейчас, сию минуту; *четвертое* – на супружескую пару, которую Всевышний соединяет в одно целое; *пятое* – на Сион и Иерусалим, которым Всевышний дает в будущем утешение и радость, потому что мы обязаны ставить Иерусалим во главу всякой радости нашей; *шестое* – благодарность за то веселье, которое Всевышний дарит жениху и невесте, и молитва о том, чтобы это веселье было полным; *седьмое* – благодарность Всевышнему за то, что Он дал нам отраду в нашей земном бытии, подарив нам радость и веселье жениха и невесты, любовь, братство, мир и дружбу.

Немедленно после окончания бракосочетания жених разбивает правой ногой бокал или приготовленный им для этой цели стакан, чтобы напомнить о разрушении Храма, потому что память о Иерусалиме должна присутствовать в каждый день нашей радости, и жених произносит: “Если я забуду тебя, Иерусалим, пусть отсохнет правя рука моя!”.

После завершения киддушин разбивают стеклянный стакан в память о первых Скрижалях, разбитых вскоре после дарования Горы, чтобы жених и невеста обратили свое сердце на тщательное соблюдение союза, который они только что заключили между собой”.

Сопровождающие жениха и невесту держат в руках две свечи. В этом заключается великий намек. Слово *неер* (свеча) образует число 250, если сложить числовые значения составляющих его букв. В теле мужчины – 248 членов, в теле женщины – 252, так что ему не хватает двух единиц до числа, обозначающего “свечу”, а у нее – две лишние. Это означает, что все время, пока он один и она одна, ни его ни ее свеча не горят.

Но после свадьбы то, чего не хватает одному, восполняет другой, и оба они становятся, словно две свечи, которые будут гореть всегда.

Во многих общинах принято ставить свадебный балдахин под открытым небом, усеянном звездами, ради доброго знака и для того, чтобы сказать жениху и невесте: “Таким будет ваше потомство, словно звезды небесные”.

Пророк перечисляет семь условий, который Всевышний поставил, обручаясь с Израилем: семь из них со Своей стороны и одно – со стороны Израиля: “И обручусь Я с тобою навеки, и обручусь Я с тобою по правде, и по закону, по жалости и милосердию, и обручусь Я с тобою верой – и познаешь Бога” (Гошеа, 2:21,22). Точно так же обручение между мужчиной и женщиной имеет семь условий, шесть из них возлагаются на мужчину и одно – на женщину. Они называются так же, и содержание у них одно и то же, так у небесного “обручения”, так и у земного.

Навеки: сейчас обручаясь со своей невестой, он и не помышляет о возможности в будущем развестись с нею.

По правде: он не намеревается в будущем, возводя на нее поклеп и клевету, выставить ее из своего дома.

По закону: он обязуется поступать с ней согласно закону, даже если она погрешит против него.

По жалости: он берет на себя обещание обходиться с ней не как суровый судья, но мягко и снисходительно.

По милосердию: он не будет дожидаться, пока жена попросит у него то, что ей необходимо, но ранее, чем она вымолвит свою просьбу, обеспечит ее всем, что ей требуется, словно чуткий отец, отвечающий своему ребенку раньше, чем тот позовет его.

Верой: он не будет проявлять к своей жене нежность и ласку, втайне думая о другой, но будет честным и искренним.

Вот шесть условий, которые обязуется выполнять муж. Только одно условие ставится женщине, чтобы ее посвящение мужу было истинным, чтобы ее обручение с ним было свободно от обмана: и познаешь Б-га... Сердце мужчины по природе более жестко, чем сердце женщины, и бури, которые, случается, бушуют в нем, способны сокрушить те стены, что ставят предел его устремлениям, и основы, на которых эти стены стоят, основы, на которых зиждется его дом, – святость и чистоту.

И вот тут именно женщина, только она, может удержать его от греха той силой, которую ей придает естественная боязнь совершить грех, свойственная ей более, чем мужчине.

Брачная церемония завершается обрядом – уединение. Невесты отводят в отдельное помещение, где они, чаще всего лишь на несколько минут, остаются наедине и, обычно, впервые едят после поста. После завершения брачной церемонии начинается свадебная трапеза.

*И так постановили мудрецы, что каждый, берущий
в жены девственницу, будет веселиться с нею семь дней, он
не занимается*

*Ни своей работой, ни какими бы то ни было
делами вне дома – но*

*Только ест и пьет, и веселится
(Рамбам, Законы о браке, 10).*

Празднуйте ваши “семь дней пира” в вашем доме и в домах ваших близких, и пусть эта радость поселится навеки в “вашей обители”! Нет веселья, кроме веселья там, где спокойно, и нет покоя, кроме как у себя дома.

Еврейский дом – это святилище. Муж и жена оказывают милость друг другу и всячески стараются друг друга поддерживать, а скрытый в них огонь они раздувают только дозволенным образом: ради исполнения заповеди и продолжения существования мира, воздвигая чистое и святое потомство.

Согласно Галахе, муж имеет десять обязанностей по отношению к жене (и детям от брака с ней) и четыре права по отношению к ней. Обязанности мужа следующие: а) обеспечить жену средствами существования; б) предоставить ей одежду и жилье; в) сожительствовать с ней; г) обеспечить исполнение денежного обязательства, взятого на себя в брачном контракте; д) обеспечить жене медицинское обслуживание и уход в случае болезни; е) выкупить ее, если она будет взята в плен; ж) обеспечить похороны и установление надгробного памятника, если жена умрет до него; з) обеспечить ее средствами существования после его смерти и правом жить в его доме, пока она остается вдовой; и) обеспечить содержание после его смерти дочерей от их брака

до их обручения или совершеннолетия; к) обеспечить наследование сыновьями, вдобавок к их законной доле состояния отца, суммы, уплаченной в брачном контракте, если жена умрет до смерти мужа.

Права мужа включают: а) использование труда жены; б) право на ее случайные заработки; в) право пользования ее имуществом и доходами от него; г) право наследовать ее состояние.

Наряду с хупой, ктуббой к основным атрибутам еврейской свадьбы относятся церемониальные кольца.

Еврейские свадебные церемониальные кольца были предназначены для использования только во время церемонии, в повседневной жизни их не надевали. Кольца для свадебной церемонии принадлежали либо общине, либо семье, которые выдавали их невесте на прокат для использования в день свадьбы. Местом производства еврейских церемониальных свадебных колец были Италия, Германия и Ближний Восток.

Красивейшие образцы свадебных колец из золота и эмали делали в Италии. Классический тип, который происходит из Венеции и датируется XVI и XVII ст., в виде поясного кольца, орнаментированного гравировкой и эмалью, на вершине изображали крышу или строение, символизировавшее храм, крепившийся на шарнирах, который открывал на четверть еврейские слова MAZAL TOV (Счастья!) или их ивритские инициалы. Более старые образцы имели фрагменты орнаментации с филигранью.

Обручальные кольца, как правило, не имеют клейма мастера, в более позднее время на них могли поставить клеймо пробы 750 или "18К" на внутренней поверхности обруча.

Известен еще один популярный итальянский тип, относящийся к XVII ст., когда обруч составлен как бы из двух колец (двухэтажный пояс), каждое украшено прорезными кружочками по всему кругу, и также надписью MAZAL TOV, или же эти слова писали на миниатюрном пластинчатом кольце между двумя поясами. География производства еврейских свадебных колец очень узкая. Свадебные кольца из других регионов достаточно редки.

Известно несколько колец башенного типа, сделанные мастерами Германии, которые использовали черты бсамимов, напоминающих башни Центральной Европы периода позднего средневековья. Эти серебряные и бронзовые кольца датированы пери-

одом XVI - XVII ст., но их настолько мало известно и так мало о них мы знаем, чтобы датировать их наверняка.

Известны также североамериканские образцы, которые обычно сделаны из серебра или серебра с позолотой, но эти кольца основаны на модели итальянских колец. На этих кольцах мы видим пирамидальную форму крыши башни, часто с орнаментационным полем из зерни. Датированы они XVIII или XIX столетиями, но это только лишь предположение.

В целом же обручальные кольца, которые сегодня известны, большей частью подделки. Самые массивные кольца имеют высоту 5-10 см. Внутри символического храма иногда выгравированы еврейские надписи, включающие традиционно имена и даты. Иногда внутри размещали миниатюрные скрижали, церемониальный стаканчик или пару золотых обручальных колец. Эти необычные образцы имеют высокие цены, но они относятся к более позднему периоду. По мнению известного исследователя еврейского культурного наследия Зуси Эфрона сегодня известно около 35 образцов еврейских церемониальных свадебных колец.

Известны пряжки для свадебной церемонии, которые использовались в некоторых общинах Германии, но место их производства, как правило, Ближний Восток.

К сожалению, в коллекции МИДУ классических типов еврейских свадебных колец не представлено. Из свадебных обрядовых атрибутов в нашей коллекции есть хуппа производства 1989 г. (США) из голубого велюра с шелковым подкладом, на четырех углах крепится по одному металлическому кольцу для фиксации балдахина (хуппы) на палках. В Украине известны два золотых свадебных еврейских кольца классического итальянского типа в собрании Львовского музея этнографии и художественных промыслов, приобретенные известным исследователем и собирателем иудейских обрядовых предметов Максимилианом Гольдштейном, и одно кольцо в собрании Львовского исторического музея.

Тема, которая представлена сегодня, является продолжением в изучении традиций, обрядов, праздников жизненного цикла, в контексте которой мы уже рассматривали такие события, как обрезание (брит мила), бар-мицва у мальчиков и бат-мицва у девочек.

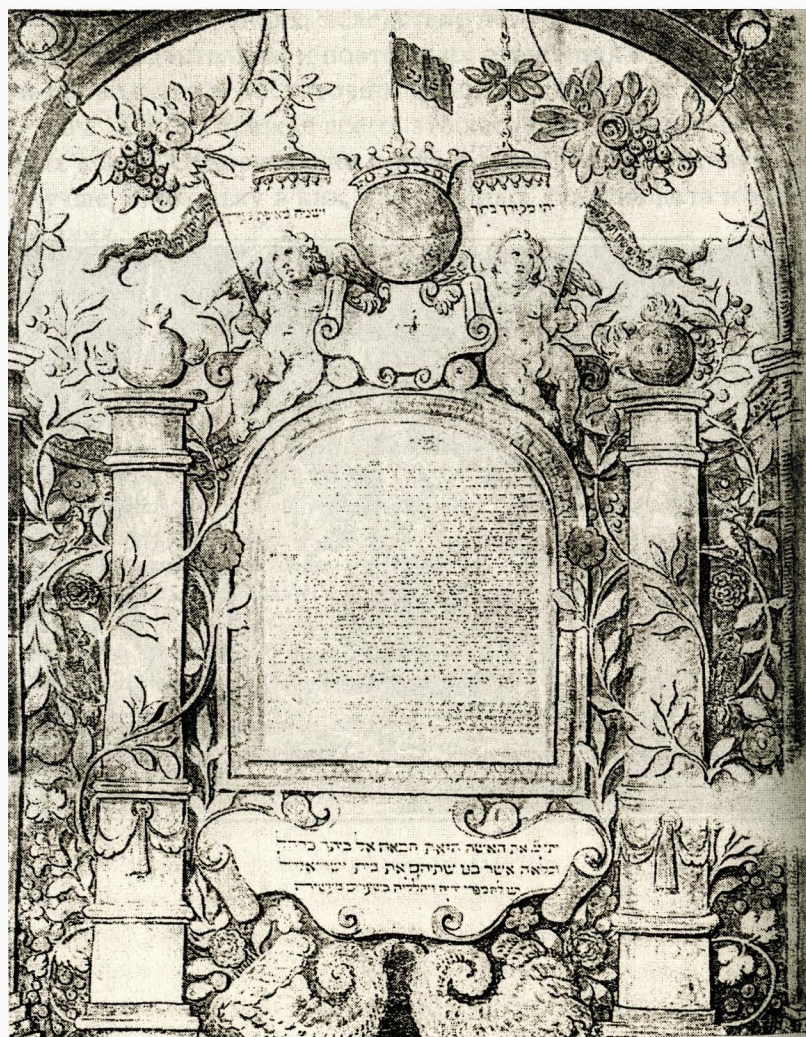
Подводя итоги вышесказанного, следует отметить, что обрядовые атрибуты еврейской свадьбы являются раритетами в музейных и частных собраниях, вследствие чего имеющаяся база материалов незначительна, и поэтому их атрибуция в большинстве своем проводится в достаточно широком диапазоне времени – XVI – нач. XX ст., прежде всего, это касается обрядовых обручальных колец. Относительно ктубб (брачных контрактов) ситуация лучше, поскольку в них, как правило, указана дата и место подписания.

Литература:

1. David Davidovitch. The Ketuba jewish marriage contracts trough the ages.- Tel-Aviv. Israel, 1968.
2. Eugeniusz Duda, Anna Jodlowiec, Faina Petriakova. Treasures of the Galician Jewish Heritage. – Krakow,1993. – P.52,55,79,80.
3. Jay Weinstein. A collectors Guide to Judaica .– London, 1985. – P.191-200.
4. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1976. – С.503-515.
5. Элиягу Ки-тов. Ты и твой дом. – Иерусалим, 1995. – С.22-49.
6. Новохатько Л., Иваненкова І., Ліньова Є., Петрякова Ф., Романовська Т. Пам'ятки єврейської культури в Україні. – Київ, 2000. – С.103.
7. The Jewish Museum. – London, 1998.
8. Milica Mihailowic. Judaica in Yugoslavia. – Beograd, 1990. – P.74-79.

Бернард Пикар. Начало XVIII ст.
Свадебная церемония у португальских евреев

I. Ктубба (брачный контракт). Амстердам. Голландия 5377
(1617 г.) Пергамент 61x48 см.
Joseph Stieglitz Coll, Tel-Aviv

II. Ктубба (брачный контракт). Анкона. Италия. 5532 (1772 г.)

Пергамент 82,5x49,5 см

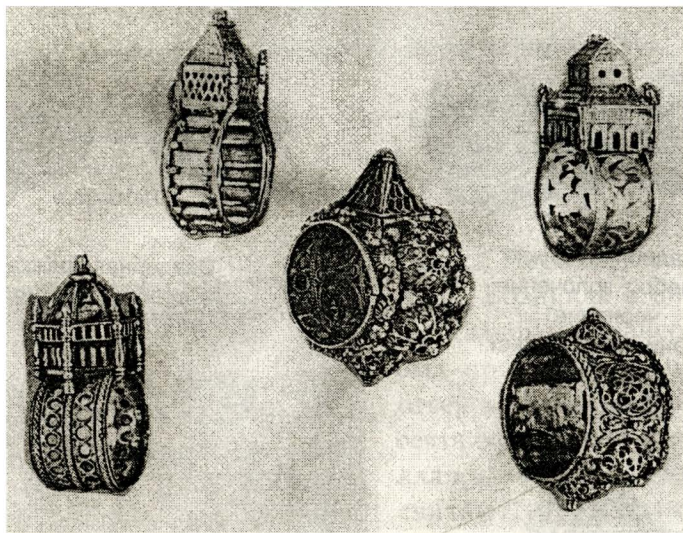
Jewish National and University Library. Jerusalem Ketubot

Coll.No/123

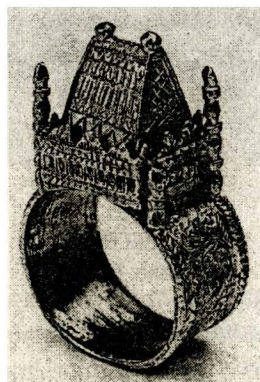

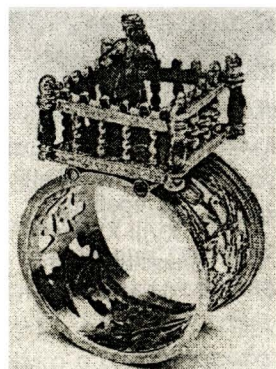
III. Ктубба (брачный контракт).
Гибралтар 5632 (1872 г.)
Пергамент 76x56 см.
Professor Cecil Roth Collection Jerusalem

Золотые церемониальные свадебные кольца 16-17 ст. Италия
Южная Германия
Еврейский музей в Лондоне

Свадебное кольцо
XVII-XIX ст.
Австро-Венгрия (?)

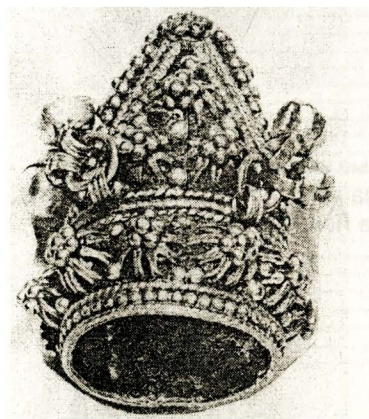
Свадебное кольцо
XVII-XIX ст.
Западная Европа

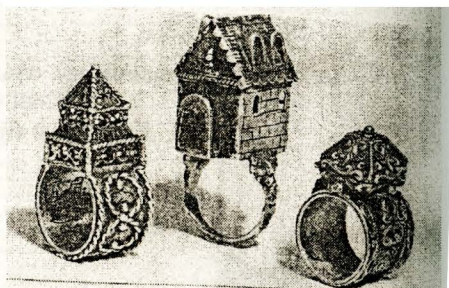
Свадебная пряжка
Серебро, золочение,
чернение
Афганистан (?) XIII ст.
L-30,5 см

Свадебная пряжка
Серебро, Персия
XIX ст.
L-23 см

Свадебное кольцо
Серебро
XVIII-XIX ст.
Ближний Восток
H-4,75 см

Свадебное кольцо
XX ст.
Ближний Восток
H макс.-6,5 см

Исчезнут ли “чтецы” – секта караимов ?

У евреев всегда существовали секты: саддукеев, фарисеев, ессеев. Самая значительная – это секта караимов или караитов. В переводе с арамейского

означает “чтецы” Торы или Танаха. Первым ее главой был Анан. Возникла в царствование халифа Альмансора. Анан был противником раввинов, отвергал их предания. Позднее секта оформилась как могучий клан в Багдаде. Одни ученые считают, что караимы произошли от еврейской диаспоры Месопотамии. В 586 г. до н.э. царь Вавилонии Навуходоносер II, подавив еврейское восстание, разрушив Иерусалим и его Храм, якобы “покончил” с Иудеей. С тех пор Багдад становится центром иудаизма. Историки считают, что караимы откололись от еврейской общины Багдада в VIII веке, образовав отдельную секту. Французский географ и путешественник Жак

Рис.1

Реклю считает, что караимы являются потомками тех хазар, которые были обращены в иудейскую веру [1, 83-84]. Другие полагают, что караимы это те же евреи, только с Балканского полуострова. Третьи говорят, что этнос, сформировавшийся в Крыму на основе потомков киммерийцев и тавров, воспринял от поселившихся в Таврии евреев веру в Единого Всемогущего Бога, Творца мира и Управителя его, изложенную в первых пяти книгах Ветхого Завета, строго соблюдается караимами как высший

закон Торы, а также той части тюркских (гуннских позже и хазарских) племен, которые стали последователями этой религии. Все они на основе конфессиональной общности постепенно слились в единый народ “чтецов Торы” [2, 103-104].

“Чтец” на древнееврейском языке означает “кара” – отсюда и их название – караимы. Под воздействием окружающих тюркоязычных племен стали говорить на едином наречии. Караимы имеют еврейский алфавит. Во главе их общины стоит гахам – управляющий духовными и светскими делами. Ханы предоставляли караимам ряд льгот: освобождали их от налогов и торговых пошлин, давали право на владение землей, приглашали на государственные службы. Занимались караимы садоводством, виноградарством, ремеслами и торговлей. Дома строили, как правило, в два этажа. Особенностью их была богатая деревянная отделка с тончайшей резьбой, но роскоши не было. Пища – обилие мучных и мясных блюд, пряностей, сладостей. Одежда мужчин состояла из синих шаровар, полосатого жилета, кафтана с короткими рукавами, сверху – черный халат, на ногах белые чулки с черным барашковым околышем. Женщины одеты в серое с лифом и поясом шерстяное платье с серебряными застежками, темный халат, белые чулки и башмаки, на голове – шапочка, расшитая шелком с надписью “Мишмала” (“Храни господь”).

Рис.2

Духовный и общественный быт караимов отличался патриархальностью. Фиркович полагал, что караимы – это татары, принявшие законы Моисея, которые придерживаются только буквы Святого Писания. [3, 214-217]. Чем же они отличаются от ортодоксальных евреев? Караимы не признают устный закон или Тал-

муд, постоянно заняты чтением Торы – отсюда это название “чтецы”, придерживаются ритуалов, которые не соблюдают ортодоксальные евреи и т.д. У них есть особый род религиозного посвящения: до семи лет мальчиков воспитывает женщина, а с семи лет, после пострижения в синагоге и где дадут выпить вино – воспитывают мужчины. По субботам они не зажигают огонь, как сказано в Пятикнижие... “не жгите во всех ваших жилищах огня в субботу” или целый день остаются на одном месте, ссылаясь опять-таки на Тору: “... да останется каждый на своем месте и пусть никто не оставит его в седьмой день” [3, 214-217]. Караимы жили отдельно, не вступая с другими евреями ни в какие контакты. В 1570 г. в Константинополе проживал караим Моисей Бениаци, изложивший свое учение в книге Матте Элогим. До крестовых походов караимы проживали исключительно в Палестине, во время крестовых походов стали переселяться в разные страны.

Украина, наряду с Польшей, Литвой и Белоруссией была на протяжении длительного времени важнейшим центром мирового еврейства.

Евреи в Украине не были случайными пришельцами. В I в. н.э. после подавления восстания в Иудее против римского владычества, они были изгнаны из своего отечества.

Побережье Черного моря известно греческими поселениями. Евреи, по-видимому, переселились в этот регион еще в VII в. до н.э. с периода ассирийского и вавилонского пленения через Кавказ (VII-VI вв. до н.э.). Первые свидетельства о евреях на юге Украины (в Крыму) относятся к I н.э. Это свидетельства

ЕВРЕИ. КАРАИМЫ И ТАЛМУДИСТЫ

Рис.3

об освобождении рабов и надгробные надписи с территории Боспорского царства и других античных государств Черноморского побережья. [5,215]. Акты отпущения рабов совершались в синагогах Пантикапея. Таким образом, еврейские общины пополнялись за счет обращения рабов в иудаизм. В Крыму евреи занимались ремеслами и торговлей, состояли на государственной службе, служили в армии. На найденной плите в Керчи и расшифрованной на ней надписи ясно, что евреи владели греческим языком и были названы греческими племенами, при этом имели свою синагогу, соблюдали религиозные законы и находились под опекой общины. И несмотря на то, что Крым постоянно захватывался готами, гуннами, хазарами, половцами, евреи постоянно в нем проживали. Об этом свидетельствует ряд документов, об этом писал Кирилл – составитель славянского алфавита, который обнаружил в Херсонесе еврейскую общину, куда входили принявшие иудаизм хазары. Они разговаривали и писали на иврите, были расселены по городам: Гурзуф, Судак, Алушта, Солтах (старый Крым), в 909 г. построили синагогу. В 965 г. киевский князь Святослав победил Хазарский каганат на Волге, их владения уцелели только в Крыму и на Азовском побережье.

На Таманском полуострове, около станции Сенной, во дворе частного дома хранились обломки плит из еврейских могильников. На одной стороне выбиты изображения семисвечника, трубы левитов (первосвященников), жезл Аарона, а с обратной стороны – надписи на греческом языке. Эти памятники были открыты в 1866 г. директором Керченского музея древностей. На Втором Археологическом съезде в Санкт-Петербурге в 1871 г. был поднят вопрос о датировки этих памятников и неизвестных символов. Из 60 плит символы были изображены на 26. Очевидно, это были тамги (гербы) захороненных представителей родов. Название тамга или герб – тюркского происхождения. То, что они были найдены на надгробных плитах еврейских захоронений, по мнению членов Императорского Археологического общества И.Е.Забелина, проф. Хвольсона и Г.Герца были хазарского происхождения. “Что это были не евреи собственно, а хазары Моисеева закона, сохранившие, и по обращении своем в иудейство, народный тюркский обычай употребления тамги в смысле фамильного или родового герба” [6, 577]. Проф. Хволь-

сон пишет: “ в IV ст. н.э. во времена Юстиниана I, евреи, изгнанные в 69 г. н.э. Титом из Иерусалима, поселились на нынешнем Таманском полуострове [6,577]. Эти евреи были в постоянном общении с крымскими евреями и по своей учености имели на них большое влияние... многие из них были погребены в крепости Мангупе, построенной хазарами, потомками израильских колен, изгнанных из Самарии в 696 г. до н.э. после разрушения Иерусалима Навуходоносором”.

В 1239 г. Крым подвергся нападению монголов, часть его вошла в Золотую Орду. После распада Золотой Орды было создано Крымское ханство со столицей Солтах. Здесь находилась еврейская община, которая подарила истории самый древний памятник о евреях Крыма – Авраама Кирими – комментарий к Торе “Язык истины”.

В синагоге Солтаха был обнаружен свиток Торы, датируемый 1300 г. В Феодосии (или Каффу) было построено две синагоги. В 1475 г. турецкие войска взяли Каффу, и Крымское ханство со столицей в Бахчисарае стало вассалом Турции.

Крымские караимы считаются смесью татар с евреями, язык их тюркский, религия – иудейская. В Крыму до сих пор существуют интересные памятники культуры “чтецов”. Так, находившийся под их опекой монетный двор ханства, в Евпатории – кенаса (молитвенный дом), в Феодосии – караимский фонтан, в Чуфут-Кале – древнее караимское кладбище. В переводе с татарского Чуфут-Кале означает “еврейская крепость”. Здесь также был возведен в XIV в. великолепный молитвенный дом, окруженный террасой с каменными колоннами, недалеко находится и караимская типография 1731 г. Это была первая типография на Крымском полуострове, рядом с караимским кладбищем. На нем росли вековые дубы, рубить которые считалось большим грехом.

Кстати, еврейские книги начали печатать в Италии. История не располагает точной датой возникновения первой еврейской типографии. В литературе есть упоминания об отливке еврейских литер уже в 1446 г., но достоверно можно утверждать, что первые еврейские книги были напечатаны между 1465 и 1475 гг. при возникновении итальянской типографии Конрада Свенхейма и Арнольда Паннарца, при выходе первой еврейской книги

“Комментарий к Пятикнижию” Шеломо Ицхаки. То, что родной еврейского книгопечатания стала именно Италия, не было случайностью. Жизнь евреев в Италии была более свободной, чем в Западной Европе (Германии, Франции и др.). Здесь не было гетто, специальных налогов, отличительных знаков на одежде и т.д. Но самое главное – был открыт доступ нехристианам к изучению ремесел, в частности, к печатному делу. В XIV-XV ст. сильно ощущалось взаимовлияние христианской и еврейской культур. Итальянцы занимались изучением еврейского языка Библии, а также постбиблейской литературой – Мишной, Талмудом, Каббалой. Еврейские общины находились под сильным влиянием идей Возрождения: процветает изучение философии, создается светская литература. Еврейские типографии возникают одна за другой в городах Италии, Испании и Португалии. Это были инкунабулы (т.е. первые печатные книги, изданные до 1500 г.). На сегодняшний день до нас дошло 22 наименования типографий: 12 – в Италии, 9 – в Португалии, 1 – в Константинополе. [8, 113-116].

Кроме Крыма, караимы расселялись и по другим городам Украины: в Галиче, Луцке, Тисменице, караимская община была создана и в Киеве. В XV ст. начался обмен между Литвой и Польшей с крымскими ханами. Для укрепления крымско-татарского государства (время возникновения Крымского ханства – 40 гг. XV ст.). Его первыми правителями были Хаджи и Менгли-Гирей, которые считали своей основной целью борьбу против Золотой Орды в союзе с Великим княжеством Литовским, королевством Польским, а также Киевским княжеством времен Олелька Владимировича (1440-1454). В состав Польши в то время входил город Киев, где находилась большая еврейская диаспора. Евреи в Липках не проживали, там было несколько семейств караимов, поселившихся в XIX ст. по вызову Когенов, основавших фабрику [9, 320]. На улице Большая Подвальная или Ярославов Вал была построена на деньги караимской колонии в начале XX ст. кенаса (проект архитектора Городецкого в мавританском стиле). Внутри – имитация восточной резьбы по камню. После революции в 1926 г. кенаса была передана Оргпзданию в этом помещении отдельный музей искусства Востока, наличие которого в этот период было необходимым [10, 327].

Киев славился своей еврейской диаспорой. Здесь находились выдающиеся деятели, ученые. Кроме Киева, караимы проживали во Львове, там находилась караимская улица, они проживали и в Самборе, Жовкве, Деражне. “Чтецы” были известны и в Запорожской сечи. После завоевания Крыма Россией в 1783 г. крымские евреи стали подданными России. Их называли ашкенази, или евреи западноевропейской культуры, в отличие от сефардов, быт и культура которых оформилась в Испании, Португалии и других странах Средиземноморья (Вавилон, Византия, Хазарии, Италии, Турции, Персии и т.д.) и которые себя называли “Сынами Израиля”. Связи между евреями Востока и Запада на протяжении всего средневековья не прекращались. Это помогало им вести торговые взаимоотношения между странами Восточной и Западной Европы. В XIX ст. караимы России были признаны особой конфессией. На них не распространялись антисемитские законы. Они не считались ортодоксальными иудеями с их религиозными обрядами, праздниками и т.д. Будучи как бы смесью магометан и евреев, синагоги их выглядели близким подобием мечети. Внутри они были пусты, полы устланы, как у магометан коврами, куда караимы ступали босыми ногами.

Впервые караимы были отделены от евреев Екатериной II в 1795 г. по предложению графа, а затем князя Платона Зубова - фаворита царицы. В 1827 г. Николай I дал им целый ряд льгот. Полное равноправие они получили в 1863 г. и стали считаться полноправными жителями Крыма.

На “выручку” караимам пришел Авраам С. Фиркович (1787-1874), караимский путешественник, в коллекции которого находилось значительное число рукописей и документов Крыма, Кавказа и Литвы. Без преувеличения рукописи А.Фирковича (а их 15 тыс.), составили бы одно из крупнейших в мире собраний еврейских, арабских, караимских, крымских и самаритянских рукописей и документов разнообразного содержания. Подобный научный каталог явился бы лучшим памятником собирателю [11, 61]. А.Фиркович допускал тождество татар с древними мидийцами, которые якобы говорили на татарском языке (на основании письменных караимских источников из Чуфут-Кале).

Ученые считают, что абсолютно не аргументирован и вопрос о поселении в Крыму израильтян из десяти колен, построивших

города Солтах, Онтах и Села Галегудим (или скала иудеев Чуфут-Кале). Считается, что подобных данных в истории нет. А.Фиркович утверждал, что крымские караимы покинули Палестину за несколько веков до н.э. и не могли присутствовать при распятии Иисуса Христа, поэтому-то христиане не имели повода относиться к ним враждебно.

Немыслимо разрешить многие крымские вопросы. Более ста лет идет полемика среди ученых о достоверности источников А.Фирковича. Но ни один из его оппонентов не смог убедительно доказать обратного. А в результате ничто не может умалить его основной заслуги перед наукой.

По статистическим данным на момент завоевания Крыма Россией в 1783 г. население караимов составляло 2400 человек, в 1879 г. – 9.725, в Западных губерниях – 1137 чел. По переписи населения 1897 г. их насчитывалось 14 тыс., в XIX в. – это особая конфессия России. В 1924 г. было создано крымское объединение ОКО, ликвидированное в 30-е годы. Пострадали караимы в годы Второй мировой войны. Нацисты обратились к еврейским ученым с вопросом: являются ли караимы этническими евреями? И чтобы сохранить их жизни, те ответили отрицательно. И, тем не менее, Крым был “очищен” от евреев. Крымчаки потеряли 80 процентов своего состава, в живых осталось 1500 человек. Сейчас их не более 10 тыс. в мире. Ученые считают, что число малых народовнута ли караимы или возродятся? Время покажет.

Литература:

1. Народы России. Составил К.Кюн за 1888 г.- Спб.
2. Когонашвили К. Краткий словарь истории Крыма. – Симферополь, 1995. – 332 с.
3. Народы России. – Спб., 1878. – Вып.2.
4. Труды третьего международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге 1876 г. – Спб., 1879-1880 гг. – Том.1.
5. Якерсон С.М. Еврейские инкунабулы // Палестинский сборник. История и философия.- Вып.29 (92). – Л.,1987.
6. Шероцкий К.В. Киев. – К.,1917.
7. Київ. Провідник. – К.,1930.
8. Лебедев В.В. К источниковедческой оценке некоторых рукописей собрания А.С. Фирковича // Палестинский сборник. История и философия. – Вып.29 (92). – Л., 1987.
9. Чигирь С. Чтецы: исчезнувший народ // Век. История - 2000 - № 44.

Венецианский монетный двор в XII-XV веках

Золотые и серебряные монеты Венецианской республики в течение пяти веков являлись монетами международной торговли, их часто встречают в кладах Восточного Средиземноморья и Северного Причерноморья. На территории Киева также находили и находят венецианские серебряные гроссо и венецианские дукаты. Правители Венецианской республики четко регламентировали деятельность монетного двора.

Цель нашего исследования показать на основании документов высокую степень организации производства монет.

Первый монетный двор в Венеции возник в X веке на основании указа Рудольфа – короля Бургундии (924г.) и Гуго Провансальского (927г.) . [1 Jesse N. Quellenbuch zur Münz und Geldgeschichte des Mittelalters, Halle, 1924, nr.281.]. На монетах сначала изображался каролингский храм, затем добавляется погрудное изображение Св.Марка – покровителя Венеции. С начала XII-го века венецианские монеты освобождаются от имперских знаков. До правления дожа Витале Микьеле (1155-1173 гг.) монеты оставались анонимными, затем на них регулярно появляется имя дожа.

Правители города проявляли неустанную заботу о престиже золотых и серебряных монет Венеции. Экономическая база города являлась основой для этого. Со стороны правительства за деятельностью монетного двора была установлена очень точная система контроля. Совокупность мер, принятых правительством нашла свое отражение в указе о монетном деле, изданном в 1278 г., опубликованный в виде “Приложения” знаменитым нумизматом Н.Пападополи к книге “Монеты Венеции”– [2 Capitulare Massarium monete, cap.1, 14, 16. nella Papadopoli N. “Monete di Venezia”, v. I-II, Venezia, 1893]. По форме изложения “Устав массариев” ничем не отличается от других венецианских цеховых уставов и начинается с клятвы, которую приносил массарий при вступлении в должность.

Он клялся исполнять свои обязанности к “выгоде и чести венецианской коммуны”, изготавливать “вместе с товарищами” монеты высокого качества “по чистой совести”, обещал неукоснительно соблюдать все, что будет предписано уставом или впредь указано дожем и большинством его советников” [3 Ibid, 15,61]. Основное место в данном источнике принадлежит определению обязанностей и прав массариев. Назначались они дожем и “Советом сорока”, и пока они служили на монетном дворе, не могли занимать никакую другую должность, В том случае, если массарий будет избран на какую-нибудь другую должность за пределами Венеции или пожелает заняться заморской торговлей, он обязан предупредить дожа и его советников о своем намерении заранее (за месяц) с тем, чтобы другой был избран на его место [4Ibid, cap. 15, 61].

Каждый массарий в качестве главного должностного лица дежурил на монетном дворе полмесяца (*la quindicina*) на смену с другим массарием. Лишь в случае необходимости (недоразумения, сомнения, ссоры) привлекался еще третий, занимавший по отношению к первым двум подчиненное положение. Так он по первому их вызову должен был приходить на работу, за неявку по неуважительной причине карался штрафом (1 гроссо) и терял в жалованье в двойном размере [5 Ibid, cap.62,100].

На монетный двор массариям следовало являться раньше, чем перестанет звонить колокол марангов (корабельных мастеров). Находиться они должны были на службе столько, сколько потребуется. Исключение делалось только на время общепринятых праздников. Тот массарий, который не являлся на работу, лишался жалованья за пропущенный день и вдобавок платил штраф (10 сольди) [6 Ibid, 19, 23].

Массарию полагалось жалованье 100 лир в год, половина которого выдавалась через пять месяцев службы, другая половина – в конце года и запрещалось иметь доходы, принимать, например, подарки от заинтересованных лиц, вступать в деловые отношения с товарищами, спекулировавшими по части монет и металлов [Ibid, 16, 33,91].

Также в интересах охраны монопольного права государства на чеканку монет “Устав” запрещает массариям вступать где бы то ни было в сообщества для чеканки монет, покупать серебро и

золото у частных лиц. Монетных дел мастерам не разрешается пользоваться какими-нибудь другими инструментами, кроме тех, которые выдавали им массарии. В противном случае последние были обязаны взыскивать с виновного штраф (40 сольди) и сообщать дожу и “Совету Сорока” [8 Ibid, 70].

Обязанности массария были очень разнообразны. Он должен был обеспечить сырье и топливо, рабочую силу и инструменты, выдавать зарплату и взимать штраф с нарушителей порядка, установленного Уставом. Массарии держал у себя ключи от всех помещений, где хранилось и взвешивалось серебро, вместе со своими коллегами заготавливал его и обеспечивал подходящее место для предварительной обработки, после того как серебро проходило через весовщиков и аффинаторов, передавал его литейщикам.

Массарии должен был смотреть за ходом чеканки в целом, быть в курсе результатов всех операций, поэтому присутствие его было обязательным как при закладке серебра в печи, так и при извлечении его из огня, массарии следили за тем, чтобы и плавка была хорошей, и заготовки надлежащей формы и веса, и монеты чтобы округлялись строго по образцу. В этом им помогал надзиратель (Inquisitor), непосредственно наблюдавший за работой мастеров [9 Ibid, 12].

Все было подчинено одной главной цели – обеспечить высокое качество выпускаемой продукции, поэтому в Уставе особое место уделено точности при взвешивании, чистоте пробы и правильности чеканки и, конечно, постоянному контролю. В любой день, из любой печи по своему усмотрению массарии вместе с весовщиками могли извлечь монеты и проверить их вес и качество, при этом слишком легкие монеты изымались, слишком тяжелые – возвращались для окончательной обработки. Нанесенный ущерб возмещался за счет виновного. Любой брак карался снижением жалованья работника [10 Ibid. 6, 23,43,47].

Одной из важных функций, возложенных на массариев, являлся постоянный учет прихода и расхода, связанного с драгоценными металлами.

Все более или менее заслуживающее внимание непременно регистрировалось массариями в специальных книгах учета: была ли это закупка меди, свинца, угля или получение штрафа, вступи-

тельного взноса – все записывалось. При этом во избежание недоразумений запись часто была взаимной, всесторонней, например, при взвешивании и выдаче серебра ее полагалось вести одновременно как массариям, так и весовщикам.

Редко встречаются в Уставе статьи, в которых не содержалось бы требования учета или отчета. Что касается последнего, то он принимался от массариев до тех пор, пока не удовлетворит Венецианскую коммуну. В последний день своей службы (реultimo) массарии обязан был сделать точный отчет и передать ключи сменщику, а монеты, подсчитанные и опечатанные (им же массарием) передать государственным казначеям-камерариям. Кроме того, каждые 6 месяцев массарии отчитывались перед теми, “которые были поставлены по поручению Коммуны”. Если отчет не представлялся вовремя, государство отказывалось от услуг провинившегося.

Работа изготовителей монет и самих массариев находилась постоянно под контролем как внутренним, так и внешним. Последний осуществлялся с тремя членами “Совета Сорока”, которые должны были посещать монетный двор раз в неделю и следить, чтобы монета изготовлялась “хорошо обработанной, отшлифованной и закругленной” (“pulchra et polita et rotonda”). На самом монетном дворе массариям полагалось иметь в качестве помощника писца, который не выполнял бы никаких других поручений, кроме прямых обязанностей писца. В своем журнале ему следовало записывать все то, что массарии записывали в своих, регистрировать, например, приход и расход, отмечать нарушителей дисциплины и т.д., то есть писцу поручалась ответственная роль внутреннего и параллельного контроля и сменить его можно было только по воле дожа и “Совета Сорока”.

Известное значение имела также система слежки и доносов – одна из самых характерных черт венецианской жизни вообще и цеховой организации в частности. Она насаждалась и на монетном дворе. “Устав массариев” предусматривает клятвенное обещание всех работников монетного двора немедленно доносить дожу и его советникам о замечаниях и нарушениях: о выпуске монет из серебра, худшего по качеству, чем полагалось, о несоблюдении надлежащего веса монет, о воровстве и т.д.

Массарии как и все другие работники, в течение трех дней должны уведомлять вышестоящих должностных лиц, если узнают о каком-нибудь обмане в производстве, подделке и порче монет.

Помимо дел, связанных с чеканкой монет, на массариях лежала обязанность принимать от венецианцев и иностранцев монеты “тонкие и надрезанные”, которые были выпущены венецианским монетным двором и заменять их доброкачественными — “pensum pro pensum” (“вес за вес”) [11 Ibid, 39, 64].

Как и в любом другом цеховом уставе, в исследуемом нами — значительное место отводится регламентации.

Например, нельзя было в день, посвященный изготовлению больших денариев, заниматься чеканкой малых и наоборот [12 Ib. 50].

Устав запрещает принимать родственников [13 Ibid.27] и требует: “все люди, которые будут приняты на монетный двор как чеканщики, так и другие, пусть будут венецианцами” [14 Ibid. 98].

Массарии, кроме того, не имели права принимать для обработки дукатов и больших денариев чеканщиков, возраст которых не достигал 25 лет [15 Ibid. 111].

Вместе с тем, было предусмотрено и определено с чрезвычайной точностью и даже мелочностью: устанавливалось число и вид работников, часы и объем работы и даже минимум прибыли, которую должно было дать государству производство монет, а именно “сольди с каждой марки серебра [16 Ibid. 20, 55].

Несмотря на то, что большинством статей “Устава массариев” посвящено определению обязанностей и прав должностных лиц (прежде всего это массарии), а затем весовщики-ponderarii, писец-scriban, надсмотрщики-inquisitor и др.), все-таки данный источник позволяет установить и положение основных работников монетного двора: литейщиков-кузнецов (fabri) и чеканщиков (monetarii, monederii). Каждый из них исполнял только свои функции и не имел права заменять себя на работе кем-либо другим. Кузнецы делали заготовки соответствующих форм и веса, чеканщики изготавливали из них монеты. С каждым мастером-литейщиком (при каждой плавильной печи) работали ученики (pueri) и 2 чеканщика. При этом “Устав” предписывает, чтобы

последних всего было не больше 28 человек [17 Ibid. 45]. Следовательно, кузнецов-литейщиков было 14, а всех основных дел мастеров, основных производственников – 42 человека. Каждый мастер в трехдневный срок обязан был явиться к массариям и дать клятву исполнять любое его поручение, в противном случае он не допускается к работе [18 Ibid. 58].

Тот, кто отказывался выполнять поручения (по делам службы) массария, лишался зарплаты в двойном размере (*salarium illius diei in duplum*) [19 Ibid. 62]. Если какой-нибудь мастер уходил из Венеции без разрешения массариев и не возвращался в течение 4-х дней, он не мог уже работать на прежнем месте до тех пор, пока не истечет срок службы данных массариев [20 Ibid. 51]. Чеканщик не имел права без согласия массариев находиться вне монетного двора, занимаясь другим ремеслом более 3-х месяцев, иначе на его место назначался другой. Труд чеканщиков награждался в конце недели, если разумеется, они “не провинятся перед массариями, которые могли наказать их так, как им покажется справедливым” [21 Ibid. 48]. Кузнецу-литейщику и его ученикам массарии обязаны были выдавать за каждую сотню марок 12 денариев “на питание, вино, масло и свечи” [22 Ibid. 48].

Очень редко встречаются в “Уставе” статьи, касающиеся учеников. Все, что можно сказать об их положении, сводится к следующему: ученики, как и другие работники, обязаны были приходить на монетный двор вместе с массариями по звону колокола, но, если потребуются в интересах дела, то и раньше. С другой стороны, уйти с работы без разрешения массариев или раньше указанного ими часа ученики не могли под страхом штрафа в 1 гроссо. Двое учеников должны были постоянно ночевать на монетном дворе и оставлять его им разрешалось только с восходом солнца. Как и другие работники, мальчики, желавшие работать на монетном дворе, обязаны были заплатить вступительный взнос (в 100 лир) [23 Ibid. 101].

Итак, если некоторые статьи расположить в определенном порядке, то мы получим последовательность, характерную и необходимую в данном случае для производства монет. Хотя данный источник непосредственно не касается хода производства, его легко можно представить, исходя из наименований работни-

ков, занятых в этом деле и упоминаемых в “Уставе массариев”. Весовщики взвешивали серебро, поступавшее на монетный двор, аффинаторы очищали его (после чего серебро еще раз взвешивалось), резчики резали на отдельные полосы-пластины, затем серебро поступало к кузнецам-литейщикам, чеканщикам, клеймильщикам и тем работникам, которые отвечали за художественную обработку монет и занимались их окончательной отделкой.

В результате анализа этого источника можно прийти к следующему заключению: с разной степенью полноты “Устав” позволяет уяснить положение разных категорий работников венецианского монетного двора.

Любопытно, что, хотя на монетный двор принимались люди, пользовавшиеся особым доверием и привилегиями, контроль по отношению к ним был здесь, пожалуй, более жесткий, чем где бы то ни было. Данные источника очень ясно говорят о глубокой заинтересованности (и вполне понятной) венецианского правительства держать непосредственно в своих руках монетное дело.

В 1284 г. “Совет Сорока” издает указ о чеканке золотых монет. Это постановление, состоящее из 25 параграфов, было аналогичным правилам чеканки гроссо, изложенном в указе 1278г. Очень точный контроль за деятельностью монетного двора, чеканившего дукаты, должен был способствовать сохранению стабильности этой монеты, предотвратить злоупотребление и спекуляцию при приобретении золота для чеканки дукатов. Утвердили должность двух новых массариев “all’oro” (по золоту), между тем, постепенно забывались старые названия и тех, кто следили за чеканкой серебряных монет, их стали называть массариями “all’ argento” (по серебру). По постановлению Большого Совета от 23 марта 1306г. [24 *Maggior Consilio, reg. Capricornus, carte 8, tergo e Capitolare del massarii all’ oro, rub. XXVI, in Archivio di Stato, publ. per PapadopoliN*] массарии и весовщики монеты могли носить любое оружие, какое им необходимо по долгу службы”, то же самое было разрешено писцам [25 *Capitolare dei massarii all’oro, rub. XXVII*] и ученикам монетного двора, которым это право жаловалось статьей 67 [26 *Capitolari dell’ Brocche, carte 1, tergo in Archivio di Stato*].

В 1347г. число массариев по золоту сократилось до 2 человек [27 *Capitolare dei massarii del’ oro, rub. XLIX*]. Вследствие важ-

ности их деятельности Сенат увеличил их жалованье с 7 лир 13 сольди, 2 денариев-гросси, 6 денариев-пикколи до 8 лир в год в 1363 г. [28 Senate misti, rug. 31, carte 1, tergo in Archivio di Stato].

Сенат чутко реагирует на нужды монетного рынка, увеличивая или уменьшая нагрузку сотрудников монетного двора и их жалованье.

Мы не можем проследить количество выпускавшейся монеты, не имея точных данных, так как документы монетного двора в большинстве своем не сохранились. В известном завещании дожа Томмазо Мочениго (1423 г.) говорится, что монетный двор чеканил в этот период 1200000 золотых дукатов в год и что республика экспортировала за границу 300000 дукатов, предназначенных для торговли. Достоверность приведенных цифр была установлена известным ученым и экономистом Луццато Г. и мы можем принять эти данные, связанные с чеканкой монетного двора. Итак, на основании подробного анализа документов, освещающих деятельность монетного двора Венеции на протяжении XII и XIV веков, мы постарались осмыслить столь огромную популярность венецианских золотых и серебряных монет Венецианской республики, которая по словам Петрарки являлась “Рынком мира”– “Emporium Orbis”.

Античные мотивы
в современном николаевском гобелене и пэчворке

Реки, изобилующие рыбой, степи, богатые дичью и травами, хвойные леса с множеством ягод и грибов, ласковое Черное море, лечебный климат – все это Николаевщина – одно из самых живописных мест Украины, поистине Мекка для туристов.

Рис.1
Лидия Иваницкая.
Гобелен "Моя Ольвия"

Издавна эта территория привлекала внимание людей плодородными землями, богатыми водными ресурсами, удобным географическим положением. Чернозем, песок, глина различных оттенков, ракушечник, песчаник, гранит и прочие природные материалы – все это наш регион. Вышеперечисленные факторы обусловили возникновение ранних культур. Один народ сменял другой, в небытие уходили побежденные, торжествовали победители, чтобы следом кануть в Лету. Киммерийцы, скифы, сарматы, греки, римляне, татары и турки – вот далеко неполный список народов, сражавшихся за эти земли. Многие поэты, писатели и историки посвятили

этому краю свои труды и трактаты, среди них "отец истории" Геродот, посетивший Ольвию в V в. до н.э. Благодаря его литературному наследию, мы можем взглянуть сквозь века на древнюю историю края [9, 89-101].

Но не только по литературным источникам мы узнаем историю нашей культуры. В результате археологических раскопок были открыты многочисленные городища, поселения и могильники, относящиеся к разным историческим эпохам. Крупнейшим среди них была Ольвия – одно из высокоразвитых античных государств Северного Причерноморья, просуществовавшее около тысячи лет [4]. Она дает нам представление о различных сторонах жизни древних греков: особенностях исторического развития, государственном устройстве, сельском хозяйстве, торговле, экономике, материальной и духовной культуре [3; 4; 5; 6].

Ольвиополиты были искусными мастерами. Они не только завозили произведения известных живописцев и скульпторов, расписную восточно-ионийскую, чернолаковую, чернофигурную, а позднее краснофигурную керамику из различных уголков Греции, но и сами изготовляли памятники скульптуры, красноглиняную и сероглиняную посуду, полихромные вазы [5; 7, 480-485, 489-496; 10, 5-208]. Множество глубоких ям говорит о том, что здесь собирались неплохие урожаи. В городе чеканилась собственная монета, отсюда велась обширная торговля. Среди художественных ремесел ведущее место занимали бронзолитейное производство, стеклоделие, гончарство, ткачество [3, 496-511; 10, 108-118, 137-155, 202-208].

В легендарной “Одиссее” Гомера Пенелопа тклет погребальный саван для мужа, богато украшая его различными изображениями. Автор описывает обильный дом Одиссея, роскошные одежды героя и его друзей, женихов, пирующих в изысканно украшенных интерьерах:

Рис.2

Лидия Иваницкая,
Татьяна Онищенко.
Гобелен
“Степная Эллада”

“К креслам богатым, искусной работы, подведши Афины,

*Сесть в них ее пригласил он, покрыв наперед их узорною
тканью” [I, 128-129]*

Перевод В.А.Жуковского

Вспомним аргонавтов и Золотое руно, нить Ариадны. ...По этим древним упоминаниям можно судить, что ткачество занимало одно из основных мест среди ремесел всей античной Ойкумены. В Ольвии и ее округе были найдены два сложных резных веретена из кости, свидетельствующие о производстве тончайших тканей [3, 502-503].

Материалы для ткачества с тех пор почти не изменились, они сами по себе банальны и немногочисленны – шерсть, хлопок, шелк, кожа, бумага и нитки. Текстильные изделия также давно известны “будучи формой того, что мы носим и того, что мы украшаем” [8, 7]. Если для Америки характерно обобщение многих видов ткачества, то Старый Свет отличает множество направлений в текстиле – макраме, гобелен, вязание, батик и т.д. Существование столь большого количества разновидностей является производной от античного ткачества. У древних греков

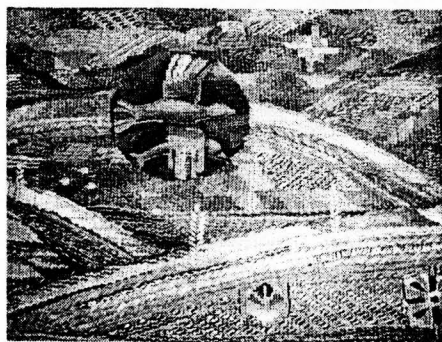

Рис.3

Лидия Иваницкая,
Татьяна Онищенко.
Фрагмент гобелена
“Степная Эллада”

текстиль имел символические ассоциации с важнейшими моментами человеческой жизни – рождение, свадьба, смерть. Основная тема изделий – мифологические сюжеты и сложнейшие геометрические и растительные орнаменты. Реже изображались исторические события и реальные герои [1; 2; 3, 502-505; 5, 61].

Античные текстильные изделия можно разделить на несколько основных видов: одежду повсед-

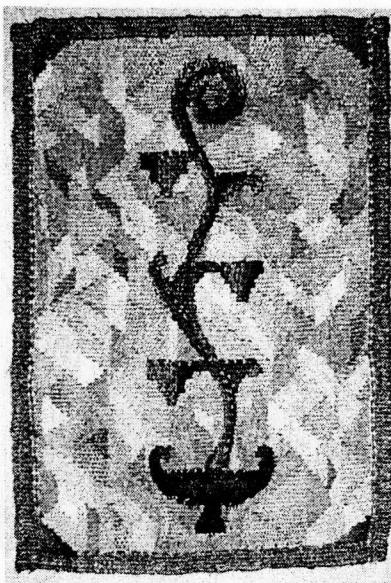

Рис.4
Татьяна Онищенко.
Гобелен
"Цветок цивилизации"

невную и парадную, ковры, покрывала и т.д. [3, 502-505]. Ткани древние греки изготовляли преимущественно из шерсти, хотя на Боспоре найдены фрагменты льняных покрывал и орнаментированный ромбами кусочек ткани из китайского шелка первых веков н.э. Как и современные мастера, ткачихи украшали свою продукцию тремя способами: ткали, расписывали или вышивали изображения [2, 7; 3, 504].

Роль текстиля является одной из ведущих и в наше время. В мире искусства, много различных школ и направлений, но ткачество занимает особое место. Критики и художники разделились на два лагеря: одни говорят, – ткачество – это искусство, другие – ремесло.

Этот спор бессмыслен, так как каждый вид можно считать и искусством и ремеслом. Любой "объект" творчества можно оценить только по качественным характеристикам: форме, цвету, композиции, творческому замыслу, и сделать вывод – произведение искусства это или ремесленная поделка.

Греки являлись в этом отношении большими мастерами. Какую бы простую бытовую вещь они не делали – кувшин, чашу, амфору, – в ней удивительно сочетались ремесленный ширпотреб и творческая индивидуальность. Удивительное количество форм дополнялось искусными фигуративными росписями и орнаментальным декором.

Вернемся к теме ткачества. Из множества направлений в сфере текстиля особого внимания заслуживают техники гобелена и пэчворка. Первая является одной из древнейших, вторая – сравнительно молодой, хотя и выросла на основе старославянского "лоскутования" – изготовления изделий из старых лоскутов одежды. Гобелен и пэчворк – одни из самых перспективных

направлений в ткачестве. Совершенно разные по технологии изготовления и используемым материалам, они очень похожи в своей эффективности и воздействии на зрителя. Гобелен отличается своеобразная консервативность. Идут столетия, но его техника не меняется. Нить (основа), пряжа, органические и акриловые красители – вот все, что нужно для работы. Технология изготовления проста: вначале эскиз, потом вычерчивается “картон” – графическая версия гобелена в натуральную величину, натягивается основа, а дальше ... дальше начинается творчество.

Этот процесс невозможно описать. Творчество и труд – составные создания гобелена. Художник-гобеленщик должен отличаться

усидчивостью и терпением, ведь при максимальной работоспособности профессионал может вы ткать в день $1/3 - 1/5 \text{ м}^2$.

Пэчворк наоборот новомоден и авангарден. Большие и маленькие лоскуты, из которых он состоит, разнообразны по форме и расцветке. Сырье для изготовления берется из старых ненужных вещей и современных модных тканей. Лоскутки сшивают между собой, создавая абстрактный рисунок. Техника простая, предназначенная для людей творческих, нестандартно мыслящих, но неусидчивых. Особый интерес представляет синтез техник гобелена и пэчворка. Это новый вид искусства, созданный для оформления жилых интерьеров. Произведения эффектны – классицизм гобелена разбавлен модерном пэчворка. В свою очередь гобелен добавляет “торопливой” лоскутной технике формы утонченности и изящества. Примером синтеза этих техник служит Международная выставка-симпозиум текстиля “Скифия”, проходившая в Херсоне в 1998 году [8]. Яркие, запоминающиеся работы мастеров с разных уголков планеты (Украина, США, Великобритания, Бельгия, Испания, Аргентина, ЮАР и др.) инте-

Рис.5
Андрей Жидких.
Пэчворк
“Ольвийский дельфин”

ресны своим творческим замыслом и нетрадиционным подходом. Здесь были представлены произведения искусства в различных жанрах: реализм, модерн, сюрреализм. Особенно интересными были работы николаевских художников – Лидии и Вячеслава Иваницких, Лианы Листуновой, Татьяны Базилевской-Барташевич. Николаевские мастера часто обращаются к античному наследию легендарной Ольвии.

Лидия Иваницкая в своем гобелене “Моя Ольвия” изображает прекрасный античный полис в виде изящной обнаженной девушки с гроздью винограда в руках – одним из символов греческого процветания (Рис.1). Девушка находится в окружении амфор и кувшинов, символизирующих красоту и полнокровие жизни “Счастливой”. На заднем плане – море, над которым замерла сова – античное олицетворение мудрости. Нетрадиционность творческого решения формы гобелена заключается в создании искусственного объема. Произведение выдержано в истинно греческой цветовой гамме – охристо-коричневые, красные, желтые цвета эффектно контрастируют с кобальтом, индиго и ультрамарином.

Гобелен Лидии Иваницкой в соавторстве с Вячеславом Иваницким “Ольвийский дождь” решен в пастельной цветовой палитре – от бледно-розового через песочный до оливкового. Пейзаж размыт, как будто бы смотришь на ольвийские склоны сквозь пелену дождя.

Лиана Листунова в работе “Холмы” абстрагируя Ольвию в тело мифологического существа, показывает преемственность современного искусства от античного.

Татьяна Базилевская-Барташевич своим гобеленом “Пульсары” заставляет задуматься над прошлым и будущим человеческой цивилизации.

В Николаеве выросла молодая смена талантливых художников-гобеленщиков. Эти авторы обращаются к античным образцам скульптуры, вазописи, керамики, и пытаются перевести язык этих произведений в жанр гобелена.

Выпускница Николаевского филиала Киевского национального университета культуры и искусств (КНУКиИ) Татьяна Онищенко в диптихе “Степная Эллада”, сотканном под руководством Лидии Иваницкой, обращается к потомкам (Рис.2). Гобелен

состоит из двух частей: верхняя символизирует античный мир, нижняя – современный. Центр композиции – дорога, выходящая за формат на зрителя, является связующим звеном между прошлым и будущим. Над дорогой застыло солнце-герб Ольвии – орел, держащий в когтях дельфина (Рис.3). Бабочка является олицетворением будущего человечества – хрупкого, невесомого, яркого и совершенного. Морские волны, переходящие в степные холмы и курганы, рыбы, превращающиеся в меандры, колосья пшеницы, вырастающие в колонны – эти аллегии символизируют вечное движение и жизнь. Гамма гобелена построена на зеленых и охристых цветах, что делает его похожим на огромную древнегреческую роспись.

Гобелен “Цветок цивилизаций” полон размышлений о вечности бытия (Рис.4). Бежево-красный фон как будто слеплен из кусочков битой керамики. Из чаши, символизирующей вечность древнегреческой культуры, вьется цветок – олицетворение потенциала и наследственности современности.

Николаевские гобелены отличает многообразие нетрадиционных форм: многогранники, эллипсы, кувшины, амфоры и т.д. Сложные по цвету, интересные по форме, глубокие по содержанию они часто связаны с античной темой. Основные сюжеты – греческие мифы и легенды. Земля древней Ольвии является мощным психологическим и культурным стимулятором для творчества многих поколений мастеров.

В последнее время николаевские художники активно работают в технике пэчворка. Яркие насыщенные лоскуты произведений радуют глаз и являются важным элементом современного интерьера, создавая уют и комфорт.

Людмила Титаренко часто использует пэчворк при создании авторских коллекций одежды. Эту же технику применяют студенты кафедры декоративно-прикладного искусства николаевского филиала КНУКиИ в качестве декора в дипломных работах сумки, портмоне, подушки, пледы и другие “мягкие” одежды.

Андрей Жидких, проработав долгое время в сфере создания авторской одежды, сосредоточил свое внимание на пэчворке. “Ольвийский дельфин” пример интереса мастера к античным сюжетам (Рис.5). В основу цветового решения положены основные оттенки глины территории Днепробугского лимана, которую

использовали ольвиополиты при создании керамики. Центр композиции – дельфин, замерший в прыжке над волнами Черного моря. Он окружен меандром – основным элементом оформления произведений искусства древних греков.

Пэчворк “Меандры” посвящен теме Древней Греции. Волны выполнены из разноцветных лоскутков, каждый из которых – цвет Черного моря, такого разного и непостоянного. Оно голубое в спокойную погоду, синее с белыми гребнями волн – в непогоду, черное – в шторм, бурое – когда выходит сероводород. Эллины любили это море, долгие поколения кормившее их. Морю они поклонялись и доверяли свои сокровенные тайны. Алый фон пэчворка – дань памяти ушедшей цивилизации, родоначальницы культуры современной европейской цивилизации.

Неоспорим факт взаимосвязи культурного наследия античных государств Северного Причерноморья и культуры современного юга Украины, жемчужиной которого является Николаевщина. Ее корни уходят глубоко в историю веков. Искусство древних греков, культура кочевников, восточные традиции турков, неповторимый колорит славян – все смешалось в котле культуры южного региона. Вследствие этого появилась богатая и неповторимая южная школа искусства.

Литература

1. Герцигер Д.С. Покрывало из VI Семибратнего кургана //Груды Государственного Эрмитажа. – Л., 1972. – Т. XIII.
2. Герцигер Д.С. Античные ткани в собрании Эрмитажа //Памятники античного прикладного искусства. – Л., 1973.
3. Крапівіна В.В., Скржинська М.В. Художні ремесла //Історія культури давнього населення України. – К., 2001. – Т. 1.
4. Ольвия – античное государство в Северном Причерноморье/ Кръжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. – К., 1999.
5. Росляков С.Н. Ольвия и ее искусство. – Одесса, 1991. (3)
6. Русяева А.С. Обычаи и нравы ольвиополитов // Ольвия – античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.
7. Русяева А.С. Образотворче мистецтво // Історія культури давнього населення України. – К., 2001. – Т. 1.
8. Скіфія. Міжнародна виставка художнього текстилю. Каталог. – Херсон, 1998. (5)
9. Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991.
10. Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. – М., 1998.

Витаємо !

Щиро вітаємо Генерального директора
Національного музею історії України
Сергія Михайловича Чайковського з 60-ти річчям!
Зичимо здоров'я, бадьорості, щастя й радості на многії літа!

У біографії Сергія Михайловича є сторінка, пов'язана безпосередньо з нашим музеєм – “Золоту комору” він очолював впродовж 6 років. Як багато зроблено під його керівництвом, скільки мудрих порад ми почули! Саме з його благословення у нас народилася традиція щорічних конференцій і збірників “Музейні читання”.

Про таку особистість як Сергій Михайлович можна говорити багато. Наші почуття до прекрасної людини втілені у віршах.

Пролягла дорога між роками,

Золотою стрічкою сплелась.

Райдужними барвами й квітками

Стежка ювілейна простяглась.

Доля Вам так щедро готувала,

Променем висвітлюючи даль

Зірку, що Олімпи віщувала,

Давши душу чисту мов кришталю.

Скіпетр владний Вам вона вручила,

Золоту корону одягла,

Перлами й камінням засвітила,

Щоб притала до душі й чола.

І які Олімпи не бували,

І куди дороги не вели

Завжди слід Ви чемний залишали

Між людьми, з якими Ви були.

Слід поваги, мудрості й любові,

Щирості і щедрості, що вкрай,

Спокою в надійнім, добрім слові –

Тут вагомість Ваша і Ваш рай.

*Древня Лавра шлях Вам осявала,
У скарбницю золоту вела,
За людяність Вашу цінувала
І до Кия зараз привела.*

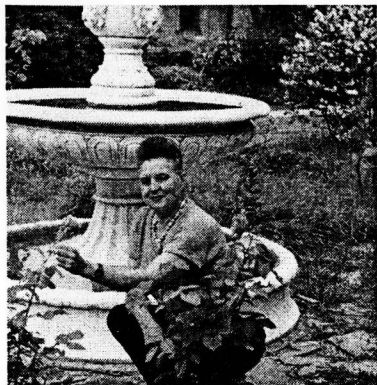
*Ви в обіймах знову древніх схилів,
Древніх гір, що повторяють нам –
Всесвіт весь і час такий неспинний.
Ми сьогодні кланяємось Вам.*

*Бо життя колись тут вирувало,
Залишивши слід, свою ходу,
Щоб і Ви в історію вписали
Душу таку мудру й молоду.*

*Зичим Вам відмінного здоров'я –
Щастя нескінченне джерело.
Море Вам любові, вінця повні,
Щоб життя насиченим було.*

*Нехай Древо Ваше розквітає,
Розпускає молоді гілки,
І коріння глибоке проростає
В ювілеї Ваші у віки.*

*Від імені колективу
Л.П. Олефіренко*

Ви чули? Лідія Павлівна Олефіренко з Музею історичних коштовностей України святкує свій ювілей! Вітання линуть з різних міст і сіл, бо хто ж не знає чарівну завідувачку сектором екскурсійного обслуговування нашого музею!

Сотні тисяч відвідувачів з тих декількох мільйонів, що побували у “Золотій палаті” на території Лаври назавжди запам’ятали не тільки безцінні колекції, але й променисті очі та посмішку нашої Лідії Павлівни. А якщо комусь пощастило почути її розповідь про скарби музею, то можна бути певним: глибина знань, краса мови, емоційний виклад – все це назавжди залишиться в умах і серцях.

Шановна Лідіє Павлівно!

Ми, Ваші колеги, бажаємо міцного здоров’я, щоб вистачило сил ще на довгі роки нести в світ Красу гордо і достойно, як і тепер. Любові Вам, добра і щастя!

*Українко! Не символ! Жива!
Доторкнешся – мов жаром обпалить.
Як тобі підібрати слова,
Коли світ весь красу твою хвалить?*

*Коли літо збирає вінок
Із квіток і простих й екзотичних,
Ніч – з далеких, холодних зірок,
Осінь з листя. І все тобі личить!*

*Де знайдуться слова, щоб сказати
Як всміхаєшся ти, як сумуєш,
Очі як твої палко горять,
Як чийсь ти натхнення хвилюєш?*

*“О Мадонно!” – один проказав,
Здивувавшись, припав на коліно,
Бо краси ще такої не знав,
Бо не знав, що то є Україна!*

*Українко! Дивуєш ти світ
Незбагненою диво-душою.
А вона закликає в політ
У захмарні світи неспокою,*

*Де вірші в рими птахом летять,
Де малюються світлі картини,
Де дано нам веселки збирать
Як квітки із легеньких краплинок.*

*Тож і далі ти нас надихай,
Вічно юна і вічно прекрасна,
Вірші ніжні, красиві складай,
Щоб натхнення твоє не погасло!*

*В вічність підуть слова золоті
Мов пелюстки квітучої сливи,
Світлом ставши в твоєму житті,
Даром Божим веселим, щасливим.*

*Ми ж зігріті словами й теплом,
Благодаттю краси неземної,
Під твоїм заховавшись крилом,
Будем жити в блаженнім спокої.*

5 червня 2002 р. завідувачу відділу ювелірного мистецтва Музею історичних коштовностей України В.М.Хардаєву виповнилося 50 років.

З теплими словами привітання до нього звернулись Генеральний директор Національного музею історії України С.М.Чайковський, заступник директора з наукової роботи Н.Г.Ковтанюк, завідувач Музею історичних коштовностей України П.О.Римар, його колеги та численні друзі.

Життя, навчання і формування світогляду ювіляра проходили в суперечливій історії нашої країни часи.

Після закінчення школи та служби в лавах Радянської Армії В.М. Хардаєв здобув професійну освіту на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, який і закінчив у 1979 р.

З 1977 р. життя, трудова і наукова діяльність В.М.Хардаєва пов'язана з Музеєм історичних коштовностей України. Саме тут він пройшов шлях від екскурсовода до завідувача науково-експозиційного відділу історії ювелірного мистецтва.

Крім екскурсійної, лекційної, експозиційної та виставкової діяльності він займається і науково-дослідною роботою. Його наукові інтереси пов'язані з проблематикою музеєзнавства, історією давніх слов'ян, кочовиків середньовіччя, Київської Русі. Це знайшло втілення в наукових на науково-популярних працях (численні статті до журналів, альбомів, каталогів та ін.).

Впродовж багатьох років В.М.Хардаєв бере участь у підготовці та побудові нових виставок як у музеї, так і за межами нашої країни. Всюди користується повагою, а його духовна щедрість привертає до себе увагу людей різного віку.

Вітаючи Володимира Михайловича з ювілеєм, колектив Музею зичить йому доброго здоров'я, творчих успіхів, багаторічної плідної праці.

Список сокращень

АДСВ	-	Античная древность и средние века
АП	-	Археологічні пам'ятки
АСГЭ	-	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВВ	-	Византийский временник
ВДИ	-	Вестник древней истории
ЗООИД	-	Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	-	Известия Императорской археологической комиссии
ИАСК	-	История и археология средневекового Крыма
ИНВСИК	-	Известия Нижневолжского саратовского института краеведения
КСИА	-	Краткие сообщения Института археологи
МАИЭТ	-	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	-	Материалы и исследования по археологии СССР
МАР	-	Материалы по археологии России
НА ІА НАНУ-	-	Науковий архів Інституту археології НАН України
СА	-	Советская археология
САИ	-	Свод археологических источников
ТГЭ	-	Труды Государственного Эрмитажа

Arch. Ыrt. - Archaeological Ыrtesitu, Budapest

SCIV - Studii si cercetari de istorie veche, Bukurect

WA - Wiadomosci archeologiczne, Warszawa

Наші автори

Абашина Наталія Серафимівна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ слов'янської археології
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Арустамян Жанна Гайківна

м.Київ, Національний заповідник "Софія Київська"
Завідуюча відділом

Березова Світлана Анатоліївна

м.Київ, Музей історичних коштовностей України
Завідуюча сектором

Болтрик Юрій Вікторович

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку.
Старший науковий співробітник

Вакулєнко Ліна Василівна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ слов'янської археології.
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Варшавська Маргарита Миколаївна

м.Київ. Національний музей історії України. Завідуюча бібліотекою НМІУ

Васіна Зінаїда Олександрівна

м.Київ, Інститут етнології, фольклористики та мистецтвознавства.
Член Спілки художників України

Вітрик Ірина Сергіївна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ наукових фондів.
Науковий співробітник

Данилко Наталія Михайлівна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку.
Науковий співробітник

Іваницький Андрій Вячеславович

м.Миколаїв; аспірант кафедри теорії та історії культури Київського Національного
університету культури і мистецтв. Живописець.

Клочко Любов Степанівна

м.Київ, Музей історичних коштовностей України.
Провідний науковий співробітник, кандидат історичних наук

Корпусова Валентина Миколаївна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ наукових фондів.
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Кубишев Анатолій Іванович

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку.
Науковий співробітник

Купрій Сергій Олександрович

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку.
Науковий співробітник

Лисенко Світлана Сергіївна

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології епохи бронзи.
Науковий співробітник

Лисенко Сергій Дмитрович

м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології епохи бронзи.
Науковий співробітник, кандидат історичних наук

Михайлова Рада Дмитрівна
м.Київ, Інститут археології НАН України.
Науковий співробітник, кандидат історичних наук

Михальчишин Іван Романович
м.Київ, Національний музей історії України.
Старший науковий співробітник

Пачкова Світлана Петрівна
м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ слов'янської археології.
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Підвисоцька Олена Петрівна
м.Київ, Музей історичних коштовностей України. Завідуюча сектором

Приходнюк Олег Михайлович
м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ слов'янської археології.
Провідний науковий співробітник, доктор історичних наук

Романовська Тетяна Юхимівна
м.Київ, Музей історичних коштовностей України.
Провідний науковий співробітник

Русяєва Марина Вікторівна
м.Київ, Київський Національний університет культури та мистецтва.
Докторант кафедри теорії та історії культури, кандидат мистецтвознавства

Рябова Валентина Олексіївна
м.Київ. НДІ пам'яткоохоронних досліджень.
Старший науковий співробітник

Слепова Тетяна Іванівна
м. Санкт-Петербург, Державний Ермітаж
Науковий співробітник

Триколенко Ольга Вікторівна
м.Київ. Спілка художників України

Фіалко Олена Євгенівна
м.Київ, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку.
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Хардаєв Володимир Михайлович
м.Київ, Музей історичних коштовностей України.
Завідувач відділу історії ювелірного мистецтва

Черненко Олена Євгенівна
м. Чернігів, Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського.
Викладач кафедри історії та археології України Чернігівського
державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Черняков Іван Тихонович
м.Київ, НДІ пам'яткоохоронних досліджень
Провідний науковий співробітник, кандидат історичних наук